

PEK

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Volume/Cilt: 6

Issue/Sayı: 1

June/Haziran 2022

E-ISSN: 2587-2567

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

June/Haziran 2022

Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 1

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

**The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.**

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Published by/ İmtivaz Sahibi

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç.Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç.Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Doç. Dr. Eren Çaşkurlu-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç.Dr. Kerem Gökten-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif Eren-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Şimşek-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç.Dr. Yavuz Yıldırım-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü Apaydın-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Ulukan-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç.Dr. Nihan Ciğerci Ulukan-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman Sharma-Ajman University
Dr. Shabnam Gul-Lahore Collage for Women University
Dr.Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman Erol-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq Jamil-ICESCO, Morocco

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Secretariat/Sekreteryaya

Serdar DUGAN

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda İki Sayı / Two-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: June/Haziran 2022

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Indexing, Abstracting/Dizin

ASOS
indeks

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services,
Academic Keys, COSMOS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing,
ResearchBib, DRJI

Referees of This Issue/Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Azize Serap Tuncer-Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif Eren-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Hüsnü Bilir-Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Ünal ARSLAN-Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Aslıhan Nakiboğlu-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Selda Tuncer-Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan Cığerci Ulukan-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Emre Biber-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Cem Oğuz-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Ulukan-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Şimşek- Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Erol Bulut-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. O. İnan Şenses-Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Burçak İsmet-Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Nilcan Mert-Ardahan Üniversitesi
Dr. Özal Çiçek-Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Yalçın Elmas-Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Orkun Oral-Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman Erol- Churchill College Cambridge
Dr. Nursel Karaman-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
Opinion Piece /Düşünce Yazısı Disiplinlerarasılık ve Toplumsal Felsefe İkileminde bir Düşünür: Sencer Divitçioğlu <i>A Thinker in the Dilemma of Interdisciplinarity and Social Philosophy: Sencer Divitcioglu</i>	A. Dinç ALADA	1-8
Research Article/Araştırma Makalesi Joseph Alois Schumpeter'in Ekonomik Gelişme ve Sosyal Değişim Teorisi <i>Joseph Alois Schumpeter's Theory of Economic Development and Social Change</i>	Yavuz YAYLA	9-34
Research Article/Araştırma Makalesi İktisadi Karar Alma Süreçlerinde Yeni Bir Aktör: Homo Neuroeconomicus <i>A New Actor in Economic Decision Making: Homo Neuroeconomics</i>	Emel ŞAHİN Dilek ÇETİN	35-58
Research Article/Araştırma Makalesi Felsefe Tarihinde Mizojini Sorunu <i>The Problem Of Misogyny In The History Of Philosophy</i>	Mehmet Fatih IŞIK	59-72
Research Article/Araştırma Makalesi Covid-19 Krizi Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri <i>The Effects Of The Covid-19 Crisis Process On The Informal Employment Of Women</i>	Elif Özlem ÖZÇATAL Pelin GÜVEN	73-101
Research Article/Araştırma Makalesi Covid-19 Pandemisi ve Türk Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisi <i>The Covid-19 Pandemic and Its Impact on the Turkish Tourism Industry</i>	Feyza ARICA Büşra KAYA	102-118
Research Article/Araştırma Makalesi Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme <i>The Importance of Women's Cooperatives in Rural Development: An Evaluation Based on Turkey</i>	Talha KUTAY	119-150
Research Article/Araştırma Makalesi Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama <i>Measuring the Impact of the Covid-19 Epidemic on the Food Industry with Data Envelopment Analysis: An Application on the XGIDA Index</i>	Esra DEMİREL	151-166

Research Article/Araştırma Makalesi

Is Welfare State the Rearguard of the Polanyi's Counter Movement?

Refah Devleti Polanyi'nin Karşı Hareketinin Artçısı Sayılabilir mi?

Merve KAYADUVAR

167-184

Research Article/Araştırma Makalesi

Brexit ve Tarımsal Dış Ticaret: Gümrük Birliğinin Kapsamının Genişletilmesi Üzerine Bir Çalışma

Brexit and Agricultural Trade: Study on Extending the Scope of the Customs Union

Mert ŞAKI

185-204

Research Article/Araştırma Makalesi

Kırsal Yaşamda Ücretsiz Çocuk Emeginin Kullanımı

Use Of Unpaid Child Labor In Rural Life

Suvat PARİN
Suzan ÇAKAR

205-228

Disiplinlerarasılık ve Toplumsal Felsefe İkileminde bir Düşünür: Sencer Divitçioğlu

A Thinker in the Dilemma of Interdisciplinarity and Social Philosophy: Sencer Divitcioglu

A. Dinç Alada¹

Öz

Sencer Divitçioğlu, akademik tartışmalara Neoklasik iktisat eleştirisini, Sraffa'yı, Marx'ı ve Marxist iktisatı dâhil etmiştir. Formalizmi tereddütsüz sahiplenışı, iktisat eleştirilerinde kesinliği ön planda tutuşu nedeniyle, Marx ve Marxizm üzerine erken yazılarında toplumsal felsefeye açık tavrı zaman içinde ortadan kalkmıştır. İktisat, tarih, siyaset ve antropoloji bilimleri arasında modernite sürecinde ortaya çıkan ayrışmayı veri kabul eden ve bilimler arası yapay birleştirmeleri benimseyen disiplinlerarasılık anlayışına yönelmiştir.

Jel Kodları: B31, B40, B55

Anahtar Kelimeler: Formalizm, Disiplinlerarasılık, Sosyal Felsefe

Abstract

Sencer Divitçioğlu has included the critique of neoclassical economics, Sraffa, Marx and Marxian economics to academic debates. Due to his adopting formalism and his emphasis on precision in economics, his open attitude to social philosophy in his early writings on Marx and Marxism disappeared over time. He has turned towards interdisciplinarity which artificially brings together the social sciences that have been separated in the process of modernity.

Jel Codes: B31, B40, B55

Keywords: Formalism, Interdisciplinarity, Social Philosophy

¹ Prof. Dr., dincalada@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1648-0400. Her zaman olduğu gibi, bu yazımı da okuyup eleştiren eşim Adalet Bayramoğlu Alada'ya teşekkür ederim.

- I -

İktisat Fakültesi’nde Sencer Divitçioğlu’nu 1977 – 1981 yılları arasında tanıdım. Kendisinden aldığım hem lisans hem de lisansüstü dersleriyle hoca – öğrenci ilişkisini yaşama şansına eriştim. Fakülte ’de öğrenci ve akademik dostlarına kapısı daima açık olan odasında, akademik sohbetlerine tanık oldum, merakla sorduğum sorulara cevaplar buldum, yeni sorulara yöneldim. Neoklasik iktisat’a eleştirel yaklaşımı, Marx’a ve iktisadına açık ama eleştirel bakışı, biz öğrenciler üzerinde büyük bir tesir uyandırıyor. Salı günleri, Fakültedeki odası, dersleri akademik çölde bir vaha gibiydi.

Öğrenci, hocasını sever, ondan bilgi talep eder, kendi eksiklerini giderir, soru sorar, dinler ve adım adım hocasının da eksikliklerini görmeye, bu eksikliklerden kendi yolunu çizmeye çalışır. Biat değil, saygılı eleştiridir hoca – öğrenci ilişkisinin temeli. Eleştiriler bazen açık, çoğu zaman örtük, uzakta, kimseye fark ettirmeden kafanın içinde de yapılır. Bazen yazıya dökülür bazen de unutulur gider. Ancak makûs talihin içinde genel olarak ülkeye, özelde akademiye vurulan darbeden de payını alan Hocamızla birlikte bu renkli, doğurgan, geliştiren, kurumsallığı teşvik eden muhit dağıldı, savruldu. Sencer Divitçioğlu’nun akademik çizgisine eleştirel bakabilmek yine onun şahsiyeti ile ilgili olduğu kadar, bilimsel tavrı ile de yakından ilişkilidir.

- II -

Niye Sencer Hocayı toplum felsefesi² – disiplinlerarasılık³ ikilemi içine yerleştirdim? Hocanın disiplinlerarasılık gibi bir kaygısı, toplumsal felsefeye kapı aralamak gibi bir önceliği de hiç olmadı. Yayıncısı ve dostu [Sakallı] Sabit Bey’in dediği gibi “o tam bir bilim adamıydı”. Divitçioğlu’nun üzerinde emek verdiği iktisat, tarih ve antropoloji alanlarındaki tezleri, modelleri, soruları ve çözümlemelerinin, bütünleştirici bir toplumsal gerçekliğe odaklanan felsefe ile bağı kurulmadan, nesiller arası naklinin kolay olmayacağını zannediyorum. Althusser şöyle yazıyordu:

² Toplumsal gerçeklik ve onu oluşturan ekonomi, siyaset, hukuk ve tarih gerçekliğine felsefe ile bağını koparmadan bütünsellik içinde bakan anlayışta, sözü edilen gerçekliklere odaklanan bilimler arasında ayrışma sadece geçici soyutlamalar olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, ekonomi gerçeğinde diğer gerçeklik düzeylerinin (örneğin siyaset) konumları belirlenmiş ancak ayrıntılandırılmamıştır.

³ Disiplinlerarasılık; modernite süreci içinde ayrılmış ya da ayrıştırılmış bilimleri yapay olarak bir araya getirme çabasıdır.

“Doğru bir yol izlemek zorundayız; doğru yolu izleyebilmek için ‘hiçbir yere varmayan yolların yolu’ olan felsefeyi incelememiz gereklidir: Bir inceleme hatta bunun da ötesinde, hiçbir yere götürmeyen yol olarak felsefenin teorisi olmaksızın [bilimde, fakat hepsinden önce politikada] doğru yol bulabilmek imkansızdır” (Althusser, 2008: 50).

Sosyal bilimlerde disiplinlerarasılık yaklaşımının iki boyutu olduğu düşünülebilir: İlki, ‘olumsuz’ disiplinlerarasılık ya da iktisat emperyalizmidir (Fine & Milonakis, 2014: 318). Bu, kapitalizmin şekil değiştirmesine bağlı olarak geçirdiği evreler sonucunda, Marshall’dan günümüze anaakım iktisatın alet kutusu ve başlangıç varsayımlarının çizdiği yolda, iktisat biliminin ahistorik ve asosyal boyutları ile daraltılmış çerçevesinin diğer sosyal bilimlerin inceleme alanlarına doğru genişletilmesiyle ortaya çıkar. İkincisi ise, Ben Fine ve Dimitris Milonakis’in iktisat emperyalizmi karşısında dile getirdikleri ‘olumlu’ disiplinlerarasılıkta ifadesini bulur: “İktisadi olana odaklanan, ancak en başından itibaren toplumsal ve tarihseli de bilerek ve tam olarak içeren, yeni ve gerçekten disiplinlerarası bir ekonomi politik (...) iktisadı diğer sosyal bilimlere yaklaştıracaktır” (Fine & Milonakis, 2014: 318).

Anaakım iktisatına eleştirel bir pozisyon alınırken aynı anda, denge, optimizasyon, etkinlik, girdi-çıkı analizine ahistorik ve asosyal bir kapsamda ve matematiksel iktisatı yoğun bir şekilde kullanarak elde edilen yaklaşım ve tavır, iktisat ve sosyal bilimleri başlangıçta ayırıyordu. 1950’lerde yaygınlaşan bu tavrın, Sencer Divitçioğlu tarafından sahiplenilmesi, kendisinin hiçbir şekilde düşünmediği bir yönde gelişme kaydetti: “Piyasa bağlamından hareketle anaakım iktisat bireyin optimizasyon davranışını diğer ekonomik – sosyal problemlere de uygulayarak, piyasa – dışını, toplumsalı, sanki o da piyasa gibi hareket ediyormuşçasına içermeye başladı” (Fine, 2019: 136). Ona mal edemeyeceğimiz bu çelişkiye rağmen, Sencer Hocanın karşı karşıya olduğu asıl ikilem, “bir tarafta teknik ve matematiksel iktisat, diğer tarafta tarih (Akat, 2001: 51-52) olarak şekilleniyordu. Divitçioğlu’nu kendiliğinden disiplinlerarasılığa yönelten bir diğer faktörün de akademik – kültürel bir boyut olduğunu düşünüyorum. Onun, önce iktisata, sonra ‘ceberrut’ devletin kökenini anlamak üzere tarih ve antropolojiye yönelişi, hiç tarafı olmadığı halde, Weber ve Schumpeter’in hiçbir felsefi sorgulamaya girişmeden, (Alada, 2016: 20), sosyal bilimleri birleştirme çabasını, *Sozialökonomik*’i andırmaktadır.

- III -

Sencer Hoca'nın Marx'a ve Marksizme olan ilgisi, onu ister istemez Marx'ın toplumsal felsefesi ile de buluşturuyordu. Bu felsefe, *Kapital* okumalarında olduğu gibi *Grundrisse* okumalarında da ortaya çıkar. Ana hatlarıyla Marx'ın felsefesini yedi temada toplayabiliriz. Ontolojinin, etik ve epistemolojiye önceliği; toplumsalı oluşturan tüm düzeylerin tek, tek ama birbirleriyle ilişkili şekilde monist bir bakışla ele alınma gereği; ampirisizm ve idealizmin reddi ile öne çıkan “semptomatik ilişkisel ontoloji” (Durmaz, 2019) yaklaşımı; maddi koşulların belirleyiciliği ve önceliği; toplumu oluşturan ekonomi, siyaset, kültür, hukuk düzeyleri arasındaki ilişkilere odaklanıldığında, iktisadın görece belirleyiciliği yanında, ekonomizm tehlikesinin farkındalığı; titiz okumaların gösterebileceği gibi üretim tarzları geçişlerinde ileriye doğru atılacak adımlara büyük ilgi yanında dikkatli bir üsluba ve bakışa sahip olma gerekliliği; ekonomi politik eleştirisi üzerinden düşünce tarihçiliğinin, özel olarak iktisadi düşünce tarihçiliğinin önemidir. Bunları, Divitçioğlu'nun *Marksist 'Üretim Tarzı' Kavramı Devlet ve Artık Değer, Değer ve Bölüşüm* adlı eserlerinde genel hatlarıyla bulmak mümkündür⁴. Ancak Marx'ın felsefesini temel alarak ekonomi düzleminde ‘dönüşüm sorunu’ gibi konulara yönelmek yerine, bu kuramsal sorunları Marx'ın felsefesinden ayrı tutarak ele alma çabasının altında tartışılacak bir dizi etken aranabilir. Marksist bir iktisatı, sorunlarını ve düğümlerini çözerek geliştirme endişesinin Marx'ın özellikle *Kapital*'indeki ana tema ile uyumlu olmadığını, çünkü Marx'ın derdinin bir iktisat okulu kurmak değil, ekonomi politiğin ontolojik bir eleştirisini yapmak (Durmaz, 2019: 163) olduğunu kaydetmek gerekiyor. Ayrıca önümüze sadece *Kapital*'i de sersek, Marx'ın bu eserde analizini ve yaklaşımını ekonomi düzeyi ile sınırlı tuttuğu söylenemez. Devlet ya da siyaseti analizinden tamamen soyutlamadan ön odaklanma olarak ekonomiye yöneldiği, bunu da ekonomi politik eleştirisi üzerinden yaptığı bilinmektedir. Felsefesinin de gereği olarak, devlet gibi bir bahis hakkında, şimdilik kaydıyla üzerinde durulmasa da bazı örtük tespitler yapılmıştır (Poulantzas, 1978: 57; 71).

Kısaca, Divitçioğlu emek değer kuramı ve fiyat kuramı arasındaki geçişliliğe odaklanırken Marx'ın felsefesinin uzağına düşmekte, örneğin, dönüşüm sorununu ‘kendi içinde bir soruna’ dönüştürerek kolaylıkla Samuelson, Böhm-Bawerk ve hatta Sraffa'yı devreye sokarak

⁴ Marx'ın felsefesinin onu etkilemiş olduğu bir alan da Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarıdır. Bu tartışmalar onu tarihe yöneltirken, topluma bir bütün olarak bakma gereğini de canlı tutarak bir tarih felsefesine yöneltmektedir.

çözümlemeye çalışmaktadır. Oysa bu sayılan düşünürlerin hiçbiri Marx'ın felsefesi ile örtüşen fikirleri bulunmamaktadır.

Divitçioğlu ikileminin bir diğer ayağı ise, onun bilime formel bakışından kaynaklanıyor. Formalizme hiç sorgulamadan başvuruyor⁵. Bu ısrarlı bakış onu örneğin, Neoklasik iktisat kuramını eleştirirken bile iktisat emperyalizmine giden yolu döşeyen taşların farkına varmamak gibi bir sorunla da karşı karşıya bırakıyor⁶.

Neoklasik okula karşı Ricardocu okul ve Marksist okul arasındaki⁷ karşıtlıklara, etkilenmelere, sorunlara yaklaşım tarzı Divitçioğlu'nun ilgisini, iktisadi düşünce tarihine taşıyor gibi görünse de aslında iktisat öğrenimini bu sorunlarla daraltan bir bakış öne çıkıyor. Dönüşüm sorununa 'mıhlanmanın' "kendiliğinden felsefesi" (Althusser, 1990) birbirlerinden ayrı ve kendi içinde birer gerçeklik olan Leibnitzian 'monad'lara kitlenmektir⁸. Bu kitlenmenin doğal sonucu dışarı ile ilişkilerin yok sayılması ya da sabit tutulmasıdır. Oysa Marx'a göre "nesnelere ya da kategorilere neliğini veren, içerisine girdikleri ya da sokuldukları ilişki(ler)dir" (Durmaz, 2019: 139). Divitçioğlu ise görünüş kategorileri olan fiyatlarla, gerçek varlık olduğunu düşündüğü emek değerler arasındaki bağı kurmaya çalışırken Marx'ın sağlığında yayınlamadığı *Kapital*'inin üçüncü cildindeki taslakların peşinden gitmiştir. Oysa, Marx'ın felsefesinin önemli yapı taşlarından biri olan çifte varlık (Doppelexistenz) (Durmaz, 2019: 136) kavramı ele alınmış olsa belki de fiyatların değerlere dönüşümü, sorun alanı olarak tanımlanmayabilirdi.

⁵ "Formelleştirilmiş bilgi sorunu, bilgiye ulaşmanın mümkün olup olmadığını, bilginin sınırlarını, bilginin kaynaklarını sorgulamayan, elde edilen bilginin menzil ve skalasını mesele edinmeyen bir yüzeyselliğe sahiptir" (Durmaz, 2019: 52).

⁶ Oysa İdris Küçükömer'in formalizmin kapanına kısılmış bir iktisat bakışı ile sınırlı kalmadan toplumsal gerçekliğe odaklanan felsefeye yönelişi bir yerde, Divitçioğlu'nu da etkilemiş görünüyor: "Zaman ve mekân içinde, toplumların bağrında farklı iktisadi ve toplumsal yeniden üretim koşulları geliştiğinden, nisbilik (belki de dengesizlik) kavramı, çağımızın pozitif bilimlerinde baş köşeye kurulduğu gibi iktisat biliminde de yerini almalıdır" (Divitçioğlu, 1994: 113). Ancak Divitçioğlu'nun felsefeye göz kırpan bu vurgusu bu satırlarla sınırlı kalıyor. Dupuit ile Deli Dumrul karşılaştırması günümüze de uyarlanabilecek yerinde mesajlarla dolu olmakla birlikte, düşünce tarihi merceği ile baktığımızda karşımıza yine bir ikilemi çıkarıyor. Ekonomi politiğe, fiziko – matematiksel bilimler üzerine kurulu formel bir temel kazandırmaya çalışan ve 19. Yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren gelişen marjinalizmin kurucu düşünürlerinden olan (Boylan & O'Gorman, 2018) Dupuit'yi, despotik eğilimlere örnek olarak Deli Dumrul ile mukayese etmesi, formalizminin bir anti-felsefe olarak işlev gördüğü bir muhakemeye işaret ediyor.

⁷ *Değer ve Bölüşüm*'ün 1976 ilk baskısında, Neoklasik iktisat, Cambridge okulu sermaye tartışıklarının alt bölümünde yer alırken 1982 yılında yayınlanan *Üretim, Değer ve Bölüşüm*'de Neoklasik iktisat teorisi adeta terfi ederek, Sraffa Sistemi ve Marksist Okul'un önüne yerleştirilmiştir.

⁸ Divitçioğlu bir özeleştirisi olarak 2000 yılında kendisi ile yapılan sohbette "[yaptığımız işlerin] hepsi uyduruk, sanal bile değil. Olmayan sorunları çözmeye çalıştık" (Akat, 2001: 54) derken samimidir. Ancak fikir üretimi uzun süreli bir çaba ise yapılan hatanın teşhisi ve değerlendirilmesi de gerekliydi. Bu yapılamadı.

- IV -

Neoklasik iktisadın sınırlılıklarını Cambridge okulu eleştirileri ile çözümlenme, Marksist iktisadın sorunlarını da benzer bir formalizm⁹ içinde ele alma gayreti onu Marx'ın toplumsal gerçekliğe odaklanan felsefesinden uzaklaştırmıştır¹⁰.

Kişisel tarihinde iktisattan uzaklaşması onu tarihe ve antropolojiye yönlendiriyor. 'Ceberrut devlet'i anlama kaygısıyla geçmişe yönelişi ise bilimlere bakışındaki disiplinlerarasılığı güçlendiriyor.

Hocanın açtığı meraklı düşünsel yollar, renkli sorular, öğrencilerini hep heyecanlandırdı. İktisat Fakültesindeki kürsüsü, bugüne doğru bir gelenek oluşturamasa da iz bıraktı. Akademideki 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte yaşanan dağılıp ve çöküşü sadece devletin siyasal çökertme mekanizmalarına bağlamak kolaycılık olur. Zira her çöküş, eğer arkasında durulan fikirler, kurumsal bilgi ve dayanışma belli bir düzeydeyse yeniden canlanmanın önünü açabilirdi. Oysa 'ceberrut' siyasal mekanizmalar ve akademiye uzantıları, Divitçioğlu'nun öncülüğünde gelişen Neoklasisizme eleştirel bakışı, Marx'ı ve Marksist iktisadı akademiye dahil eden kurumsallaşma çabasını gerilettiler ve savurdu. Söz konusu nüve halindeki kurumsallaşma ise halen ortaya çıkamadı.

⁹ Divitçioğlu'nun formalizmi onu pozitivistliğe götürmez, zira "pozitivistlikte tarihsel parantez yoktur. Tarih dışı bir gerçeklik kavrayışı vardır" (Durmaz, 2019: 79).

¹⁰ Marx'dan uzaklaşmak da her sosyal bilimcinin özgürlük içinde kullanacağı bir tavır olmakla birlikte burada bir başka sorunla karşılaşmaktadır. Bu uzaklaşmanın asli nedenleri üzerinde durulmalıydı. Divitçioğlu "Marx'a karşı ilk şüphe tarihi maddeciliğe karşı doğdu" (Akat 2001 : 55) derken bir düşünce tarihçisi titizliğinden uzak bir şekilde, tarihi maddeciliği doğrusal bir hatta değerlendiren yaklaşımın hatalı bir şekilde Marx'a ait olduğunu ima ediyor. Bu konuda farklı bir bakış için örneğin bkz., Durmaz (2019): 272n – 273n. Bu tespiti biraz daha ileriye taşırsak, formalizme kapanmanın felsefeye de kapıları sınımsız kapatmak anlamına geldiğinden, Sencer Hoca'nın iktisadi düşünce tarihçiliğinin gelişimine de set çektiğinden bahsedilebilir.

Kaynakça

- Akat, A. S. (2001) “*Sencer Divitçioğlu: Benim Derdim Bilinmeyen Şeyleri Çözmek*”, Cogito, No. 26.
- Alada, A. D. (2016) “Sosyal Bilimlerde Yeni Yaklaşımlar” konulu Cavit Orhan Tütengil Anısına, 7.12. 2014 tarihinde yapılan toplantıdaki konuşma, *İktisat Dergisi*, No. 533, Ocak – Mart.
- Althusser, L. (1990) *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Çev. Ömür Sezgin, Ankara: Verso.
- Althusser, L. (2008) *Lenin ve Felsefe*, Çev. E. Tulgar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boylan, T. A. & O’Gorman, P. F. *Philosophy of Mathematics and Economics: Image, Context and Perspective*, New York: Routledge.
- Divitçioğlu, S. (1971) *Marksist ‘Üretim Tarzı’ Kavramı, Devlet ve Artık Değer (İki Deneme)*, İstanbul: İÜİF Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1976) *Değer ve Bölüşüm*, İstanbul: İÜİF Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1982) *Üretim, Değer ve Bölüşüm*, Kırklareli: Sermet Arkadaş.
- Divitçioğlu, S. (1994) “*Ya da Dupuit mi, Deli Dumrul mu?*”, İdris Küçükömer Bütün Eserleri 6, Anılar ve Düşünceler, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Durmaz, M. N. (2019) *Marx’ın Yasaları: Onto – Epistemolojik Bir Okuma*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Fine, B. & Milonakis, D. (2014) *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada: İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar*, Çev. Eren Kırmızıaltın ve Hüsnü Bilir, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Fine, B. (2019) “Economics and Interdisciplinarity: *One Step Forward, N Steps Back?*”, *Revista Critica de Ciencias Sociais*, No. 119.
- Poulantzas, N. (1978) *Political Power and Social Classes*, Londra: Verso.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Joseph Alois Schumpeter'in Ekonomik Gelişme ve Sosyal Değişim Teorisi

Joseph Alois Schumpeter's Theory of Economic Development and Social Change

Yavuz YAYLA¹

Öz

Bu çalışma Joseph Schumpeter'in kapitalizm doğası, ekonomik mantığın arkasındaki itici güçler, sosyal-kurumsal yapılar, toplum ve birey ilişkisi, toplumsal ve ekonomik evrim kavramlarına düşünürün çalışmalarından doğru bir bakış içermektedir. Schumpeter'in ekonomik sosyolojisi, öncelikle ekonominin sosyal-kurumsal sistemin parçası olduğu ve ekonomiyi incelemenin nitelikli yolunun onu bu çerçeve içerisinde değerlendirmekten geçtiğini iddia etmektedir. Kurumsalçı iktisatçıların öncüsü diyebileceğimiz Schumpeter, ekonomik faaliyetleri, kurumları ve süreçleri ancak tarihsel olarak belirlenmiş bir düzlemden anlayabileceğimizi savunmaktadır. Schumpeter, iktisatçıların çoğundan farklı olarak, ekonomiyi sadece statik değil, dinamik bir açıdan analiz etmiştir. Bu nedenle Schumpeter, ekonomik gelişmelerin gelecekte nasıl bir şekil alacağını açıklarken, bireylerin ekonomik eylemleri, teknolojik yenilikler, sermayedar ve girişimcinin özelliklerini ve kurumları incelemiştir. Schumpeter'e göre girişimci, kapitalizmin dinamizmi ile yönetsel kapitalizmin dev bürokratik yapısı arasındaki çatışmanın belirleyeni ve sistemin yıkıcı eyleyeni olarak ortaya çıkmaktadır. Schumpeter, değişim devam ettikçe, bireylerin değişimi başlatmasının giderek daha kolay hale geldiğini ve bireylerin girişimcilik faaliyetlerinin artık yüksek düzeyde liderliğe sahip belirli kişiler tarafından yapılması gerekmediğini savunmuştur. Schumpeter kapitalizmin yeni bir ekonomik düzene doğru evriminin, adı ne olursa olsun, zorunlu olarak bir tür sosyalizm olacağını öngörmüştür.

Jel Kodları: B52, B15, O30, P16

Anahtar Kelimeler: Joseph Schumpeter, Kurumsal İktisat, Teknolojik Değişme, Politik Ekonomi

Abstract

This study includes an accurate view of Joseph Schumpeter's concepts of the nature of capitalism, the driving forces behind economic logic, social-institutional structures, the relationship between society and the individual, and social and economic evolution. Schumpeter's economic sociology argues that the economy is primarily a part of the social-institutional system and the qualified way to study the economy is to evaluate it within this framework. Schumpeter, who can be called the pioneer of institutionalist economists, argues that we can only understand economic activities, institutions, and processes from a historically determined plane. Unlike most economists, Schumpeter analyzed the economy not only from static but also from a dynamic perspective. For this reason, while explaining how economic developments will take shape in the future, Schumpeter examined the economic actions of individuals, technological innovations, the characteristics of the capitalist and the entrepreneur, and the institutions. According to Schumpeter, the entrepreneur emerges as the determinant of the conflict between the dynamism of capitalism and the massive bureaucratic structure of managerial capitalism and the destructive agent of the system. Schumpeter argued that as change continues, it becomes increasingly obvious for individuals to initiate change and that entrepreneurial activities of individuals no longer need to be done by specific individuals with a high level of leadership. Schumpeter predicted that the evolution of capitalism into a new economic order would necessarily be a form of socialism, whatever the name.

Jel Codes: Joseph Schumpeter, Institutional, Technological Change, Political Economy

Keywords:B52, B15, O30, P16

¹ Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, yavuzyayla@gmail.com, ORCID:0000-0002-8720-801X

1. Giriş

Andersen'in de işaret ettiği üzere Schumpeter, ekonomik evrimin ve kapitalizmin dönüşümünün büyük sorularını ikna edici bir şekilde ele almadığımız konusundaki kötü bilincimizi temsil etmektedir (Andersen, 2009: 2).

Schumpeter, kapitalizmin yükselişini, yalnızca yeni üretim teknikleri değil, aynı zamanda yükselen girişimci sınıfın toplumu kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmesini ve etkilemesini sağlayan bir dizi norm ve değer oluşturarak, toplumun ekonomik rasyonelleşmesi süreci olarak görmüştür (Dahms, 1995: 8). Kapitalist sistemde "Rasyonel davranış, büyük olasılıkla ekonomik zorunluluk sonucu insan zihnine kendini dayatmıştır; rasyonel düşünce ve davranış konusundaki temel eğitimimizi borçlu olduğumuz günlük ekonomik görev" (Schumpeter, 1994: 122) bu olgunun temel kaynağını oluşturmaktadır. Endüstri devrimi ile başlayan serbest rekabet ve girişimcilik faaliyetine yönelik atılım, kapitalist ekonominin sürekli artan verimliliğe doğru gidişi ile devam etmiştir. Bununla birlikte, Marx veya Weber'den farklı olarak Schumpeter, bu değişikliğin nedenleriyle ilgilenmemiştir. (Dahms, 1995: 8) Fakat Schumpeter, Marx ile hemfikir olarak, kapitalizmi durmaksızın hareket halinde görmüş ve gelişiminin sonunda iş uygarlığının temellerini yok edeceğine inanmıştır. Schumpeter, Batı kapitalizminin yeni bir ekonomik düzene doğru evriminin, *adı ne olursa olsun*, zorunlu olarak bir tür sosyalizm olacağını öngörmüştür (Brosio, 1994: 182).

Schumpeter'in özel bir ilgi duyduğu ve çalışmasının merkezine yerleştirdiği girişimcisi, asil bir rüya tarafından yönlendirilen idealize edilmiş bir ortaçağ şövalyesi gibidir - ya da fethetme, üstünlüğünü kanıtlama arzusuyla motive olmuş bir Nietzschean kahramanı gibidir. Girişimci, çökmekte olan geleneksel kapitalizmin ilk vizyonunda tanımlanan sistemin dışından gelir (Brosio, 1994: 180). Schumpeter kapitalizmin yükselişini toplumun rasyonelleşmesi olarak ele alırken, girişimcinin davranışı ve güdüsü başka hiçbir anlamda "rasyonel" değildir. Ve hiçbir şekilde onun karakteristik motivasyonu hedonist türden değildir (Schumpeter, 1949: 92). Çünkü girişimci, "ekonomik" bir figürden çok "kahraman"dır: "sanayi kaptanı" olarak "özel bir krallık kurma dürtüsü ve iradesine" sahip olmalıdır; "fethetme iradesi", savaşın sadece maddi kazanımları için değil, mücadele uğruna savaşmak; eski düşünce ve eylem kalıplarını yok etme pahasına bile olsa yeni şeyler yaratma arzusu (Elliott, 1985: 11) ile doludur.

2. Schumpeter'de Kurumlar ve Toplum Birey İlişkisi

Schumpeter'e göre, ekonomik analiz, insanların herhangi bir zamanda nasıl davrandıkları ve bu davranışların ekonomik etkilerinin ne olduğu sorularıyla ilgilenir iken ekonomik sosyoloji, onların nasıl davrandıkları sorusuyla ilgilenir. Schumpeter, *insan davranışını*, yalnızca eylemleri, güdüleri ve eğilimleri değil, aynı zamanda devlet, mülkiyet, miras, sözleşme vb. gibi ekonomik davranışlarla ilgili sosyal kurumları da içerecek şekilde yeterince geniş bir şekilde tanımlandığında, bu ifadenin bize gerçekten ihtiyacımız olan her şeyi söyleyeceğini (Schumpeter, 1987: 19) ifade etmektedir.

Bu geniş çerçeve içerisinde Schumpeter "kurumlar" derken, bireylerin örgütlü direnişle karşılaşma cezası altında uyması gereken tüm davranış kalıplarını ve yalnızca mülkiyet veya sözleşme gibi yasal kurumları ve bunların üretilmesi veya uygulanması için gerekli kurumları kastettiğini vurgular (Schumpeter, 1983: 191). Bu tanım çerçevesinde Schumpeter, kurumları ekonomik davranışla ilişkilendirmekte ve ekonomik sosyolojinin konumunu da tespit etmektedir. Tanımını daha da açan Schumpeter, "kurumsal kalıpların ekonomik süreci şekillendirdiğini" ve bu gerçeğin "tarihsel olarak da tespit edilebilir" olduğunu vurguladıktan sonra bir önemli soruna cevap verir: "ne ekonomik sürecin - ekonominin - analizi ne de politik sürecin - siyaset biliminin - analizi, gerçek olaylar dizisini açıklamak için tek başına yeterli değildir. Birçok yazarın hem siyaseti ve ekonomiyi hem de daha fazlasını birleştirecek bir Ekonomi Polisiği savunmasının nedeni budur" (Schumpeter, 1983: 193).

Schumpeter'e göre, kurumsal değişimin çeşitli öğeleri bulunmaktadır. Schumpeter kurumsal değişimi açıklamak için rutin kavramına başvurur. Rutin işlerin doğasının en iyi şekilde, durağan bir Devlet kavramıyla analiz edilebileceğini vurgulayan Schumpeter'e göre kurumsal değişimin ilk ögesi, "anlaşılması çok önemli olan yavaş bir kurumsal değişim sürecini başlat"masıdır (Schumpeter, 1983: 192). Schumpeter rutinleri üretken alanlardaki yeniliklerin tersi olarak düşünse de şu gerçeği de vurgular. "Ekonomik ve sosyal şeyler kendi ivmeleriyle hareket eder ve bunu takip eden durumlar, bireyleri ve grupları, yapmak istedikleri her ne ise, belirli şekillerde davranmaya zorlar – fakat bunu seçim özgürlüklerini yok ederek değil, seçim zihniyetlerini şekillendirerek ve olasılıklar listesini daraltarak" (Schumpeter, 1994:130).

Böylece Schumpeter rutinlerin temel kurumsal ortamın bir parçası olduğunu da savunarak ekonomik değişimlerin de rutinlerin nasıl değiştiği ile bağlantılı olduğunu iddia eder.

Kurumsal değişimin ikinci ögesi ise “kişisel unsur ve şans unsurları”dır ve bu iki unsur “herhangi bir derinlemesine yapılacak analizin içine bol miktarda girmelidir.” Çünkü Schumpeter’e göre örneğin ABD tarihi dikkate alındığında “beyaz göçmenlerin kalıtsal davranış biçimleri ve çevreyle ilgili veriler, bağımsızlık savaşı boyunca Amerikan ekonomik ve kurumsal tarihinin önemli ölçüde tatmin edici bir açıklaması için yeterlidir.” Fakat bu iki öge ihmal edilerek bir çözümlenme yapılmaya çalışılırsa ve sadece örneğin “anayasanın herhangi bir salt ekonomik yorumu ancak kısmen başarılı olabilir” (Schumpeter, 1983: 195) sürecin açıklanmasında.

Kurumsal değişimin üçüncü ögesini açıklamaya geçmeden önce belirtmek gerekir ki Shionoya'nın işaret ettiği üzere, genel liderlik teorisinden yola çıkan Schumpeter “çeşitli sosyal alanları sosyal ve kurumsal işlevlerin yerine getirildiği alanlar olarak tanımlar, bir sosyal hiyerarşi (sosyal sınıflar) türetmek için sosyal alanlar kompleksini sosyal değerler veya sosyal liderlik (sosyal işlevleri yerine getirme yeteneği) açısından düzenler ve bu şekilde türetilen hiyerarşik sosyal sınıflara karşılık gelen manevi ve kültürel ifadeleri *Zeitgeist* kelimesiyle özetler” (Shionoya, 2007: 230)². “Schumpeter'in liderlik teorisiyle birleşen sosyal sınıflar teorisi, kapitalist bir sistemdeki tarihsel değişiklikleri araştırırken ekonomi ve ekonomik sosyoloji arasında aracılık yaptı...bir yandan ekonomik alan ile diğer yandan ekonomik olmayan alanlar arasında stratejik olarak ayırım yaptı ve ekonomi ile ekonomi olmayan arasındaki eylemlere ve tepkilere odaklandı” (Shionoya, 2007: 224). Schumpeter’e göre toplumsal yaşamın çeşitli sektörlerindeki gelişmeler, örneğin ekonomik ve politik gelişmeler birbiriyle ilişkili olmakla birlikte, sınırlı bir bağımsızlıktan yararlanabilmektedir. Schumpeter buradan kurumsal değişimin üçüncü ögesini saptar: “başka bir şans olayı türü”dür. Buna göre “iş dünyasında ve siyasette, zamansal çakışmaları bir dereceye kadar tesadüfi olsa da ayrı ayrı ele alınan her iki gelişmede yaşanan herhangi bir farklılaşma tahmin edilemeyecek sonuçlar üretebilen durumlar ortaya çıkarabilmektedir” (Schumpeter, 1983:

² “Kapitalizm çağında ekonomik alan en büyük toplumsal işleve sahip olduğundan ve toplumun temel fikirlerini belirlediğinden, Schumpeter'in evrensel bir sosyal bilim fikrinin ekonomik sosyolojiye odaklanması bilimsel strateji açısından doğal görünmektedir. Diğer bir ifadeyle ekonomi ve kurumlar arasındaki etkileşimlere. Toplumun bu resminde, bir yanda sosyal liderlikle donatılmış ekonomik makineler ile diğer yanda kurumsal üst yapı arasındaki etkileşimlere aracılık eden sosyal sınıflar kavramı çok önemlidir” (Shionoya, 2007:230).

194). Kurumsal değişimin dördüncü ögesi ise “belirli bir ülkenin belirli kurumsal modelinin dışındaki faktörlerin etkisine politikacıların, bürokratların ve gazetecilerin tepkileri”nden oluşmaktadır (Schumpeter, 1983: 192).

Scumpeter’e göre toplumun evrimini, olguların ekonomik yönünün diğer her şeye temelden bağımlı olması nedeniyle, *ekonomik* değişimi yalnızca önceki *ekonomik* koşullarla açıklamaya çalışmak gerçekte olanaklı değildir (Schumpeter, 1949: 58). Bu nedenle kurumlar ve kurumsal değişimin öğelerinin toplumsal ve ekonomik değişimi açıklamak üzere analize dâhil edilmesi gerekmektedir.

Analizini daha öteye taşıyan Schumpeter, sosyal koşulların bireysel davranışa geri bildirimini de temel bir unsur olarak değerlendirmiştir. Sosyal etkilerin aynı zamanda bireysel eylemler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır (Schütz & Rainer, 2016: 728). Bu bağlamda Schumpeter'e göre birey ve toplum, karşılıklı yaratım ve birbirleri üzerinde yarattıkları karşılıklı etkileşim ile toplumsal evrimin de yönünü belirleyebilmektedir. Schumpeter, toplumun kurumsallaşmış bir bütün olduğunu ve ekonomik faaliyetin bu bütün içinde konumlandığını anlamıştı. Schumpeter'in birey hakkındaki görüşleri, her bireyin kişisel bir değer yapısından kaynaklanan bireysel hedefler ile istikrar arzusundan kaynaklanan faaliyetler için alışılmış bir motivasyon arasında karmaşık bir etkileşime sahip olduğuydu. Bu etkileşim Schumpeter'in çalışmasının merkezinde yer alır ve teorilerini ekonomik sistemler ve Kapitalizmin yönü üzerine etkiler. Bu bölüm, bireye ilişkin bu görüşün Schumpeter'in Kapitalizm hakkındaki görüşlerini nasıl şekillendirdiğini inceleyecektir.

Schumpeter, organizasyonel ve kurumsal yenilikler nedeniyle iş yapılarında meydana gelen değişikliklerin, bireysel davranışa geri bildirimde bulunmasını, “yeni şeylerin - yeni teknolojiler gibi - bir endüstrinin mevcut yapısı üzerindeki etkisi[nin], çıktıyı sınırlandırarak, yerleşik konumları korumayı ve bunlardan elde edilen kârı maksimize etmeyi amaçlayan uygulamaların uzun vadeli kapsamını ve önemini önemli ölçüde” azaltacağını söyleyerek (Schumpeter, 1994:87; Schütz & Rainer, 2016: 733) örneklendirir.

Schumpeter, toplumun değişimi sevmediğine ve bireylerin toplumsal değişime uyum sağlamada yeterince yetenekli, dinamik ve enerjik olmadığını iddia etmektedir. Rutin sıradan insanların genel davranış kalıbını oluştururken enerjileri ve dinamik yapıları ile aradan sıyrılarak toplumun üst basamaklarına tırmanabilen girişimciler ise ekonomik süreçte önemli

bir rol oynayan bireylerdir. Schumpeter'in sözleriyle “ekonomik yaşam için, rutinin sınırlarının dışındaki her adımın zorluklar içerdiği ve yeni bir unsur içerdiği sonucu çıkar. Liderlik olgusunu oluşturan da bu unsurdur” (Schumpeter, 1949: 84).

3. Saf Ekonomi ve İnsan Doğası

Schumpeter'e göre ekonominin doğal durumu, bireyin rutin davranışlarının bir sonucu olan kurumsal durağanlığından kaynaklanmaktadır. Schumpeter ekonominin doğal durumunu ve kapalı ekonomik döngüyü şu ifadelerle açıklamaktadır: “Her çeşit üretken güç kaynaklarının yıllarca tekrarlanan istihdamının, aynı tüketiciye ulaşmaya çabaladığını hayal edebiliriz. Sürecin sonucu, her durumda, arzulanan süreç gerçekleşmiş gibi olsun. Dolayısıyla, ekonomik sistemin bir yerinde bir talep, deyim yerindeyse, her arzı beklemeye hazırdır ve sistemin hiçbir yerinde iltifatsız/üstün metalar, yani onları ampirik olarak belirlenmiş koşullar altında eski mallarla değiş tokuş edecek insanların sahip olduğu diğer mallar yoktur. Yine tüm malların bir piyasa bulacağı gerçeğinden, ekonomik hayatın döngüsel akışının kapalı olduğu sonucu çıkar, diğer bir deyişle, tüm metaların satıcıları, bir sonraki ekonomik döngüde tüketimlerini ve üretken ekipmanlarını şimdiye kadar ulaşılan düzeyde sürdürecektir biçimde, üretilen malları elde etmek için yeterli ölçüde alıcılar ortaya çıkar ve bunun tersi de geçerlidir (Schumpeter 1949: 8).

Dolayısıyla Schumpeter'in mübadele kavramı, üretim ve tüketim de dâhil olmak üzere her türlü ekonomik davranışı içerir. Mübadele ilişkileri, bireylerin sahip olduğu üretim faktörleri de dâhil olmak üzere belirli bir miktarda malı varsayar. Bu nicelikler, birinde meydana gelen bir değişikliğin diğerlerinde de bir değişiklik içereceği anlamında birbirine bağlıdır. Genel denge, artık herhangi bir mal veya hizmetin değiş tokuşunun olmayacağı bir durum olarak tanımlanır (Shionoya, 2007: 125). Mübadele, malların elde tutulması, karşılıklı bağımlılık ve genel denge kavramları dikkate alındığında Schumpeter'e göre saf ekonominin epistemolojik olarak en doğru tanımı şöyle olacaktır: “Herhangi bir zaman noktasında bireysel ekonomik öznelerin mülkiyetinde bulunan aynı mal miktarlarını, önceden sahip olunan bir ‘an’a indirmek gerekir ve bunun en kısa yolu biçimsel varsayımdır.” (Schumpeter, 2010:95) Diğer bir ifadeyle Schumpeter, ekonomileştirilmiş bireyler değil, bireysel somut mallar da

değil, daha çok bu ifadede şematize edilen *belirli süreçler ya da ilişkilerin* saf ekonomi düşüncesinin alt yapısını oluşturduğunu (Schumpeter, 2010: 87) ifade etmektedir.

Hanelerin ve firmaların gerçek psikolojisinden bağımsız olarak sadece ekonomik davranışın mantığını bulmak isteyen Schumpeter'e göre, ekonomik faaliyetin herhangi bir güdüsü olabilir, hatta manevi bir nedeni olabilir, ancak temel her zaman isteklerin tatminidir. İstekler olgusundan türetilen fayda kavramı ve onun türevi olan marjinal fayda veya daha modern bir terimle “seçim katsayısı” benzeri kavram ve önermelerin temel önemi de isteklerle bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır (Schumpeter, 1949: 10-1). Bir malın içerdiği ekonomik değer, malın karşılayacağı bireysel isteklerin tatminine verilen değerden doğmaktadır. Bu nedenle ekonomik hayattaki değişim ilişkisine giren mallar “önemlerini aynı şekilde ihtiyaçları karşılamaya hizmet etmelerine borçludur. Tüketim mallarının gerçekleşmesine katkıda buldukları için isteklerin karşılanmasına katkıda bulunurlar. Bu nedenle değerlerini ikincisinden alırlar; tüketim mallarının değeri adeta onlara geri döner. Bu onlara ‘imzalanmıştır’ ve bu emsal değer temelinde her ekonomik düzende yerlerini alırlar” (Schumpeter, 1949:24).

Her durumda, ekonomik eylemin anlamı, istekler olmasaydı ekonomik eylemin olmayacağı anlamında isteklerin tatmin edilmesi (Schumpeter, 1949: 91) olmakla birlikte Schumpeter'e göre insanların temel doğası, enerjik ve dinamik davranış yanında belirli motivasyonlarda yatar.³ Shionoya'ya göre motive edici davranışların birincisi, davranışla ilgili olarak karşımıza çıkar. Bir toplumda geleneksel olarak hareket eden çok sayıda insan vardır ve aynı zamanda geleneksel uygulamaları değiştirmeye ve yeni şeyler getirmeye çalışan nispeten az sayıda insan vardır. Bu tip kişi, mevcut durumları değiştirmeye çalışırken belirsizlik veya dirençle karşılaşsa da zorlukların üstesinden gelmek ve yenilikleri ortaya koymak için yeterli enerji ve iradeye, öngörüye ve yaratıcılığa sahiptir. Başarılı olursa, birçok insanın gideceği yönü belirler. Yenilik, taklitçiliğe yol açar. Bu anlamda, dinamik insan tipinin performansı bir liderin performansıdır. İkinci olarak, motivasyon türleri açısından hedonist-olma ve hedonist-olmama durumları ayırt edilebilir. Hedonizm, hazzı ve arzulanan sonun yalnızca haz olduğunu savunur; daha doğrusu, zevk ve acı dengesi insan davranışının standardıdır. Aslında

³ Schumpeter, yaşamın tüm yönleri için iki çatışan gücün söz konusu olduğuna ikna olmuştu: hedonistik-uyarlanabilir tip (durağan durumlar ve dengeleyici eğilimler için tipiktir) ve enerjik-yaratıcı tip (rutinleri kıran yenilikçi eylemler için gereklidir) ki ekonomik sistemin niteliksel değişime uğramasına yardımcı olur. Bunlar Schumpeter'in dinamiklerini oluşturmaktadır. (Laguerre, 2020:208)

ekonomi, hedonizmi rasyonel ekonomik insanın ilkesi olarak yorumlamıştır. Hedonizm, yalnızca ekonomik davranışa değil, aynı zamanda genel olarak insan davranışına da uygulanıyor gibi görünmektedir, çünkü tek rasyonel kriter olarak ileri sürülmektedir (Shionoya, 2007: 169). Fakat Shionova'nın da belirttiği gibi Schumpeter, dinamik davranış ve motivasyonların insan davranışını statik bir durumda açıklayabilmesine rağmen, girişimcilerin davranışlarına uymadığını savunmuştur. Çünkü "tipik girişimci diğer tiplerden daha bencildir, çünkü geleneğe ve bağlantıya onlardan daha az güvenir ve onun karakteristik görevi - hem teorik hem de tarihsel olarak - tam olarak eski geleneği yıkmak ve yeni bir gelenek yaratmaktır" (Schumpeter, 1949: 91).

Schumpeter, ekonomik evrimin, süreç ve ürün yenilikleri olarak tanımladığı olguları yansıtan maddi ortamda gerçekleştiğini kabul etmiştir (Schütz & Rainer, 2016: 728). Schumpeter'e göre ekonomik sürecin işlemesi genel olarak beş adımda gerçekleşmektedir: (1) Yeni bir malın tanıtılması [...] veya bir malın yeni bir niteliği. (2) Yeni bir üretim yönteminin tanıtılması [...]. (3) Yeni bir pazarın açılması [...]. (4) Yeni bir hammadde veya yarı mamul mal tedarik kaynağının fethi[...]. (5) Herhangi bir endüstrinin yeni organizasyonunun yürütülmesi. (Schumpeter, 1949: 66; Schütz & Rainer, 2016: 728).

4. Malların Hiyerarşisi

Dairesel akış durumunda, isteklerin tatmini normal güdü olarak da düşünülebilse de (Schumpeter, 1949:91) belirli bir malın karakteri, çoğu kez, onun ne amaçla kullanıldığına da bağlı olabilir (Schumpeter, 1949: 16). Bu nedenle Schumpeter, bir sistemdeki malları, nihai tüketim eyleminden uzaklıklarına göre "siparişler" içinde sınıflandırmaktadır. Tüketim malları birinci derecedendir, isteklerin tatmini ile doğrudan ilgili olmayan mallar ikinci derecedendir ve sürekli olarak daha yüksek veya daha uzak sıralarda ki mallar (üretici malları veya sermaye malları), diğer tüm malların geldiği mallardır (Schumpeter, 1949: 16).

Schumpeter'e göre mallar hiyerarşisinde en yükseğe doğru çıkılırsa, sonunda üretimdeki nihai unsurlara ulaşılır. Bu nihai unsurlar, emek ve doğanın armağanları ya da "toprak"tır. Diğer tüm mallar bunların en az birinden ve çoğunlukla her ikisinden oluşur. Bütün malları, emek ve toprak hizmetlerinin demetleri olarak tasavvur edebilmemiz anlamında, bütün malları "emek ve toprak"a ayrılabilir (Schumpeter, 1949:17). Emegın ve toprağın en yüksek sıradaki mallar olduğunu savunan Schumpeter'e göre hiçbir ürün, içerdiği emek ve toprak

hizmetlerinin değeri üzerinde bir artı değer gösteremez. Daha önce üretilmiş üretim araçlarını emek ve toprağa ayırdığımız gibi, şimdi de bunların değerlendirme sürecinde yalnızca geçici öğelerdir (Schumpeter, 1949: 30; Shionoya, 2007: 147). Böylece Schumpeter sermayenin, emek ve toprağa göre ikincil bir mal olduğunu savunmuştur.

Schumpeter'e göre sermaye, sadece orta dereceli bir maldır. Çünkü Shionoya'nın da işaret ettiği üzere fiziksel mallardan biri olan sermaye stoku, kendi başına değere sahip olmayıp, ancak yararlı bir üretim aracı ise değere sahiptir. Üstelik, sermayenin sürekli bir gelir kaynağı olarak varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği dinamik koşullara bağlıdır. Sermayenin bakımı bile "çaba" gerektirir. Dinamik bir ekonomide eski sermaye ölür, yeni sermaye ortaya çıkar ve böylece sermayenin içeriği değişir (Shionoya, 2007: 148). Ayrıca Schumpeter'e göre bir ekonomik dönem içinde olgunlaşarak tüketim malları haline gelen üretim malları tüketim mallarından ayırt edilemez hale gelirler (Schumpeter 1998: 8). Görüşlerini daha da ileri taşıyan Schumpeter'e göre sermaye "her yerde, hatta bir ticaret ekonomisinde⁴ bile, üretilen üretim araçlarının geçici öğelerden başka bir şey" değildir. Daha önemlisi "Ulusal gelir üzerinde, içerdikleri emek ve toprak hizmetleri için ücretlerin ve rantın ötesinde hiçbir talepte bulunmazlar. Net gelirin hiçbir unsuru nihai olarak onlara bağlanmaz (Schumpeter 1949: 44)." (Schumpeter 1949: 44). Schumpeter böylece, sermayenin sağlanmasının yanı sıra sermayenin korunmasının da statik bir süreç olmadığı için yıpranmış sermayenin otomatik olarak iyi hale getirilmediğini vurgular. Her ikisi de brüt yatırımdır. Bundan, sermayeyi sürekli bir gelir kaynağı olarak görmenin ve bir kiraz ağacının kiraz vermesi gibi sermayenin faiz getirdiğini varsaymanın bir kurgu olduğu sonucu çıkmaktadır (Shionoya, 2007: 148). Üretim faktörü kategorisi içerisinde yer almayan sermayenin bir üretim faktörü gibi üretim sürecinde bulunmasından dolayı bir gelir alması da Schumpeter'e göre mümkün değildir.⁵

⁴ Schumpeter'e göre, ticari toplum, sadece iki unsurdan oluşan kurumsal bir modelle tanımlanır: üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet ve üretim sürecinin özel sözleşme (veya yönetim veya inisiyatif) ile düzenlenmesi. Ancak böyle bir toplum türü, kural olarak salt burjuva değildir (Schumpeter, 1994: 167).

⁵ Wolfson'un da işaret ettiği üzere üretken faizin, üretilen üretim araçlarına yapılan bir ödeme olma olasılığını değerlendiren Schumpeter'e göre, üretken faiz, ücretlere ve kiraya ek olarak bir maliyeti temsil eder. Bu üretilen üretim araçlarının toplam değeri, dögüsel akışta, onları üreten üretim faktörlerine atfedilemez olduğu sürece, nihayetinde her şey toprağa ve emeğe kadar izlenebilir ve üretken çıkarlara yer yoktur. Dolayısıyla faiz, üretim maliyetinin yani sermayenin bir bileşeni olmayacaktır. Bunun yerine bir artık olabilir. Aslında Schumpeter, faizin artı değerlerin, zorunluluklardan kaynaklanan koşulların ve bir ürünün değerinin üretim araçlarının değerinin üzerine çıktığı gelişmenin yansımalarının bir sonucu olduğunu öne sürmektedir (Wolfson, 1958: 42).

5. Girişimci Kârları ve Faiz

Schumpeter'e göre, kapitalizm bir ekonomik değişim sistemidir ve bu değişimin başlıca aktörleri girişimcilerdir. Girişimci, kârlı yeni üretken faaliyetlerde bulunmak üzere döngüsel akışın ekonomik dengesini bozuma uğratarak sosyal değişimi yaratan yetenekli kişidir. Bu ekonomik faaliyetin sonucunda kısmen kapitaliste ekonomik varlıklarının kullanımı karşılığında faiz olarak verilen girişimci kârları yaratılır. Bu nedenle sermaye sahiplerinin elde ettiği bu getiri, girişimci faaliyetlerinin bir sonucudur.

Bu bağlamda Schumpeter kapitalist sistemdeki kredi yaratma mekanizması üzerine de eğilir. Schumpeter'e göre, kredi yaratma mekanizması, sadece girişimci faaliyetlerin yeteneklerini geliştirdiği ölçüde üretkendir. Kredi, kapitalisti ayakta tutmak için kullanılmadığı sürece, sistemin üretkenliğine tek başına hiçbir katkıda bulunmaz. Schumpeter'e göre hem tüketim için hem de yerleşik firmaların bakımı için kredi yaratılmamalıdır. Sadece yenilikçi girişimcilere kredi sağlanmalıdır. Bu kredi inovasyona dayalı firmaları kurmak için kullanılır ve bu firmalar faaliyete geçtiğinde kademeli olarak geri ödenir. Bu yenilikçi projeler için para arzı, kapitalist bankacılar tarafından kredi yaratılmasıyla sağlanır. Böylece pozitif bir faiz oranı elde ederler. Buna karşılık, Schumpeterian modelin yenilikçi girişimcileri içermeyen ve dolayısıyla kapitalist bankacıların hizmetlerini de dışlayan versiyonunda, dairesel akışta faiz oranı sıfırdır, yani (Andersen, 2009: 108).

Schumpeter'e göre, girişimci kârlar Schumpeterian sisteminde yer alamaz çünkü bunlar dengesizliğin ifadeleridir. Faizin sermaye üzerindeki somut açıklaması tartışmalı bir konu olsa da pratikte herkes bunun dengeli bir ekonomik sistemde bir gelir kaynağı olarak dâhil edilmesi gerektiği konusunda hemfikirdi. Her halükarda, klasik ekonomi ile karşılaştırıldığında, kesintiye uğramış bölüşüm teorisinin büyük bir ilerleme olduğunu çünkü ücret ve rantı tamamen aynı şekilde açıkladığını ve daha güçlü bir analitik araç olduğunu savunmuştur (Andersen, 2009:48). Dolayısıyla Schumpeter'in ekonomik sisteminde değer kaynağı üretkenliğe katkıda bulunan toprak, emek ve girişimci faaliyetlerden oluşmaktadır. Fakat ilişkiler bu kadar net iken Schumpeter'e göre kurumsal yapıların şekillenmesi hukuksal düzenlemeler ile ayrıcalıklı sınıfsal konumlar yaratılmasına neden olur. Schumpeter'in ifadesiyle "Fiyat savaşında gelir oluşumu kesinlikle sadece piyasa ekonomisinde bulunan bir

olgudur. Ama kategorilerinin -ücretler, rant, faiz, vb.- 'ekonomik' mi yoksa 'tarihsel-hukuki' mi olduğu sorusu, yalnızca çok yüzeysel bir anlamda ikinci alternatif lehinde yani sadece bir piyasa ekonomisinde özel hukuk kategorileri olarak var olmaları anlamında karara bağlanır ve ancak bu tür bir ekonomide özel hukuk, rant, ücret, faiz vb. arasındaki özel bağlantıyı tam da bu yasal düzen biçiminde ilgili üretim araçları üzerinde denetimi olan kişilerin yararına korur." (Schumpeter 1998: 16-17). Bu nedenle ana-akım iktisat teorisi "alışılmış bir şekilde, bu faktörlere sahip olanların üretken faaliyetlerine değil, üretken faktörlerin 'üretken faaliyetlerine' atıfta bulunur." (Schumpeter 1998: 17).

Fakat Schumpeter sorusunu ilerleyen sayfalarda yanıtlar: 'ekonomik veya tarihsel-hukuki kategoriler mi?' sorusunun kesinlikle hiçbir anlamı yok. Tüm gelir sektörleri ve genel olarak teorinin yapmak zorunda olduğu her şey, hem ekonomik yasalar hem de toplumsal iktidar ilişkileri tarafından yönetilen hem "ekonomik" hem de "tarihsel-hukuki"dir. Ancak bu, ikisinin bir şekilde yan yana durduğu ve her ikisinin de koordineli yardımı ile ekonomik bir sonuca ulaşabileceğimiz anlamına gelmez (Schumpeter 1998:21). Çünkü sosyal güç faktörü, ekonominin sosyal örgütlenmesi faktörü ile birlikte gittiği ölçüde görünüşte çelişkili ama yine de karşılıklı olarak uyumlu iki onaylamanın farklı anlamlarda olsa da eşit derecede haklı olduğu kabul edebilir: (1) 'Ekonomik yaşam, toplumsal güç ilişkilerinin yaratılmasıdır' ve (2) 'Ekonomik yaşam, ekonomik ihtiyaçların yaratılmasıdır' (Schumpeter 1998: 21).

Bu bağlamda sosyal güç kavramına vurgu yapan Schumpeter, bireysel değerlemelerin "toplumsal olarak koşullandırılmış" olması ve bir şekilde sosyal etkilere maruz kalması ve sonuçta toplumsal etkilere maruz kalması dışında, sosyal güç faktörünün ekonominin sonuçlarına doğrudan müdahale edebileceğinin aşikâr olduğunu ifade eder. Bu tür doğrudan etkilere örnek olarak, vergi getirisini işçiler için yaşlılık emekli maaşlarına, yasal fiyat ve ücret seviyelerine vb. uygulamayı amaçlayan vergi düzenlemelerini verir (Schumpeter 1998:22). Dolaylı etkilere örnek olarak da sosyal ve politik güç ilişkilerinin, yasal düzenlemenin olmadığı durumlarda bile bireylerin davranışları üzerinde baskı uygulayarak, örneğin bir tekelin kendisi için en avantajlı fiyatı belirlemesini engellediğini belirtir (Schumpeter 1998: 22). Dolayısıyla sosyal güç, sadece ekonomik alan içerisinde etkiler doğurduğu için, ekonomik alanın özünü değiştiremez.

6. Kapitalist Sistemin Bileşenleri

Schumpeter'e göre kapitalizm bir ekonomik değişim dengesizliği sistemidir. Schumpeter'in analizinde, kavraması gereken asıl nokta, kapitalizmle uğraşırken evrimsel bir süreçle uğraştığımızdır. Üstelik uzun zaman önce Karl Marx'ın vurguladığı bu kadar açık bir gerçeği kimsenin görmemesi garip gelebilir. Yine de modern kapitalizmin işleyişine ilişkin önermelerimizin büyük bölümünü oluşturan bu parçalı analiz, evrimsel süreci ısrarla ihmal etmektedir (Schumpeter, 1994: 82). Az ya da çok dayanıklı sosyal konumların evrimden kaynaklandığını (Andersen, 2009: 90) ifade eden Schumpeter'e göre, kapitalizm, doğası gereği bir ekonomik değişim biçimi veya yöntemidir ve asla durağan değildir, asla durağan olamaz. Ve kapitalist sürecin bu evrimsel karakteri, yalnızca ekonomik yaşamın değişen ve bu değişimle ekonomik eylemin verilerini değiştiren bir toplumsal ve doğal çevrede sürmesi gerçeğinden kaynaklanmıyor; bu gerçek önemlidir ve bu değişiklikler (savaşlar, devrimler vb.) çoğu zaman endüstriyel değişimi koşullandırır, ancak bunlar onun ana itici güçleri değildir. Bu evrimsel karakter, nüfus ve sermayedeki yarı otomatik bir artıştan ya da tam olarak aynı şeyin geçerli olduğu parasal sistemlerin kaprislerinden de kaynaklanmaz. (Schumpeter, 1994: 82). Schumpeter, kapitalist sürece ilişkin bu bakış açısını, iş çevrimlerini açıklamak, kapitalizmin tamamen farklı bir sisteme dönüşümünü tahmin etmek, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki ekonomik gelişme sürecinin bir modelini ortaya koymak (Mayhew, 1980: 583-4)⁶ üzere kullanmıştır.

Schumpeter'e göre kapitalizm, açık bir sistem olarak ortaya çıkıyor, çünkü yetenekli ve güçlü iradeye sahip olanlar, sosyal kökenleri ne olursa olsun girişimci olarak sosyal merdivenin zirvesine ulaşabilirler (Laguerre, 2020: 210). Girişimci merdivenin tepesine tırmanırken Schumpeter'in “yaratıcı yıkım” şeklinde tasvir ettiği kapitalizmin yapısal işleyişi, yenilik ve yeni firmaların rekabeti⁷ ile uyum sağlayamayan belirli bireylerin, belirli ailelerin

⁶ Schumpeter, On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarındaki Amerikan kapitalizmde, en önemli olanın büyük parasal ödül ve cezaların olduğu bir sistem olduğuna inanıyordu. Kapitalist toplum -burjuva toplumu- parasal ödüllerin papalığa yükselmekten veya güzel sanatsal başarılar için kazanılan itibardan daha önemli olduğu bir toplumdur (Mayhew, 1980: 586).

⁷ Yapılması gereken ilk şey, rekabetin işleyiş tarzına ilişkin *modus operandi* anlayışıdır. Ekonomistler sonunda fiyat rekabetini asli belirleyen olarak kabul ettikleri görüşten vazgeçiyorlar. Kalite rekabeti ve satış çabası, teorinin kutsal bölgelerine kabul edilir edilmez, fiyat değişkeni baskın konumundan çıkarılır. Bununla birlikte,

faaliyetlerine son vermelerine neden olarak itibarlarının düşmesine yol açar. Böylece, eğer sınıf yapısı küresel olarak aynı kalırsa, yapıyı oluşturan bireyler fiilen değişmektedir.” (Laguerre, 2020: 211). Schumpeter’in ifadesiyle “Kolektif yaşamı boyunca veya kimliğinin üstlenilebildiği süre boyunca, her sınıf bir otel veya bir otobüse benzer, her zaman dolu, ancak her zaman farklı insanlardan oluşur” (Schumpeter, 2007: 126). Dolayısıyla “Sınıf kompozisyonu, tamamen yeni bir aile kümesinin olabileceği noktaya kadar sonsuza kadar değişmektedir.” Ama bu dönüşümün “ilerleme hızı, farklı tarihsel dönemler ve sosyal durumlar için büyük ölçüde farklıdır” (Schumpeter 2007: 126).

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Schumpeter ayrıca kapitalizmi, kredi yaratma yoluyla yeniliğin finansmanına dayanan bir ekonomik evrim motoru olarak tanımlar. Kapitalistin bu motordaki rolü, en iyi şekilde, yenilikçi girişimcilere kredi verme konusunda uzmanlaşmış bir bankacı olarak tanımlanır. Bununla birlikte, kapitalist evrim sürecinin gerçek itici gücü yenilikçi girişimcinin para talebidir⁸. Ayrıca, yenilikçi faaliyetlerin dalgalanmaları, kapitalist ekonominin temel bir özelliği olarak iş çevrimlerini üretmektedir (Andersen, 2009: 129).

Sermayeyi bir üretim faktörü olarak ele almayan Schumpeter, sermayeyi kendi sisteminde önemsizleştirerek sermayenin yerine girişimciliği öne çıkarır. Schumpeter, kapitalist sistemde faiz oranlarının sistemi dengesizliğe iten önemli bir faktör olduğunu belirtir. Oysa girişimcinin sermayedar yerine ikame edildiği bir durumda Spengler’in işaret ettiği üzere, sermaye talebi ve faiz ödeme olasılığı, girişimcinin, üretim araçlarının parasal harcamalarından daha yüksek piyasa değerine sahip bir ürün veren "yeni bir üretici güçler bileşimi" gerçekleştirmesine bağlı olarak gerçekleşir (Spengler, 1936: 15). Bu nedenle “Faiz, örneğin kâr gibi, başarıları için bir ödül anlamında gelişmenin doğrudan bir meyvesi değildir. Tersine, gelişme üzerinde bir frendir -mübadele ekonomisinde gerekli bir frendir-, bir tür "girişimci kârı üzerinden alınan vergi"dir (Schumpeter, 1949:210). Faizin kısa dönemler üzerindeki hareketi, girişimci kârın hareketi ile yakından ilişkilidir ve Schumpeter'in analizine

hala değişmez koşulların, üretim yöntemlerinin ve özellikle endüstriyel örgütlenme biçimlerinin katı bir kalıbı içindeki rekabet dikkate alınsa da uygulamada tekel önceliklidir (Schumpeter, 1994: 84).

⁸ Schumpeter, kapitalist evrimi yönlendiren süreçler analizine parasal hususları da dahil etmiştir ve tekel ve oligopol gibi rekabetçi piyasalardan sapan piyasa durumlarının kurulmasının kapitalist sistemlerin evriminin doğasında olduğunu vurgulamıştır (Schütz & Rainer, 2016: 733).

göre, ne uzun süreli kalıcı faiz oranları seviyeleri ne de uzun süreli tek zamanlı eğilimler olmayacaktır (Spengler, 1936: 15).

Üstelik yenilikçi faaliyetler sonucunda ortaya çıkacak ekonomik “Gelişme/büyüme olmadan faiz de olmaz; [faiz] ekonomik değerler denizinde kalkınmanın neden olduğu büyük dalgaların bir parçasıdır” (Schumpeter 1949: 174).

7. Girişimci ve Geleceği

Schumpeter'e göre, ekonomik evrimin itici gücü bu nedenle yeniliklerin ortaya çıkmasıdır (Schütz & Rainer, 2016: 728). Kapitalist motoru harekete ettiren ve harekete geçiren temel itici güç, yeni tüketim mallarından, yeni üretim veya ulaşım yöntemlerinden, yeni pazarlardan, kapitalist girişimin yarattığı yeni endüstriyel örgütlenme biçimlerinden meydana gelmektedir (Schumpeter 1994:83). Bu nedenle Schumpeter'in analizinde ekonomik gelişmeye yönelik stratejik teşvik, yeni bir şeyin ticari veya endüstriyel uygulaması olarak tanımlanan yeniliktir-yeni bir ürün, süreç veya üretim yöntemi veya yeni bir pazar veya tedarik kaynağı; yeni bir ticari, endüstriyel veya finansal organizasyon biçimi. Kapitalist sanayileşme tarihindeki büyük yenilikler, örneğin, on dokuzuncu yüzyılda demiryolları ile ilgili olanlar ve yirminci yüzyılda otomobilin gelişimi ile ilgili olanlar, tipik olarak ekonominin ticari ve endüstriyel sektörlerinden ortaya çıkmıştır; klasik ve neo-klasik iktisat teorisinin "egemen tüketicisinden" değil (Elliott, 1985: 10).

Bu bağlamda Schumpeter için yeniliği yaratan girişimci önemli bir kategoridir. Schumpeter, girişimcinin davranışını, ekonomik evrimi yönlendiren temel bireysel davranış türü olarak görmüştür (Schütz & Rainer, 2016: 727). Schumpeter'e göre, sosyal merdivenin zirvesine çıkmanın tipik yolu gelecekte de girişimcilik olmaya devam edecektir. Yine de herkes girişimci olamaz: belirli bir profil gereklidir. İkinci tür seçim – biyolojik seçim – burada devreye girer. Şöyle ki girişimciler kategorisi, kaynağını, bir nüfusun “ortalamanın bir ölçü üzerinde dördte biri” olan bir insan havuzunda bulur; bu, “olağanüstü zekâ nitelikleriyle karakterize edilen bir tip oluşturur” (Laguerre, 2020: 211).

Schumpeterci girişimciler, “hedonik veya statik” bireylerin problem çözme enerjisi, durağan veya hafif dengesiz bir ekonomik sistem içinde işlev görme girişimlerinin yarattığı zorluklara karşılık gelir (Andersen, 2009: 83). Schumpeter'e göre girişimcinin eylemleri, kapitalist sistemde değişikliğe neden olan katalizörlerdir: “Bir kez edinilen tüm bilgi ve alışkanlıklar,

yeryüzündeki bir demiryolu setinde olduğu gibi kendimize sağlam bir şekilde kök salıyor. Sürekli yenilenmeyi ve bilinçli olarak yeniden üretilmeyi gerektirmez, bilinçaltı katmanlarına gömülür. Normalde kalıtım, öğretim, yetiştirme, çevre baskısı ile neredeyse sürtünme olmadan bulaşır” (Schumpeter 1949: 84).

Schumpeter'e göre ilk olarak şanslı bir azınlık için genellikle aşırı zenginlik yaratan girişimcilik rolüydü, ancak bu zenginliğe yol açan şans değil yetenektir.⁹ İkinci olarak, bu zenginlik fena değildi ama aslında daha fazla yenilik ve zenginliğe katkıda bulunmaya yardımcı olacaktı. Schumpeter şöyle yazıyor: “Girişim de bulunmak için gereken araçlar, genellikle başkalarının birikimlerini ödünç alarak sağlanır; küçük göletler içinde bulunmasının açıklanması kolay olan veya bankaların müstakbel girişimcinin kullanımı için oluşturduğu mevduatlardan. Bununla birlikte, ikincisi bir kural olarak tasarruf sağlar: tasarrufunun işlevi, tasarrufta bulunan kişiyi günlük ekmeği uğruna günlük angaryalara boyun eğme zorunluluğunun üzerine çıkarmak ve etrafa bakması, planlarını geliştirmesi ve işbirliğini güvence altına alması için ona nefes alma alanı vermektir (Schumpeter 1994: 16).

Schumpeter'e göre, girişimcinin¹⁰, kapitalizmin ekonomik sistemdeki rolü kritik tanımlayıcı bir roldü. Kapitalistlerin, girişimciden aldıkları faiz, girişimci eylemlerden ayrılmaz. Girişimcinin rolü azaldıkça, kapitalist sistem de duraklamaya başlar. Bu nedenle “ekonomik ve sosyolojik olarak, doğrudan ve dolaylı olarak, burjuvazi girişimciye bağlıdır ve bir sınıf olarak, az çok uzun bir geçiş aşaması boyunca onunla birlikte yaşayacak ve ölecektir - sonunda, hem ölmeyi hem de yaşamayı eşit derecede olanaksız hissedebileceği bir aşamanın gerçekleşmesi oldukça muhtemeldir, tıpkı feodal uygarlık örneğinde olduğu gibi” (Schumpeter 1994: 134).

Schumpeter'e göre, "girişimcilik işlevi", esasen, herhangi bir şey icat etmekten, yenilik yapmaktan ya da işletmenin yararlandığı koşulları yaratmaktan ibaret değildir. *İşlerin*

⁹ Schumpeter, yetenekleri genel zekâ düzeyi, entelektüel analiz kapasitesi, irade, kararlılık, itaati emretme yeteneği vb. gibi nitelikler açısından tanımlar. Bu durum onun sınıf teorisinde, opera şarkıcılarınınki gibi belirli yeteneklerin hiçbir rol oynamadığı anlamına gelir. Şemasında ki merkezi bir fikir olan sosyal liderliği oluşturan niteliklerle ilgilenmektedir (Mistkawi, 2020: 60).

¹⁰ Kapitalist girişimcinin sosyal konumu, rolü, büyük ya da küçük, ortaçağ savaş lordlarından daha az çekici olsa da, kişisel güç ve başarı için kişisel sorumluluk sayesinde hareket eden bireysel liderliğin başka bir biçimidir veya öyleydi. Onun konumu, tıpkı savaşçı sınıfların ki gibi, toplumsal süreçteki toplumsal ihtiyaçların karşılanması işlevi önemini yitirir yitirmez tehdit altında girmeye başlar (Schumpeter 1994: 133).

yapılmasını içerir (Schumpeter, 1994:84) Üstelik “Bu toplumsal işlev, girişimciliğin ana itici gücü olduğu ekonomik sürecin kendisi hız kesmeden devam etse bile, şimdiden önemini kaybetmektedir ve gelecekte hızlanan bir oranda kaybetmeye mahkûmdur. Çünkü bir yandan, bilinen rutinin dışında kalan şeyleri yapmak artık geçmişte olduğundan çok daha kolay – çünkü inovasyonun kendisi zamanla rutine indirgeniyor. Teknolojik ilerleme, gerekli olanı ortaya çıkaran ve öngörülebilir şekillerde çalışmasını sağlayan eğitilmiş uzmanlardan oluşan ekiplerin işi haline geliyor. Daha önceki ticari maceranın romantizmi hızla yıpranıyor, çünkü bir deha parıltısında görselleştirilmesi gereken çok daha fazla şey kesin olarak hesaplanabiliyor” (Schumpeter, 1994: 132).

Schumpeter'e göre ekonomik evrimde, tek bir düzenlilik vardır, o da yenilikçi davranışın bir sonucu olarak iş çevrimlerinin ortaya çıkmasıdır (Schütz & Rainer, 2016: 733). Schumpeter'e göre “Yeni girişimlerin ürünlerinin piyasaya çıkması için geçmesi gereken süre geçtikten sonra canlanma sona erer ve depresyon başlar. Ve yeniliklerin özümsemesi süreci sona erdiğinde, depresyonun yerini yeni bir patlama alır” (Schumpeter, 1949: 213). Schumpeter'e göre iş çevrimleri, kâr peşinde koşan yenilikçi sürülerinin davranışlarının bir sonucudur. Bu davranış sonunda aşırı üretime ve ardından bir durgunluğa yol açacaktır. Bu ekonomik değişim sürecini, eskilerin yanında yeni ürün ve süreçlerin ortaya çıktığı ve nihayetinde bunların yerini aldığı bir süreç olarak özetlemiştir (Schütz & Rainer, 2016: 734). Schumpeter'in ifadesiyle “Kural olarak yeni, eskinin içinden doğmaz, onun yanında belirir ve onu rekabetçi bir şekilde ortadan kaldırır. Böylece yeni girişimlerin toplu halde ortaya çıkmasının eski firmalar ve yerleşik ekonomik durum üzerindeki etkisi ise tüm koşulları değiştirecek ve özel bir adaptasyon sürecini zorunlu hale getirecektir” (Schumpeter, 1949: 216).

8. Yönlendirici ve Yönlendirilmiş Emek

Schumpeter, üretim sürecindeki tüm faaliyetlerin bir tür organizasyon olmadan normal bir şekilde devam edeceğini varsaymaz. Aslında Schumpeter, tüm üretimin insan çabasının yönlendirilmiş çabalarını gerektirdiğini savunmuştur. “Yönlendirici ve yönlendirilmiş emeği ayıran şey, ilk bakışta çok temel görünüyor. İki ana özelliği vardır. Her şeyden önce, emeğin yönlendirilmesi, üretken organizmanın hiyerarşisinde yer alır. ‘Yürütme’ emeğinin bu

yönlendirmesi ve denetimi, yönlendirici emeği diğer emek sınıfından farklılaştırıyor gibi görünüyor. Yürütme emeği, basitçe toprağın kullanımları ile aynı düzeydeyken ve ekonomik açıdan bunlarla kesinlikle aynı işleve sahipken, yönlendirici emek, hem yürütme emeğinin hem de toprağın kullanımlarının aksine açıkça yönetici bir konumdadır” (Schumpeter, 1949: 19-20).

İşgücünün yönlendirilmesi, basitçe Schumpeter'in üretim sürecinin organizasyonuna giren insan çabasını, üretim süreci içinde devam eden çabaya kıyasla tanımlamak için kullandığı terimdir. İşgücünü yönetme işletme yönetimiyle eş anlamlı değildir. İlk olarak, tüm emek bir dereceye kadar kendi kendini yönetir ve insan işçi genellikle kendi yöneticisidir. Tarihsel olarak test edilmiş yöntemler oluşturmak için kullanılan emeği yönlendirmek, yeni yöntemlerin denendiği üretimi organize eden emeği yönlendirmekten çok farklıdır. Schumpeter, birincisi işletme yönetimi ve ikincisi girişimcilik (Schumpeter, 1994: 131) olarak adlandırarak, emeği yönlendirmenin bu iki biçimini birbirinden ayırır.

Schumpeter'e göre, üretimin genel organizasyonu olağanüstü bir yetenek gerektirmez, ancak standart yöntemler ve uygulamalar kullanılarak yürütülebilir. Çoğu firma, zamanla öğrenilen ve yöneticilerce kabul gören bir tür geleneksel yöntemler kullanarak çalışır. Dairesel akışın büyük bir kısmı kendini bu şekilde işler. Ancak Schumpeter, bununla girişim olarak adlandırdığı şey arasında bir ayrım yapar: “İşletme' dediğimiz yeni kombinasyonların gerçekleştirilmesi; işlevi bunları gerçekleştirmek olan bireylere 'girişimciler' diyoruz. Bu kavramlar hem daha geniş hem de normalden daha dardır. Daha geniş, çünkü ilk etapta girişimcileri sadece bir mübadele ekonomisinde genellikle bu şekilde belirlenmiş 'bağımsız' iş adamları olarak değil, aynı zamanda bir işletmeyi yönetme işlevini fiilen yerine getiren herkesi kapsayacak biçimde tanımlıyoruz. Kural, yöneticiler, yönetim kurulu üyeleri vb. gibi bir şirketin 'bağımlı' çalışanları veya girişimcilik işlevini yerine getirmek için gerçek güçlerini çoğunluk hisselerinin kontrolü gibi temellerden alanlarda buraya dâhildir. Girişimciyi oluşturan yeni kombinasyonların gerçekleştirilmesi olduğu için, bireysel bir firma ile kalıcı olarak bağlı olması gerekli değildir; pek çok 'finansör', 'destek veren' vb. girişimci değildir ama yine de bizim anladığımız anlamda girişimci olabilirler. Öte yandan, bakışımız geleneksel olandan daha dardır, çünkü sadece kurulu bir işi yürüten tüm firma başkanlarını veya yöneticileri veya sanayicileri değil, sadece söz konusu işlevi gerçekten yerine getirenleri kapsar.” (Schumpeter 1949: 74-75).

Dolayısıyla Schumpeterian sistemde üretim sürecinin genellikle rutin davranışlar ve alışkanlıklar tarafından belirlenmektedir. Üretimle ilgili tüm faaliyetler, yönlendirilmiş emeğin gerçekleştirilmesini gerektirir, ancak yönlendirilmiş emek iki şekilde olur. Birinci biçim, emeğin ortak deneyimin dışında çalışmadığı ama daha çok normal koşullar altında çalıştığı basit bir rutin denetimdir. Yönlendirilmiş emeğin ikinci biçimi, emeği yönlendiren kişinin üretim sürecinde yeni bir bileşim yaratmaya çalıştığı ve bu yeni bileşimin normal koşulların dışında olduğu girişimciliktir. Schumpeter'e göre bu girişimcilik, Kapitalist sistemi dengenin dışına iten şeydir (Schumpeter 1949: 20-21).

9. Kapitalizmin Geleceği

Schumpeter gelecekte de liderlik ve yönlendirilmiş emek, üstünlük ve itaatin var olmaya devam edeceğini savunmuştur. Yaratıcı etkinlik gerekli olmaya devam edecek, ancak artık lider kişiliklerde somutlaştırılmayacaktır. Bunun yerine, yaratıcı etkinlik, sistematikleştirilmiş büro çalışmasının özellikle nitelikli bir biçimi haline gelecektir. Aristokrasinin süvarilerle birlikte gerilemesi gibi, girişimcilerin ve kapitalist birliklerin önemi azalacaktır. Otoritenin ekonomik konumlarının temeli aşınacaktır (Dahms, 1995: 8).

Schumpeter, kapitalizmin yönünün girişimcilerin faaliyetleriyle şekillendiğine inanıyordu. Girişimci faaliyet, kapitalizm içindeki değişimin katalizörü olarak hizmet etmiş, ancak aynı zamanda sistemin davranışını da değiştirmiştir. Schumpeter'e göre girişimci faaliyet, kendi yıkımının tohumlarını içinde barındırmaktadır. Andersen'in belirttiği üzere, evrimin geçici olarak durduğu bir dengede çıkarları olan aktörler, ekonomik evrimi rutin konumlarının tekrar tekrar yıkılması süreci olarak görürler. Bu nedenle, bu sancılı sürecin yeni bir yenilik dalgasıyla tekrarlanmasına şiddetle karşı çıkarlar (Andersen, 2009:13). Güç konumları, "yaratıcı yıkımın sonsuz fırtınasında" (Schumpeter, 1994: 84) eski rutinlerin yeni rutinlerle yer değiştirme hızını büyük ölçüde belirlemektedir.

Schumpeter'in "yaratıcı yıkım fırtınası" kitleler için bir avantaj olarak sunulmuştur. Yaratıcı, yıkıcı süreç, eski, ağırbaşlı tekelleri¹¹ ortadan kaldırırken, girişimciler yeni süreçler, ürünler

¹¹ Schumpeter aslında tekelin yeniliğe yol açmadığını, yeniliğin geçici tekele yol açtığını savundu. Ayrıca, Schumpeter'in analizi, hangi firmaların yenilik yaptığını veya tekellerin ve oligopollerin savunulmasının bir analizi değildi; daha ziyade, belirli bir kurumsal bağlamda teknolojinin ekonominin yapısını nasıl değiştirdiğini ve nihayetinde kurumsal bağlamı nasıl değiştirdiğinin evrimsel bir analiziydi. (Mayhew, 1980:586). Ona göre, yaratıcı yıkım sürecini ve süreç tarafından büyük firmaların yaratıldığı gerçeğini görmezden gelsek bile, bu firmaların -"tekellerin"- sadece "gerekli kötülükler" olmadığı hala doğrudur. (Mayhew, 1980:587). Mayhew,

vb. geliştirmişlerdir (Brosio, 1994: 183). Başka bir ifadeyle yaratıcı yıkım kavramı ile Schumpeter, eskinin yıkılması ve yeninin getirilmesinin kapitalizmdeki rekabeti oluşturduğunu savunmuştur. Firmaların uzun vadede üretimi kısıtlamamasını sağlayan bu süreçtir. Üretimin artmasına ve fiyatların düşmesine neden olan yeni teknikler ve ürünlerdir. (Mayhew, 1980: 587).

Kapitalist ekonomi bir bütün olarak uzun dönemler boyunca istikrarlı olsa da, “bu sınıfın bireysel unsurları pek kalıcı değildir”. Bireylerin ve ailelerin sınıf konumlarındaki istikrarsızlığın ekonomik nedeni, inovasyondan elde edilen gelirin kırılğan olmasıdır. Bir sonraki evrimsel değişim dalgası, görünüşte güvenli konumları ortadan kaldırırken aynı zamanda yeni servetler yaratacaktır. Schumpeter'in “yaratıcı yıkım” olarak nitelendirdiği bu süreç, girişimciler ve ailelerinden oluşan sosyal grubu en doğrudan etkileyecek ve sonuçta alt sınıfların bu gruba hızlı bir giriş süreciyle karşılaşılacaktır. Ayrıca, kapitalist sınıf, girişimci kârların paylaşımı konusundaki çatışmalarla karakterize edilmektedir. Bu nedenle sıradan işçilere karşı birleşik bir cephe oluşturmaz. Bireysel girişimci de yarattığı kârlardan payına düşeni almak için savaşmaz (Andersen, 2009:90).¹²

Kapitalizm genişledikçe, Schumpeter, ekonomik yeniliğin rolünün giderek daha büyük bir öncelik kazanacağına ve sürecin kendisinin kapitalizmin egemen olduğu toplumu değiştireceğine inanıyordu. Girişimcilerin eylemleri, sistemde daha fazla girişimci için yer açacaktır. Schumpeter'in ifadesiyle “Girişimciler neden sürekli olarak değil, uygun şekilde seçilen her aralıkta tek tek değil de kümeler halinde ortaya çıkıyor? Münhasıran, bir veya birkaç girişimcinin ortaya çıkması, diğerlerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırdığı ve bunlar, giderek artan sayılarda daha fazlasının ortaya çıkması nedeniyle” (Schumpeter 1949: 228).

Schumpeter'den şu alıntıyı yapar: “Tekelin ya bir rakip kalabalığının hiç elde edemediği ya da onlar tarafından kolayca elde edilemeyen üstün yöntemleri vardır: gerçekte girişimcinin rekabetçi düzeyinde kesinlikle ulaşamaz olmasa da, örneğin, yalnızca tekel düzeyinde güvence altına alınan avantajlar vardır.- çünkü tekelleşme, daha iyinin etki alanını artırabilir ve aşağı olanın etki alanını azaltır; çünkü tekel orantısız olarak daha yüksek bir mali duruma sahiptir.” (Schumpeter, 1994:101). Mayhew'e göre bu pasaj dikkate alındığında Schumpeter, büyük firmaların daha iyi yönetilebileceğinden veya daha ucuza üretilebileceğinden başka bir şey söylenemez. (Mayhew, 1980: 588).

¹² Schumpeter'in teorisinde, sosyal sınıfların varlığını açıklayan önde gelen faktörler, bireylerin yeteneklerindeki farklılıklar ve herhangi bir toplumda yerine getirilmesi gereken sosyal işlevlerin doğasıdır (Rahim, 2009: 59).

Schumpeter, değişim devam ettikçe, bireylerin değişimi başlatmasının giderek daha kolay hale geldiğini ve bireylerin girişimcilik faaliyetlerinin artık yüksek düzeyde liderliğe sahip belirli kişiler tarafından yapılması gerekmediğini savunmuştur. Girişimcilik faaliyetinin artan başarısı ile girişimci rolün çoğu, büyük işletmelerin kurumsal yapılarına dâhil edilecektir. Girişimcinin kendi başarısı, prestijinin azalmasıyla sonuçlanacak ve Schumpeter, şirketlerin kendi yapıları içinde girişimcinin rolünü kurumsallaştıracağına inanmıştır.

Ayrıca “Kapitalist evrim -“ilerleme”- ya durur ya da tamamen otomatikleşirse, sanayi burjuvazisinin ekonomik temeli eninde sonunda mevcut idari işler için ödenen ücretlere indirgenecektir; bir süre daha devam etmesi beklenebilecek yarı-rant kalıntıları ve monopol kazançlar hariç” (Schumpeter 1994: 134). Sonuçta ise: “Mükemmel bürokratikleşmiş dev sanayi birimi, yalnızca küçük veya orta ölçekli firmayı devirmek ve sahiplerini "mülksüzleştirmekle" / kamulaştırmakla kalmaz, aynı zamanda sonunda girişimciyi de devirir ve süreç içinde yalnızca gelirini kaybetmekle kalmayıp aynı zamanda bir sınıf olarak burjuvaziyi de mülksüzleştirir; ama aynı zamanda sonsuz derecede daha önemli olan işlevleridir” (Schumpeter 1994: 134).

Schumpeter, şirketlerin genişlemelerinin ekonominin biçimini değiştireceğine ve bu değişim sürecinde insanların kapitalizmin kendisini ve kurumlarını düşünme biçimini de değiştireceğine inanmıştır. Ama daha özünde, kapitalist sistemin kendi kurumsal çerçevesine saldırmaya başlayacağını savunmuştur. Ekonomik evrim sürecinde ilerledikçe “Kapitalist süreç, gerçekten ‘özel’ ekonomik faaliyetin ihtiyaçlarını ve yollarını ifade eden tüm kurumları, özellikle mülkiyet ve sözleşme serbestliği kurumlarını arka plana iter. Kapitalist süreç, bir fabrikanın duvarları ve makinelerinin yerine sadece bir parsel hisse koyarak, mülkiyet fikrinin canını alır” (Schumpeter 1994: 141-142).

Schumpeter ayrıca kapitalist sürecin insanların düşüncesini bir rasyonalite biçimini kabule zorladığını savunmuştur. Buna göre, girişimci faaliyetler insanları değişime alıştıtır ve bu değişime zamanla alışma toplumdaki rasyonellik düzeyini yükseltmeye başlar. Değişim, değişim sürecini artırdıkça, değişimin kendisi ezici bir dürtü haline gelir ve kendi içinde değerli olarak görülmeye başlar (Bell, 1971).

Kapitalizmin baskıcı yönetsel kurumları gerektirdiği, ama aynı zamanda kapitalizmin zamanla bu kurumları meşru kılan toplumsal alışkanlıkları da zayıflatmaktadır. Bu bağlamda

Schumpeter'e göre, kuruluşundan önce var olan kurumların yok edilmesinden sorumlu olan kapitalizmin akılcılığı bu aklın temellerine yani kendi varlığının temelleri olan kurumlara bile saldırmaya başlar. Schumpeter'e göre, kapitalist süreç evrimsel olarak, kapitalist sınıfın sahip olduğu işlevin önemini azaltmaya ve bir sistem olarak kapitalizmi koruyan tabakaları aşındırmaya, kendi savunmasını kırmaya, mevzilerindeki garnizonları dağıtmaya meyillidir. "Nihayet, kapitalizmin, diğer pek çok kurumun ahlaki otoritesini yok ettikten sonra, sonunda kendi aleyhine dönen eleştirel bir zihin çerçevesi yarattığını gördük; burjuva, rasyonalist tutumun, kralların ve papaların güvenilirliğinde durmadığını, özel mülkiyete ve tüm burjuva değerleri şemasına saldırmaya devam ettiğini şaşkınlıkla bulur." (Schumpeter 1994: 143). Dolayısıyla Schumpeter, kapitalist ekonominin toplumun sonsuza kadar sabit bir demirbaşı olmadığı ve olamayacağını savunmaktadır (Mistkawi, 2020: 12).

Kapitalist sistemdeki eğilimlere yalnızca işaret eden Schumpeter, Schütz & Rainere göre, kapitalist evrimi sosyalizm eğilimlerine yol açan bir şey olarak tanımlamıştır: bu, iş birimlerinin tam veya serbest rekabet temelinde değil, tekeli rekabet nedeniyle hayatta kalma mücadelesidir. Schumpeter, tam rekabeti kapitalist ekonomilerin evriminde istikrarsız bir durum olarak değerlendirmiştir (Schütz & Rainer, 2016: 737).

Schumpeter'in düşüncesine göre, kapitalist sistemin fiili ve ileriye dönük performansı, örneğin ekonomik başarısızlığın ağırlığı altında yıkılması fikrini olumsuzlayacak, *ancak* başarısının kendisini koruyan toplumsal kurumları baltaladığını ve "kaçınılmaz olarak" içinde yaşayamayacağı ve görünürdeki mirasçı olarak sosyalizmi güçlü bir şekilde işaret eden koşulları yaratacaktır (Schumpeter, 1994: 61).

Schumpeter birkaç yerde kendi öngörüsünün -kapitalizmin "sosyalizme yürüyüşü"- Marx'inkiyle aynı olduğunu söylemiştir. Ancak Schumpeter'in "genel bakış açısı" ve kapitalizm anlayışının Marx'inkinden çok farklı olduğu düşünülürse, onun önerdiği evrim mekanizmasının ve onun tasavvur ettiği sosyalizm türünün Marx'ın bakışından çok farklı olması şaşırtıcı olmamalıdır (Mistkawi, 2020: 69-70). Schumpeter'in sözleriyle bu ayrıntıyı netliğe kavuşturabiliriz: "Ben sosyalizmi savunmuyorum. Bu ne anlama gelirse gelsin, onun istenip istenmediğini tartışmak gibi bir niyetim de yok. Bununla birlikte, daha da önemlisi, bunu 'kehanet' etmediğimi veya öngörmediğimi açıkça belirtmektir. Herhangi bir tahmin, gözlemlenebilir eğilimleri teşhis etmekten ve bu eğilimlerin kendi mantıklarına göre kendi

kendilerine işlemesi halinde sonuçların ne olacağını belirtmekten daha fazlasını yapmaya çalışan ekstra bilimsel kehanetlerdir” (Schumpeter, 1994: 416).

Marx'tan farklı olarak Schumpeter'in şemasında¹³ hiçbir ekonomik çöküş, kitlelerin yoksullaşması ve sınıf mücadelesi yoktur. Aksine, uzun vadeli ekonomik genişleme, emeğin yaşam standardında iyileşme ile sonuçlanır. Burada merkezi nokta, kapitalizm altındaki ekonomik gelişmenin, bir sınıf olarak burjuvazinin devam eden varlığının bağlı olduğu üstyapı unsurlarını yok etmesidir (Mistkawi, 2020: 70).

Sonuç olarak Schumpeter, kapitalist toplumda olduğundan daha az otoriter disipline gereksinimin olduğu “dizginlenmiş kapitalizm toplumunda” (Schumpeter, 1994: 212) sürecin hem sosyalizme geçiş sürecinde hem de sosyalist bir ekonomide sürdürülebileceğini öne sürüyor (Mayhew, 1980: 590). Bununla birlikte, Schumpeter'in dizginlenmiş kapitalizm tasavvurunun eninde sonunda yaratılması mümkündür. Çünkü “Uzun vadeli durum dikkate alındığında, sosyalist hedef giderek daha elverişli hale geliyor” (Schumpeter, 1994: 223).

10. Sonuç

Bir kapitalist gelişme teorisi oluşturmaya çalışan Schumpeter, teknolojik değişimin rolüne birincil önem vermiştir. Kapitalist ekonomik gelişme, yetenekli ve dinamik girişimciler tarafından geliştirilen teknolojik değişiklikler veya yenilikler sayesinde olmuştur ve gelecekte de yenilikler belirleyici olacaktır. Schumpeter'e göre, ekonomik evrimin itici gücü olan yenilikleri yaratan girişimcinin ekonomideki özel rolü, sadece faaliyette bulunduğu ekonomik alanla sınırlı olmayıp, aynı zamanda ekonominin bir parçası olduğu toplumun sosyal, kültürel ve politik kurumsal yapılarını da etkilemektedir. Schumpeter, yaratıcı yıkım kavramını geliştirerek sosyo-ekonomik evrimin yeni bir düzen veya yapının ortaya çıkabilmesi için mevcut bir düzenin parçalanması gerektiğini savunur. Schumpeter, zamanın ihtiyaçlarını ve olanaklarını bir şekilde öngören bu girişimci lidere bu yaratıcı yıkım sürecinde kilit bir rol vermiştir.

Schumpeter, kapitalist ekonominin ve kurumlarının, gelecekteki olası olumlu gelişimin yönüne dayattığı kısıtlamaları açıklamaya çalışırken, aynı zamanda gelişimin kesin yönün ne

¹³ Taylor'ın belirttiği gibi, Schumpeter'in Marx'la paylaştığı temel şey tarihin ekonomik yorumuydu; ancak Marksçı sınıf mücadelesi olmadan ve bunun yerine kullanılan diğer kavramlarla birlikte, ekonomik yorum Schumpeter'in elinde oldukça farklı bir araç haline gelmiş ve oldukça başka sonuçlar doğurmuştur (Taylor, 1951: 555).

olabileceğini tespit etmenin zorluğunu da kabul etmiştir. Bu anlamda Schumpeter tarihin bir nihai amacı olduğunu söylemekten de kaçınmıştır. Kapitalist ekonomiden *adı ne olursa olsun* sosyalist bir toplumcu ekonomiye geçişin incelenmesi, Schumpeter'in çalışmasının tam merkezinde yer alır. Schumpeter, kapitalizmin ekonomi çöktüğü için değil, ekonominin sergilediği başarısının kendi saç ayaklarını baltaladığı için düşüşe geçeceğini savunmuştur. Bu başarı, Schumpeter'e göre, kaçınılmaz olarak, kapitalizmin yaşayamayacağı ve görünürdeki mirasçı olarak sosyalizmi güçlü bir şekilde işaret eden koşulları yaratmaktadır. Schumpeter'e göre, toplumcu bir sosyo-ekonomi, merkezi bir otoritenin hem çıktıyı hem de üretim araçlarını kontrol ettiği kurumsal bir düzen olarak tasarlanmalıdır. Başka bir deyişle, toplumcu bir sosyo-ekonomide, bir toplumun ekonomik faaliyetleri ilke olarak özel alana değil, kamu alanına havale edilmelidir.

Schumpeter'in hem bireysel hem de bütüncül olan kurumsal değişim anlayışının dinamik evrimsel gelişimi açıklamaları dikkate alındığında kurumsal yapılar ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkileri analiz yöntemi sosyo-ekonomik çerçeveden biz araştırmacılara kesinlikle verimli içgörüler sağlamaktadır.

Kaynakça

- Andersen, Esben Sloth. 2009. *Schumpeter's Evolutionary Economics: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Engine of Capitalism*. Anthem Press:USA.
- Brosio, A. Richard. 1994. Schumpeter's Apologia Contrasted to Rousseau's and Marx's Radical Democracy. *Counterpoints* Vol. 3, *A Radical Democratic Critique Of Capitalist Education* (1994), pp. 179-208.
- Dahms, F. Harry. 1995. From Creative Action to the Social Rationalization of the Economy. Joseph A. Schumpeter's Social Theory. *Sociological Theory* Vol. 13, No. 1 (Mar., 1995), pp. 1-13.
- Elliott, E. John. 1985. Schumpeter's Theory of Economic Development and Social Change: Exposition and Assessment. *International Journal of Social Economics*, 12(6/7), 6-33.
- Madarász, A. 1980. Economists and Economic Thought: Schumpeter's Theory of Economic Development. *Acta Oeconomica*, 1980, Vol. 25, No. 3/4 (1980), pp. 337-357.
- Mayhew, Anne. 1980. Schumpeterian Capitalism versus the "Schumpeterian Thesis". *Journal of Economic Issues* Vol. 14, No. 2 (Jun., 1980), pp. 583-592.
- Mistkawi, Serene. 2020. On Joseph Schumpeter and Economic Development, *Working Paper No. 49*, Portland State University Economics Working Papers. 49. (15 June 2020).
- Laguerre, Odile Lakomski. 2020. Schumpeters view of social inequalities. İçinde Vallet, Guillaume (ed.). 2020. *Inequalities and the Progressive Era: Breakthroughs and Legacies*-Edward Elgar Publishing: USA.
- Papageorgiou, Theofanis, Katselidis, Ioannis and Michaelides, G. Panayotis. 2013. Schumpeter, Commons, and Veblen on Institutions. *The American Journal of Economics and Sociology* Vol. 72, No. 5 (November, 2013), pp. 1232-1254.
- Papageorgiou, Theofanis & Michaelides, G. Panayotis. 2016. Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on Technological Determinism, Individualism and Institutions. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 23:1, 1-30.
- Schumpeter, A. Joseph. 1949. *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schumpeter, A. Joseph. 1983. American Institutions and Economic Progress. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics* Bd. 139, H. 2. (Juni 1983), pp. 191-196.
- Schumpeter, A. Joseph. 1987. *History of Economic Analysis*-Routledge (1987)
- Schumpeter, Joseph A. and Yasuma Takata. 1998. *Power or Pure Economics?* New York: MacMillan Press.
- Schumpeter, A. Joseph. 1994. *Capitalism Socialism and Democracy*. Routledge: New York:
- Schumpeter, Joseph Alois. 2007. *Imperialism and Social Classes: Two Essays* by Joseph Schumpeter. Cleveland, OH and New York: Meridian Books.Harper and Row Publishers.

-
- Schumpeter, A. Joseph. 2010. The Nature and Essence of Economic Theory. *Transaction:U.K.*
- Schütz, Marlies & Rainer, Andreas. 2016. J.A. Schumpeter and T.B. Veblen on economic evolution: the dichotomy between statics and dynamics, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 23:5, 718-742.
- Shionoya, Yuichi Shionoya. 2007. *Schumpeter and the Idea of Social Science: A Metatheoretical Study*. Cambridge: New York.
- Spengler, J. Joseph. 1936. Economic Opinion and the Future of the Interest Rate. *Southern Economic Journal*, Vol. 3, No. 1 (Jul., 1936), pp. 7-28.
- Taylor, O. H. 1951. Schumpeter and Marx: Imperialism and Social Classes in the Schumpeterian System. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 65, No. 4. (Nov., 1951), pp. 525-555.
- Rahim, Eric. 2009. Marx and Schumpeter: A Comparison of their Theories of Development, *Review of Political Economy*, 21:1, 51-83.
- Wolfson, J. Robert. 1958. The Economic Dynamics of Joseph Schumpeter. *Economic Development and Cultural Change*, Oct., 1958, Vol. 7, No. 1 (Oct., 1958), pp. 31-54.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

İktisadi Karar Alma Süreçlerinde Yeni Bir Aktör: Homo Neuroeconomicus¹

A New Actor in Economic Decision Making: Homo Neuroeconomics

Emel ŞAHİN², Dilek ÇETİN³

Öz

İktisat bilimi, süreç içerisinde insanların ekonomik tutum ve kararlarını bazı varsayımlar altında ele almış; ancak bu varsayımlar zamanla insanı temsil etme konusunda yetersiz kalmışlardır. İktisadi bakış açısıyla insan davranışları; önce rasyonalite varsayımı altında incelenmiş, bu varsayıma gelen eleştiriler sonucunda sınırlı rasyonalite yaklaşımının gelişmesi ile de iktisat biliminin öncü aktörü ‘homo economicus’ var olmuştur. Her durumda kârını maksimize eden, koşullar hakkında tam bilgi düzeyine sahip ve tercihlerinde tutarlı bu ekonomik insan versiyonu, alanda yapılan çalışmaların gelişerek bu varsayımları geçersiz kılmasıyla, güvenilirliğini yitirmiştir. Konu üzerine yapılan çalışmalar geliştikçe bu versiyon, homo-technologicus, homo-biologicus, homo-phscologcus vb. gibi ifadelerle güncellenerek yeniden ekonomik hayattaki modellemelere dahil edilmeye çalışılmıştır. Ancak nöroiktisat yaklaşımının gelişmesi ile de tüm bu versiyonlara insan beynini de dahil etme ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaca yönelik boşluğu gidermek üzere, bu çalışmada Nöroiktisat alanı tanıtılmış, nöroiktisat yaklaşımı ışığında homo-economicus varsayımı değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, alternatif kavramlar ile homo neuroeconomicus kavramı karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Jel Kodları: D8, D81, D9, D01

Anahtar Kelimeler: Homo economicus, Homo neuroeconomicus, Neuroeconomics

Abstract

In the ongoing process, economics has handled people's economic attitudes and decisions under some assumptions, but these assumptions have been insufficient to represent people over time. From an economic point of view, human behavior was first studied under the assumption of rationality. With the development of the limited rationality approach as a result of the criticisms brought to this assumption, the leading actor of economics, 'homo economicus', came into existence. This version of economic man, who maximizes his profit in any case, has full knowledge of the conditions and is consistent in his preferences, has lost its credibility as studies in the field have developed and invalidated these assumptions. As the studies on the subject developed, this version became homo-technologicus, homo-biologicus, homo-phscologcus etc. It has been tried to be included in the economic life models by updating it with such expressions. However, with the development of the neuroeconomics approach, there has been a need to include the human brain in all these versions. The study was prepared by the method of literature review. In the first part of the study, the history of economics and the subject of human in the history of economics were investigated. In the second part, the existence of the concept of homo economicus in these processes and the decision-making mechanisms are mentioned. In the study, the field of Neuroeconomics was introduced and the Homo economicus assumption was evaluated in the light of the Neuroeconomics. In the conclusion part of the study, alternative concepts and the concept of homo neuroeconomicus are compared and evaluated.

Jel Codes: D8, D81, D9, D01

Keywords: Homo economicus, Homo neuroeconomicus, Neuroeconomics

¹ Bu makale, Emel ŞAHİN'in Doç. Dr. Dilek ÇETİN'in danışmanlığında yazılmış “İktisadi Karar Alma Süreçlerinde Yeni Bir Aktör: Homo Neuroeconomicus” başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Bilim Uzmanı, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, ugz_emel@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7910-0933

³ Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, dilekchetin@gmail.com, dilekchetin@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0854-8746

1. Giriş

İçinde bulunduğumuz çevre, teknolojinin ve bilimsel çalışmaların her geçen gün daha da gelişmesi ve hayatımıza girmesi sebebiyle sürekli bir dönüşüm halindedir. Bu duruma paralel olarak bilimsel yaklaşımlar da bu sistemin dinamiklerini konu alan yeni kollar var ederek bu sürece uyum sağlama ve sürecin getirdiği yeniliklerden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Diğer bilimsel alanlar gibi iktisat bilimi içerisinde de nöroiktisat yaklaşımı ile bu dinamik sürecin getirilerinden faydalanabilecek, iktisat bilimini bu sürece adapte edebilecek bir alan var edilmiştir. Son yıllarda homo economicus varsayımının da ciddi eleştiriler alması ve yeni bir iktisadi bir aktöre ihtiyaç duyulması sebebi ile ‘homo economicus’ kavramına alternatif bir seçenek olarak ‘homo neuroeconomicus’ kavramı ortaya çıkmıştır. Homo neuroeconomicus kavramı Google Scholar veri tabanında ‘alıntı ve patentler hariç bırakılarak’ ve ‘çalışma başlıklarında’ tarandığında karşımıza sadece üç çalışma çıkmaktadır⁴. İlgili çalışmalar yayımlanma tarihleri ile birlikte aşağıda sıralanmıştır:

- Larsen, T. (2017). Homo Neuroeconomicus: A Review of Functional Magnetic Resonance Imaging of Game Trials on Economic Choice;
- Silva, R. and Filipe, J.A. (2013). The Homo Neuroeconomicus – A Window for the Future;
- Kacprzyk, J. ve Hortal, M.A. (2008). Neuroeconomics: From Homo Economicus to Homo Neuroeconomicus.

Bu çalışma ‘Homo neuroeconomicus’ varsayımını temel alan Türkçe literatürdeki ilk çalışmalar arasında yer alacağı; çalışmanın ise bu yönüyle hem ulusal hem de uluslararası düzeyde iktisat yazınına katkı sağlaması beklenmektedir. Bu çalışmada, sürekli gelişen ve başkalaşım gösteren mevcut sistem içerisinde nöroiktisadi temelli bir yaklaşım ile insanı, iktisadi hayatta temsil eden bir varsayım olarak ‘homo economicus’ kavramı ve bu kavramın iktisat tarihi içerisindeki rolü incelenmiştir. Çalışmada araştırma yöntemi olarak ‘literatür taraması’ yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla bir sonraki bölümde öncelikle homo economicus kavramı tanımlanmıştır. Üçüncü bölümde homo economicus kavramının iktisat teorileri

⁴ 15.07.2021’de yapılan Google Akademik aramasında tüm dillerde 48 adet, Türkçe’de ise 1 adet yayına ulaşılmıştır.

açısından nerede olduğu açıklanmıştır. Sonrasında Nörobilim konusunda kısaca bilgi verilmiştir. Son bölümde ise bu çalışmanın temel amacı olan Nöroiktisat ve Homo Neuroeconomicus açıklanmıştır.

2. Homo Economicus kimdir?

İktisadi (rasyonel) insan varsayımının kabulü yaygın olarak John Stuart Mill (1865)'in çalışmalarına kadar götürülebilmektedir (Karabıyık, 2016: 59). 1874 yılında Walras, 1879 yılında Jevons ve 1888 yılında yapmış olduğu çalışmalarıyla Menger varsayımlarında bir araç olarak homo economicus'u kullanmışlardır (Yılmaz, 2020: 11). Homo economicus, Scheneider (2010)'ın yapmış olduğu tanımlamaya göre “rasyonel (akılcı) davranışlar sergileyen, çıkarıcı (kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan), ne istediğini bilen (tercihlerinde istikrarlı) ve her durumda tam bilgiye sahip bir bireydir” (Çiftçi, 2017: 8).

İktisadi olayların temelinde aslında bireyin seçim yapması konusunun yatması, bireylerin verdikleri kararların iktisadi hayatı oluşturması, iktisat bilimini bu kararların nasıl alındığı konusunda araştırma yapmaya itmiş, bu konu iktisat bilimi içerisinde oldukça önemli bir alan haline gelmiştir (Dudu, 2014). Homo economicus varsayımı ile de bireylerin seçimlerini ya da tercihlerini yaparken akılcı davranışlar kişiler olarak değerlendirilmesi ‘rasyonalite’ kavramı ile ‘homo economicus’ kavramının birlikte ele alınmasını ve değerlendirilmesini gerektirmiştir (Karabıyık, 2016: 53).

2.1. Rasyonalite ve sınırlı rasyonalite

İktisadi olarak rasyonalite karar alıcıların, sistematik bir şekilde, alternatifler arasından optimal faydayı sağlayacak seçimi yapmasıdır (Şeniğne, 2011). Homo economicus kavramı açısından ‘en iyi’ ve ‘en faydalı’ seçim hangisidir sorusuna (yani en rasyonel seçim hangisidir sorusuna) cevap aramaya çalışmak, homo economicus kavramının varoluş süreci açısından önem arz etmektedir (Claar ve Foster, 2019). Rasyonel seçim kavramı, bireyin/karar alıcının, sunulan (mevcut) seçenekler arasından en iyiyi seçmesi olarak tanımlanabilir. Ancak rasyonel seçimde en iyi kavramını temel olarak, bireyin faydasını en çok arttıran olarak değerlendirmek gerekir (Yılmaz 2020: 16).

İnsanın rasyonel olmaktan uzak olduğu yönündeki çalışmalar Simon'un rasyonalite eleştirileri ile başlamış, Stiglitz ve Akerlof'un çalışmalarıyla gelişmiş ve nihayet Kahneman ve Tversky tarafından bu konuda revizyonist yaklaşımlar ileri sürülmüştür (Karabıyık 2016: 54). Herbert Simon yapmış olduğu çalışmalarda, bireylerin her zaman rasyonel davranmadığı ve bireyi her zaman rasyonel olarak kabul eden görüşün gerçekçi olmadığı yönünde görüş bildirerek 'sınırlı rasyonalite' kavramını ileri sürmüştür (İskender, 2019). Simon'un ortaya attığı bu görüşe göre bireyler, karşılaştıkları sorunları her zaman mantıklı bir şekilde çözebilen makineler değil, duyguları olan karmaşık varlıklar olarak ele alınmışlardır (İskender, 2019: 26). Herbert Simon sınırlı rasyonalite ve karmaşıklık varsayımları ile, karar alma süreçlerinde belirsizliğin ve sınırlı rasyonalitenin rolünü dile getiren ve bu konuları tartışmaya açan ilk kişi olmuştur (Aktan vd. 2020: 25). Aslında sınırlı rasyonellik kavramı, bireyin her konuda tam bilgiye ve tam rasyonel seçimler yaptığı varsayımına sahip klasik rasyonalite varsayımının aksine, her insanın rasyonel karar verebilme yetisinin, onların kendi bilgi edinme, hesap ve muhakame yapabilme yeteneği ile sınırlı olduğu esasına dayanmaktadır (Yavuzaslan, 2019: 35).

2.2. Tercihlerde tutarlılık ve tercihlerde geçişlilik

Homo economicus kavramının temel varsayımlarından bahsederken rasyonel insanın tercihlerinde 'tutarlı' olacağı yönünde görüşler ile karşılaşmaktayız. Ancak rasyonalite ve tutarlılık kavramlarının birbirleri ile ilişkili olmakla birlikte farklı varsayımlar olduğunu unutmamak gerekir. Bordes (1976)'e göre: "Tutarlılık, mevcut alternatifler kümesi genişlediğinde veya daraldığında seçimlere ne olduğu ile ilgilidir. Rasyonellik, seçimlerin tüm alternatifler kümesindeki ikili bir ilişki ile nasıl ilişkili olduğu" ile alakalıdır (Bordes, 1976).

Örneğin $\{x, y\}$ üzerinde y 'ye karşı x 'i seçmek ve daha sonra, daha büyük bir kümede, y 'yi seçip x 'i reddetmek 'irrasyonel'dir (Bordes, 1976). Rasyonel seçim kavramı birtakım kısıtlar (süre, bilgi, zaman vb.) altındaki bireylerin kendi yönelimleri (zevk, tercih ve ihtiyaçları) doğrultusunda kendisine en faydalı olan seçeneği tercih etme eğilimi olarak ifade edilebilmektedir (Ergör, 2017). Geleneksel teoriler karar vericilerin rasyonel seçimler yaptığı varsayımına dayansa da yapılan çalışmalar, bireylerin karar verirken riskten kaçınma ve elde edecekleri faydayı maksimize etme amacında olmalarına rağmen psikolojik, bilişsel vb. sebeplerle rasyonel seçim yapamadıklarını ortaya koymaktadır (Kıyılar ve Akkaya 2020).

Geleneksel iktisat teorisinde genel kabul olarak, karar alma süreci, bu kavramı iktisadi çalışmalara konu eden ünlü iktisatçılar von Neuman ve Morgenstein (1944) tarafından ortaya konulan ve daha sonra Savage (1954) tarafından geliştirilen ‘beklenen fayda’ (expected utility) maksimizasyonu yaklaşımına dayandırmaktadırlar (Şeniğne, 2011). Fayda kavramının ve beklenen fayda teorisinin şekillenmesiyle artık iktisatçılar, karar alma mekanizmalarını temel olarak bu modellerle açıklamaya başlamışlardır (Ergör, 2017).

EU (Expected Utility) modeli olarak da yazınsal olarak karşılaşılabileceğimiz beklenen fayda modelinde bireyler, kendilerine sunulan seçenekleri tercih etmelerinin sonuçlarını ağırlıklandırarak bir değerlendirme yapmakta ve yaptığı değerlendirmede tüm sonuçların faydasını ele alarak seçenekler arasından bir tercihte bulunmaktadır. Bu varsayımın en çok eleştiri alan yönü burada karar alıcıların seçenekler, piyasa ve diğer değişkenlerin tümü hakkında bilgi sahibi olmasını varsaymasıdır (Yorgancılar, 2014: 78).

Örneğin, homo economicus kavramını fayda maksimizasyonu açısından ele aldığımızda, kendi çıkarını düşünen insanın egoist ve hedonist, bu insan başkalarının refahını da göz önünde bulunduruyorsa alturist, tüm toplumun yararını göz önünde bulunduruyorsa da faydacı olarak adlandırıldığını ancak hangi açıdan bakılırsa bakılsın homo economicus kavramının bu varsayımlar çerçevesinde ele alındığı zaman anlamsal gücünü kaybettiğini görmekteyiz (Akyıldız, 2008: 30).

2.3. Tam bilgi ve eksik bilgi

“Öğrenme-araştırma ve gözlem yoluyla elde edilen kavrayışların tümü olarak ifade edilen bilgi; en genel anlamıyla bireyin akıl-düşünme ve muhakeme yoluyla elde ettiği algı-değer-kavram ve ilkeler bütünü” olarak ifade edilebilir (Söylemez, 2006). Tam bilgi varsayımının kurucuları ise Ricardo, Mill ve Bentham olarak kabul edilmektedir (Fidan, 2013: 5). Analizlerde bilgiden kaynaklanan problemleri dışlayabilmek adına karar alıcıların koşullar hakkında ‘tam bilgi’ düzeyinde oldukları varsayılmıştır (Fidan, 2013: 6). Von Hayek 1937 yılında yayınladığı “İktisat ve Bilgi (Economics and Knowledge)” isimli makalede kişilerin tam bilgiye sahip olamayacaklarını, süreçlerin eksik bilgi ile belirsizlik içerisinde şekillendiğini ileri sürerek, tam bilgi kuramına karşı çıkmıştır (Fidan, 2013: 7).

Tam bilgi kavramına getirilen eleştiriler iktisatçıları ‘eksik bilgi’ ya da ‘asimetrik bilgi’ varsayımına götürmüştür. Asimetrik bilgi sorunundan yazınsal olarak ilk defa “Limon Piyasası: Kalite, Belirsizlik ve Piyasa Mekanizması (The Market for Lemons: Quality, Uncertainty and Market Mechanism)” (1978) adlı makalesi ile Akerlof bahsetmiş ve başlangıçta sadece ikinci el araç (limon) piyasaları ve sigortacılık sektörleri açısından değerlendirilen kavram daha sonraları giderek yaygınlaşmıştır (Alp & Karakaş, 2008: 217).

3. İktisat teorileri ve ‘Homo Economicus’

İktisat biliminin sistematik hale gelmesi ve bir disiplin olarak kabul edilmesi Adam Smith (1776)’in “Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations)” adlı eseri ile gerçekleşmiş, Klasik iktisat terimi ise ilk olarak Karl Marx tarafından kullanılmakla birlikte, iktisadi düşünce tarihinin ilk modern okulu olarak da ‘Klasik İktisat Okulu’ kabul görmüştür (Kaya 2007). Klasik iktisatçılar tam rekabet piyasası koşullarından bahsetmişler ve bunun sağlanması için bazı varsayımlar geliştirmişlerdir (Kaya, 2007). Bu koşulu sağlamak için sıralanan ilkeler arasında “üreticilerde ‘kâr maksimizasyonu’, tüketicilerde ise ‘fayda maksimizasyonu’ düşüncesi ve gayreti bulunmalıdır” ifadesine de yer verilmiştir (Kaya, 2007: 35). Faydasını maksimize etmeye çalışan tüketici akılcı (rasyonel) davranmalıdır. Dolayısıyla Klasik İktisat yaklaşımında ‘rasyonalite’ kavramı ile karşılaşmaktayız. Klasik iktisat yaklaşımı, rasyonalite varsayımı çerçevesinde, insanın iktisadi kararları unsurunu ekonomi biliminin çalışmalarına dahil etmede bu bağlamda bir basamak işlevi görmüştür diyebiliriz (Şeniğne, 2011).

Klasik ekolde Adam Smith, David Hume ve Jeremy Bentham bireylerin iktisadi kararlarını incelerken insan psikolojisini de göz önünde bulundurarak değerlendirmeler yapmışlardır (Çiftçi ve Ayyıldız 2016: 64). Özellikle “Ahlaki Duygular Teorisi (The Theory of Moral Sentiments)” adlı çalışmasında Adam Smith (1759), ‘sempati’nin önemini vurgulamıştır. Sempati varsayımında Adam Smith, kendimizi karşımızdaki insanın yerine koyarak, bize nasıl davranılmasını istiyorsak karşı tarafa o şekilde davranmamız gerektiğini belirtmiştir (Eser & Toigonbaeva, 2011: 289). Homo economicus kavramı bu süreçten sonra neoklasik iktisatla birlikte gündeme gelecek olsa da Klasik İktisat Okulu’nun en önemli iktisatçılarından Jeremy Bentham ve Adam Smith’in yapmış oldukları çalışmalarda ve eserlerinde psikolojinin ve iktisadın birlikte ele alındığı görülmektedir (Şeniğne, 2011).

Bilir'in "Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme" adlı çalışmasında bazı iktisatçıların neoklasik iktisadi tanımlarken belli düşünürlerle ve bu düşünürlerin literatüre kazandırdığı kavramlarla bazı iktisatçıların (Marshall, Jevons, Walras vd.) ise belirli tarihsel aralıklarla (1870-1930 arası dönem ve 1840-1970 arası dönem) göre tanımlama yaptıkları ve neoklasik iktisadi literatürde bu şekilde konumlandıkları üzerinde durulmuş yine aynı çalışmada Neoklasik İktisat teriminin ilk kez kullanıldığı çalışmanın T.B. Veblen tarafından 1900 yılında kaleme alınmış olan "İktisat Biliminin Ön Kabulleri (The Preconceptions of Economic Science)" adlı makalede kullanıldığı belirtilmiştir (Bilir, 2018: 2).

Neoklasik yaklaşımın iktisat bilimine en temel katkısı 'homo economicus' varsayımdır (Şeniğne 2011). Neo-Klasik devrimle birlikte 'homo economicus' varsayımının da etkisiyle insan psikolojisinin etkisi, matematiksel ifadeler ile iktisat bilimi içerisinde var olmaya başlamıştır (Demirel & Artan, 2016: 7). Buradan hareketle neoklasik iktisat ışığında var olan homo economicus kavramının, insan unsurunu iktisat biliminin ölçülebilir, değerlendirilebilir ya da gözlemlenebilir bir kavramı haline getirdiği yorumu yapılabilir. Çünkü neoklasik yaklaşımdan önce var olan klasik yaklaşım, insanı sadece rasyonelite açısından değerlendirirken, neoklasik iktisatla birlikte insan, belli varsayımlar altında, iktisadi analizlere dahil olmuştur.

Her ne kadar neoklasik ekolün günümüze kadar olan süreçte diğer varsayımları da eleştiri olsa da belki de en çok eleştiri alan varsayımı ve eleştiri getirilen kavramı 'homo economicus' kavramıdır (Şeniğne, 2011). Homo economicus varsayımının rasyonelliğine (rasyonelite ve sınırlı rasyonelite ile bu varsayımlara getirilen eleştiriler) tam bilgi düzeyine sahip olup olmamasına (tam bilgi-eksik bilgi kavramları ve bu çalışmalara getirilen eleştiriler) tercihlerinde tutarlı olup olmamasına (tercihlerde tutarlılık veya geçişlilik) getirilen eleştiriler ve yaklaşımlar, bu kavramın iktisat bilimi içerisindeki alanını genişletmiş, neoklasik iktisadi yaklaşımdan beri süregelen süreçte homo economicus, birçok iktisadi çalışmanın ve varsayımın temeli ya da konusu olmuştur (Akyıldız, 2008).

Keynesyen teorinin temel yapı taşı, 1929 Büyük Buhrana kadar hakim piyasa görüşü olan Klasik İktisat Teorisinin 'Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler (Laissez Faire - Laissez Passer)' sözüyle de ifade edilen ve devletin ekonomiye müdahale etmediği bir anlayışın geçerli olduğu piyasa düzenine karşı çıkması oluşturur (Dilbaz Alacan & Akarsu 2017).

“Keynes, homo economicus'un kim olduğu ve disiplinin onu nasıl kullandığı konusundaki bu değişimin merkezinde yatıyordu. Modelin hem içeriğini hem de amacını değiştirdi ve iki değişiklik birbiriyle ilişkiliydi. İçerik olarak, homo economicus her zaman 'rasyonel' iken, Keynes modelin rasyonalitesinin anlamını kökten değiştirdi. Keynes, onu, paradigmanın maddi rasyonalitesinden araçsal bir rasyonaliteye kaydırıldı.” (Claar & Foster, 2019)

Homo economicus kavramı açısından Keynesyen görüş kısaca değerlendirildiğinde ‘araçsal rasyonalite’ (instrumental rationality) kavramı ile karşılaşmakta ve Keynes’in rasyonaliteye bakış açısının boyutlarını bu kavramla görmekteyiz. Araçsal rasyonaliteye sahip bireyler seçenekleri fiziksel ve zihinsel olarak değerlendirip kendileri için gelecekte en iyi olacak seçeneği tercih etmeye çalışırlar ancak gelecek belirsizdir (Claar ve Foster 2019). J. Maynard Keynesin, Keynesyen Yaklaşımın da temellerini oluşturan varsayımlarını yaparken, işverenlerin rasyonel, işçilerin ise rasyonel olmayan davranışlar sergilediği yönünde bir tutumu olduğu görülmektedir (Karabıyık, 2016). Keynesyen İktisat Okulu’ndaki rasyonalite kavramı ele alındığında ise; Keynes’in özellikle homo economicus kavramına ve bu kavramın varsayımlarından olan ‘tam bilgi’ varsayımına karşı eleştirilerde bulunduğu görülür. Keynes tam bilgiye sahip olma konusunu eleştirirken özellikle belirsizlik kavramı üzerinde durmuş, belirsizliğin ‘geleceğe ilişkin bir bilgisizlik’ olduğunu savunmuştur (İskender, 2019: 16).

Keynes’in eleştirdiği ve önemle üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise rasyonel insan varsayımının temelinde olan ‘optimal’ düzeyde iyi bir karar için gerekli bilgiye sahip olmanın teorik olarak mümkün olmakla beraber, pratik olarak (süre ve maliyet açısından) mümkün olmadığı, dolayısıyla iktisadi kararların salt rasyonel bir varsayımla değerlendirilemeyeceği onun yerine insanların karar alma sürecinde büyük ölçüde tecrübeler, sezgilere, alışkanlıklara ve geçmiş deneyimlere dayanarak bir karar alacağı yönündeki görüşüdür (Fisunoğlu & Köksel Tan, 2009).

Monetarist yaklaşımın ve Neo Keynesyen yaklaşımın Homo economicus varsayımına bakışını ve rasyonalite anlayışını ‘adaptif beklentiler teorisi’ çerçevesinde değerlendirmek mümkündür (Karabıyık, 2016). Adaptif beklentiler teorisinde bireylerin, kısa vadede hatalı seçimler yapsalar bile uzun vadede rasyonelliğe en yakın kararı alacaklarını varsayar (Karabıyık, 2016: 56-57). Bu görüş, bireyin kısa vadede rasyonaliteyi yakalayabilecek tecrübeye sahip

olmadığını, uzun vadede rasyonel bir karar için sadece düşünsel değil tecrübeye dayanan edinimlerin de olması gerektiği yönünde varsayımlara dayanır (Karabıyık, 2016: 56-57).

İktisat yazınında, iktisat ve psikoloji birbiri ile ilişkili ve kısmen de olsa birlikte ele alınmış olarak, ilk kez Gabriel Tarde (1881)'nin bir makalesinde yer almış hatta daha sonraları Gabriel Tarde, 1902 yılında yayımlanmış olduğu “Ekonomik Psikoloji (La Psychologie Economique)” adlı yapıtı ile çalışmalarının bu yönünü bir nevi tekrar vurgulamıştır (Ulaşan 2014). Terim olarak Davranışsal İktisat ifadesinin ilk kez kullanımı ise 1958 yılında olmuştur (Eser & Toigonbaeva 2011: 296).

Davranışsal iktisat, Dönmez’in tanımlamasına göre “geleneksel iktisattan tümdengelim ve matematiksel modelleme ile ayrılan ve bilişsel psikolojinin de katkısıyla deneysel iktisat ile paralel olarak gelişen” bir kavramdır (Dönmez, 2019: 113). Rasyonel insan ve rasyonel seçim teorilerinin, bireylerin karar alma süreçlerinde sergiledikleri farklı davranışlar sebebi ile homojen bir birey tipinin olmadığı sonucuna varılması ile etkisini kaybetmesi, odakları iktisat teorilerinde birey davranışlarına çekmiştir. Bakış açısındaki bu değişimin yani bu odak kaymasının ise davranışsal iktisat disiplinin kabul görmesine zemin hazırladığı yorumu yapılmıştır (İskender, 2019: 24). Rasyonalite ve homo economicus kavramlarının en çok sorgulandığı ya da incelendiği alanların başında davranışsal iktisat yaklaşımı ve deneysel iktisat yaklaşımı gelmektedir. Öyle ki davranışsal iktisadın kurucusu sayılan Daniel Kahnemann ile Deneysel İktisadın kurucusu sayılan Vernon Smith, rasyonalite kavramını analiz ettikleri (ki bu çalışmalar homo economicus varsayımının geçersiz ve yetersiz olduğu yönündedir) çalışmalarıyla 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü almışlardır (Şeniğne, 2011).

Homo economicus varsayımı bireylerin psikolojik durumunu göz önünde bulundurmaz. Davranışsal iktisat ise bu varsayımı psikoloji bilimi ile de besleyerek geliştirmiştir. İktisat bilimi uzunca bir süre psikoloji faktörünü analizlerine dahil etmemiştir. Bu yüzden teorilerdeki insanla gerçekte var olan insan birbirleriyle uyumsuz hale gelmiştir (İskender, 2019: 18). Davranışsal iktisadın gelişmesi ile psikolojik faktörlerin artık varsayımlar dahilinde ele alınmasının, davranışsal iktisadın homo economicus kavramına nasıl katkı sağladığını ve bu kavramı nasıl geliştirdiğini hatta dönüştürdüğünü anlayabilmekteyiz.

Deneysel iktisat kavramını açıklarken ele alınabilecek hem en sade hem de tam anlamıyla kapsamlı bir tanım olarak “kontrollü bir ortamda iktisadi ajanlar arasındaki ilişkileri inceleyen ve bu amaçla veri toplayan, ... (ve bu) verileri de iktisadi analizlerde kullanan bir alt disiplin” ifadesi kullanılabilir (Akın & Urhan 2010). Bazı iktisatçılar iktisat bilimi bağlamında deney ortamının sağlanamayacağı, deneysel yöntemin iktisat bilimine uygulanamayacağı yönünde görüşler ve çalışmalar ortaya koymuşlar ve bu konuya tereddütle yaklaşmışlardır. Örneğin Samuelson (1985) da, Nordhaus ve Durlauf (1984) gibi, iktisatçıların kimyacılar ve biyologlar gibi kontrollü deneyler gerçekleştiremeyeceği fikrini ileri sürmüştür. Yine önemli iktisatçılardan Mill, deneysel yöntemin sosyal bilimler için uygun olmadığını, yapay deneyleri yapma araçlarından ve onları sınırsız olarak deneyebilmekten mahrum olduğumuzu, ifade etmiştir (Basılğan, 2013: 63). Onu bu sonuca götüren asıl etken ise “bireysel karakter biçiminin karmaşık bir çalışma konusu olması”dır (Basılğan, 2013: 64).

Önemli iktisatçıların kontrollü deney ortamının var edilemeyeceği vb. gibi görüşleri ile deneysel iktisat konusuna tereddütle yaklaşmalarına rağmen, bir diğer grup iktisatçıyı ve araştırmacıyı özellikle bu alanın var olması ve iktisat biliminin bu alandan faydalanması gerektiği görüşüne iten temel neden ne idi? Bu neden - geniş bir literatür taraması yapıldığında elbette farklı gereksinimlerin ve savların da olduğu da göz önünde bulundurularak - basitçe davranışsal teorilerin geliştirilmesine duyulan gereklilik olarak açıklanabilir (Dönmez, 2019: 113). Bu alanda önemli bir diğer görüş ise; deneysel iktisadın, dönemin hâkim görüşü ve temel varsayımı olan ‘homo economicus’ ile var olan insan modeli (rasyonel-ekonomik insan) varsayımına karşı meydana gelmiş bir memnuniyetsizliğin dile getirilmesi’ olarak değerlendirildiği konusu da dikkat çekmiştir (Basılğan, 2013: 65). Deneysel iktisat yaklaşımı, homo economicus varsayımını bilimsel olarak inceleyebilen, gözlemleyebilen ve değerlendirebilen bir ortam yaratmıştır. Belki de bu sebeptir ki, deneysel iktisadın davranışsal iktisada sağladığı en önemli katkının ‘homo economicus’ varsayımının bireylerin karar ve davranışlarını tam anlamıyla modelleyemediğini kanıtlaması olduğu yönünde görüşler oluşmuştur (Dönmez, 2019: 119). Yani bu bakış açısından değerlendirildiğinde homo economicus insan davranışlarını açıklamada yetersizdir ve bunu açığa çıkaran disiplin deneysel iktisattır, yorumu yapılabilmektedir. Deneysel iktisat çalışmalarının elde ettikleri verilerden, rasyonelite kavramının insan davranışlarını açıklama yönündeki eksiklikleri ve yetersizlikleri de gözlemlenebilir hale gelmiştir (Cohen, 2019: 140).

Aşağıdaki tabloda alanda kabul görmüş ve çalışmalarıyla Nobel Ekonomi Ödülü'ne layık görülmüş başlıca iktisatçıların homo economicus varsayımını eleştiren çalışma alanları listelenmiştir.

Tablo 1: Homo economicus varsayımını eleştiren Nobel Ekonomi Ödüllü İktisatçılar

Frederick Von Hayek (1974 Nobel)	Eksik Bilgi ve Rasyonalite
Herbert Alexander Simon (1978 Nobel)	Sınırlı Rasyonalite, Nedensel Düzen
Joseph Eugene Stiglitz (2001 Nobel)	Asimetrik Bilgi, Ters Seçim ve Ahlaki Risk
George Arthur Akerlof (2001 Nobel)	Asimetrik Bilgi ve Kimlik İktisadı
Daniel Kahnemann (2002 Nobel)	Risk Altında Karar Verme, Heuristik
Vernon Smith (2002 Nobel)	Açık Bilgi Eksikliği, Uyarılmış Değer T.
Richard Thaler (2017 Nobel)	Rasyonel Davranıştan Sapma, Diktatör Oyunu

Kaynak: Aktan vd. (2020) tarafından yazılmış “Davranışsal İktisat, Deneysel İktisat ve Nobelite” adlı kitap çalışmasından derlenmiştir.

4. Nörobilim (Sinirbilim)

Son yıllarda inter-disipliner bir alan haline gelen sinirbilim aslında kendi çalışma dinamiklerinde de birçok farklı sorunsala değinmekte, geniş bir perspektiften ve çok çeşitli açılardan çalışmalar yapmakta olan bir alandır. Bu sebeple de sinirbilim kavramını bu çalışmaları kısaca derleyecek ve aktarabilecek bir tanıma yer vererek açıklamaya çalışmak yerinde olacaktır. Yılmaz (2019)'ın yapmış olduğu çalışmasında derlediği tanıma göre sinirbilim; beynin yapısı ve işlevi hakkında bilgi derleyen, normal olmayan hastalıkları ve davranış bozukluklarını ve bunlara sebep olan nedenleri araştıran; beyne odaklanarak beyindeki duyuşal ve bilişsel sistemlerin nasıl ortaya çıktığını, nasıl var olduğunu ve ne tür bir sistematige sahip olduğunu araştıran bir disiplindir (Yılmaz, 2019: 70).

Sinir sistemi vücudun bir nevi ana kumandası gibidir. Vücudun elektrokimyasal sinyaller aracılığıyla etkileşim kuran iletişim ağıdır ki bu ağ sayesinde hisler, düşünceler vb. durumlar algılanır ve süreç yönetilir. Merkezi sinir sistemi ve çevresel sinir sistemi olarak iki bölümden oluşmaktadır (Yılmaz, 2019: 70). Santral sinir sistemi ya da yaygın olarak kullanılan diğer adıyla merkezi sinir sistemi, kafatası boşluğunda bulunan ensefalon (beyin) ve medulla spinalis olarak adlandırılan, omurga kanalının içinde yer alan omurilik yapısından oluşur (MEB 2012). Periferik sinir sistemi bir diğer adıyla çevresel sinir sistemi vücudun tüm kısımları ile MSS (Merkezi Sinir Sistemi) arasında bağ kuran iletişimi sağlayan bir nevi sinir lifleri ağıdır (Yılmaz, 2019: 70).

Ortalama olarak yetişkin bir insan beyni 1300-1400 gram olmakla birlikte beyin, kafatası boşluğunda bulunur. Alan araştırması yapmayan insanlar olarak gözümüzün önüne bir beyin görseli getirdiğimizde genellikle bu yapı cerebrum (beyin)'dur. Ancak cerebrum kafatasının içindeki tüm yapıları kapsayan bir kavram değildir. Burada karşımıza tüm beyin (whole brain) olarak da adlandırılan ensefalon (encephalon) kavramı çıkmaktadır. Encephalon (tüm beyin) kafatasının içerisindeki cerebrum, cerebellum, limbik sistem, diensefalon ve truncus ensefali (beyin sapı) kapsayacak şekilde kapsamlı bir yapıyı ifade etmektedir. Sağ ve sol yarım küreler olarak iki yarımküreye ayrılan bu yapıda her yarımküre de kendi içerisinde frontal, temporal, parietal ve occipital olmak üzere dört ana loba ayrılmaktadır. İlgili bölümler görsel üzerinde aşağıda ifade edilmiştir.

Tablo 2: İnsan Beyninin Bölümleri ve Bölümlerin Temel İşlevleri

Bölge	Görevi
Frontal Lob	İskelet kaslarının hareketinin kontrolü
Parietal Lob	Temas, basınç, titreme, ağrı, sıcaklık ve tat duyularının algılanması
Oksipital Lob	Görme duyusunun algılanması
Temporal Lob	Ses, koku ve tat duyularının algılanması
Tüm Loblar	Motor aktivitelerin başlaması ve yürütülmesi duyuşal verilerin yürütülmesi ve entegrasyonu

Kaynak: MEB, 2012

Sinir Sisteminde hücreler 'nöron' ve 'glia hücreleri' olarak iki büyük grupta sınıflandırılırlar (Aydın, 2000: 86). Nöron adı verilen hücrelerin uyarılabilme (irritabilite) ve uyarıları başka bölümlere iletebilme (konduktivite) özellikleri bulunmaktadır (Aydın 2000: 87). Uyarıyı alan nöronlar bu veriyi aksiyon potansiyeli de denilen elektriksel bir iletim yöntemiyle iletirler ve taşıdıkları veriyi bir diğer nörona 'nörotransmitter' adı verilen kimyasal moleküller vasıtasıyla aktarırlar (Aydın, 2000: 87).

Hem nörobilim çalışmaları hem de nöroekonomi alanında yapılan çalışmalar açısından bu nörotransmitterlerden başlıcalarını; temel olarak uyku-uyanıklık işlevlerini düzenleyen 'histamin' (Queensland Brain Institute 2018), vücudu harekete geçiren bir hormon olarak bilinen ayrıca kalp atışlarının hızlanmasını, kandaki şeker düzeyinin artmasını sağlayan 'adrenalin' (Taybaş, 2019), hafıza üzerinde ciddi etkileri olan ve insana mutluluk- zindelik hissi

veren ‘serotonin’ (Queensland Brain Institute 2018), ödül ve haz hislerinin oluşumunda rol alan ‘dopamin’ (Taybaş, 2019) ve bireylerde savaş ya da kaç davranışının da ortaya çıkmasını sağlayan ‘noradrenalin’ (Queensland Brain Institute 2018) sıralamak mümkündür.

4.1. Beyin- Davranış ilişkisi

Beyin ve sinir sistemi ile ilgili tarihte yapılmış ilk çalışmaların bulgularına ise (yazılı kaynakların) milattan önce 4000’li yıllarda rastlamaktayız (Uzbay 2015). Bu çalışmalardan bazılarında doğüstü güçlerin neden olduğu davranış bozukluklarını tedavi etmeye yönelik olarak hazırlanmış reçeteler (kil tabletler halinde) bulunmuştur (Uzbay, 2015: 123). Buradan yola çıkarak da anlıyoruz ki insan beyninin insan davranışlarıyla ilişkilendirilmesi (her ne kadar bilişsel, hormonal vb. gibi modern kabulün dışındaki bir açıdan da olsa) milattan önceye kadar dayanıyor. Antik Yunanda da bu konuda görüşlerin olduğu bilinmektedir. Örneğin Hipokrat ve Alkmaiōn (Alcmaeon) beynin önemine ve duygularla ilişkisine değinmişlerdir (Karasu vd. 2008). Milattan önce bile basit düzeyde olsa da duygularla ilişkilendirilebilmiş bir organ olarak beyin, belli görüntüleme sistemlerinin ve disiplinler arası yaklaşımların daha çok gündeme gelmesiyle ancak 1990’lı yıllardan sonra daha çok önem verilen bir kavram olagelmiştir. Nitekim 1990 ve 2000 yılları arası ‘Beyin 10 Yılı’ olarak adlandırılmıştır (Koçak, 2020: 1-16).

Milattan sonra 177 yılında Bergamalı Galenos “Beyin Üzerine” adlı eserinde neredeyse günümüz modern tıbbının da kabul ettiği gibi beynin; insanın iradesini, hafızasını ve bilişsel fonksiyonlarını kontrol ettiğini ortaya koydu (Uzbay, 2015: 124). 1930’lu yıllarda F. Skinner bir düzenek geliştirerek (Skinner Düzeneği) beynin ödül merkezleri üzerine, 1953 yılında J.H. Gaddum beyinde serotinin varlığına, 1965 yılında J.J. Schildkraut nöradrenalinin davranış ile ilişkisine, 1977 yılında alanda yaptıkları çalışmalar ile Nobel Ödülü’nü paylaşacak olan R. Guillemin ve A.V. Schally nöropeptitler ve nörohormonların keşfi ile sonuçlanan çalışmalar yaparak alanın gelişmesine katkı sağladılar (Uzbay, 2015: 129-133).

Alandaki çalışmaların ağırlık ve netlik kazanmasını sağlayacak bir diğer önemli çalışma ise sinirbilim disiplininin ve nöroiktisadın en çok kullandığı görüntüleme tekniklerinden ve yöntemlerinden biri olan fMRI (fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme tekniği) yönteminin geliştirilmesidir. 2003 yılında Seiji Ogava tarafından geliştirilen fMRI (iMRG) diğer beyin görüntüleme yöntemlerinden daha farklı olarak aktif bir şekilde sistematığını

sürdüren beynin fonksiyonlarını anlık olarak (işlev sırasında hem beynin bölgelerini hem de bölgelerdeki aktivasyonları) izleme ve görüntüleme olanağı sunar (Vatansever, 2019).

5. Nöroiktisat ve Homo Neuroeconomicus

Nöroiktisat, davranışsal iktisat ve deneysel iktisat çalışmalarının birleşimine sinirbilim çalışmalarını da ekleyerek var olan bir yaklaşımdır. Çünkü psikoloji ve iktisadın birleşimi olarak kabul edilen davranışsal iktisadın yöntemlerine, sinirbilim alanını eklemeyerek deneysel çalışmalar yapmaktadır (Ulaşan, 2014). Nöroiktisat kavramının terim olarak ilk kez kullanıldığı çalışmayı araştırarak olursak George Mason Üniversitesinde, Prof. Kevin Mc Cabe in 1998 yılında bu kavramı ilk kez kullanması ile karşılaşırız (Çiftçi, 2017: 2). Nöroiktisat kavramı, karar alıcıların kararlarındaki biyolojik temelleri anlamlandırmaya çalışan bir yaklaşım olarak gelişmiştir (İskender, 2019: 49). Nöroiktisadın, iktisadi teoriler içindeki yeri ve konumu incelendiği zaman karşımıza bu yaklaşımın, deneysel çalışmalardan bağımsız olmadığı için deneysel iktisadın bir alt dalı; bununla birlikte davranışsal yaklaşımları kendi yöntemleriyle değerlendirdiği için de davranışsal iktisadın bir alt dalı olarak kabul edildiğini görebiliriz (İskender, 2019: 55).

Nöroiktisadın temel çalışması olarak kabul edilen ilk çalışma Shizgal ve Conover'in 1996 yılında yapmış oldukları çalışma (sıçanların bir ekonomi teorisi oluşturularak yaptıkları seçimlerin izlenmesi üzerine) olmakla birlikte, nöroekonomi çalışmalarının insan üzerinde elde edilen ilk bulguları 2001 yılında fonksiyonel MRG görüntüleme tekniği kullanılarak elde edilmiştir (Eken, 2017: 3). Artık teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle acı, haz, doyum vb. duyguların dolaylı olarak değil doğrudan ölçülebilmesi mümkün hale gelmiştir (Koçaslan, 2010: 507). fMRG etkin bir yöntem olarak kullanılmakla birlikte kullanılan diğer yöntemlerden bazıları olarak Elektroensefalografi (EEG), Manyetoensefalografi (MEG), Transkranyal Manyetik Uyarım (TMS), Pozitron Emisyon Tomografisi (PET) ve Foton Emisyon Tomografisi (SPECT) örnek verilebilir (Sadedil, Tüzel & Uraltaş, 2018).

“Sonuç olarak, ne ‘homo economicus’ ne de alternatif olarak sunulan rasyonel davranış modelleri insan davranışını tanımlayamamaktadır. Çünkü insan ekonomik varlıktan ziyade psikolojik varlıktır. Bu nedenle de davranışın belirli bir formülasyon içinde ifade edilmesi mümkün değildir” (Akyıldız, 2008: 39).

Homo neuroeconomicus kavramı, kararların insan beyninde şekillendiğini öne süren bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre insan o güne kadar edindiği bütün deneyimler, o anki algılama düzeyi ve o anki biyolojik durumuna göre kararlarını vermektedir. Bu sebeptendir ki kararları değişkendir. Temel düzeyde olağan dışı olarak kabul edilen davranışlar da yine ‘beyindeki kimyasal veya fiziksel bir hasar/değişiklik’ ile açıklanmaktadır (Van Horn vd. 2012).

Nöroekonomi alanında yapılan çalışmalar karar alma mekanizmalarını beyin temelli incelediğimizde geleneksel ve hatta davranışsal iktisat yaklaşımında göz önünde bulunduramadığımız verilere ulaşmamıza imkan sağlamışlardır. Bu duruma örnek Ming Hsu vd.’nin 2005 yılında yapmış oldukları çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bu çalışmada bireylerin beyinlerindeki aktivitelerin anlık olarak görüntülenebilmesi için fMRI yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmanın bulgularına göre araştırmacılar, risk ve belirsizlik altında karar almaya çalışan bireylerin korku ve endişe durumlarının limbik sistem aracılığıyla algılanılarak OFC (orbito frontal korteks) bölgesine aktarıldığını; eğer beynin bu bölgesinde (OFC) bir hasar varsa karar alıcıların risk ve belirsizlik koşullarına duyarsız kaldıklarını tespit etmişlerdir (Cohen, 2019: 147). Deppe ve arkadaşlarının 2005 yılında yapmış oldukları çalışmalarda da elde edilen bulgulara göre, orbitofrontal korteks yapısı dışsal uyarıların değerlendirilmesi ve ödül ve ceza sistemiyle ilişkilendirilmiştir (Yorgancılar, 2014: 69). Bu gibi örnek çalışmaların bulgularından yola çıktığımızda, geleneksel iktisadi yaklaşımlarda risk ve belirsizlik altında karar alma mekanizmalarının çok dar bir çerçevede ele alındığı; insanın psikolojisini de dikkate alarak varsayımlar geliştiren davranışsal iktisat yaklaşımının ise bazı bireylerde risk ve belirsizlik durumuna duyarsızlığını açıklamada yetersiz kalacağı dolayısıyla nöroiktisadın karar alma mekanizmaları değerlendirilirken alana önemli katkılar yaptığı ve ileride de yapacağı yorumu yapılabilmektedir.

Geleneksel olarak düşündüğümüzde bir karar alıcı aktör olarak, seçenekleri bilinçli bir şekilde değerlendirip bir seçim yaptığımızı, beynimizin ise yaptığımız bu seçim sonucunda gerekli dürtüsel uyarıları vücudumuza gönderdiğini varsayabiliriz. Oysa Haynes (2008) yapmış oldukları çalışmada alacağımız kararın ‘henüz biz bilincine varmadan’ prefrontal ve parietal korteksteki aktivitelerde var olduğunu tespit etmişlerdir (Soon vd. 2008). Bu yönüyle homo neuroeconomicus varsayımı, geleneksel sürecin cevap bulamadığı ya da anlamlandıramadığı konulara açıklık getirebilmektedir. Çünkü insan beyni, sinir sistemi ve endokrin sistemin

etkileriyle sürekli olarak değişkenlik gösterebilen bir bilişsel yapıya sahiptir. Teknolojinin ve özellikle beyin görüntüleme sistemlerinin de daha da gelişeceğini varsayarsak homo neuroeconomicus varsayımının ilerleyen süreçlerde homo economicus varsayımına bir alternatif olabileceği düşünülebilir. Bu konuyu değerlendirmeye almak için mevcut olan çalışmalarda homo economicus varsayımına alternatif olarak geliştirilen kavramları incelemek doğru olacaktır. Araştırma yaptığımızda karşımıza en çok homo reciprocans, homo psychologicus, homo neurobiologicus ve homo technologicus kavramları çıkmaktadır.

Homo Reciprocans: Akyıldız (2008) yapmış olduğu çalışmasında ‘homo reciprocans’ kavramını, işbirliği eğiliminde olan ve işbirlikçi olmayanları dışlayan bir kavram olarak açıklamış; homo economicus’tan ziyade insanların (iktisadi bir aktör olarak) çoğunlukla ‘homo reciprocans’ gibi davrandıklarını belirtmiştir (Akyıldız, 2008: 33).

Homo Neurobiologicus: Ulaşan (2014) yapmış olduğu çalışmasında ‘homo neurobiologicus’ kavramını homo economicus kavramına bir alternatif olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda bu kavramı nöroiktisat yaklaşımının ele alacağı bir varsayım olarak kabul etmiştir. Homo neurobiologicus kavramı, insan davranışlarını yine insanın kendi biyolojisinde aramakla birlikte insanın sosyal çevresinin, teknolojinin ve yapay dürtüsel uyarımların etkisini çalışmalara dahil etme yönünde homo neuroeconomicus kavramına görece yetersiz kalacağı düşünülmektedir.

Homo Technologicus: Nair (2018)’e göre homo technologicus, teknolojik ve bilimsel yeniliklere uyumlu; bilgiye önem veren ve yenilikçi, akılcı ve kontrol sahibi bir insandır.

Homo Psychologicus: Davranışsal iktisat alanının gelişmesiyle birlikte kabul görmüş bir kavramdır ve insan davranışlarında psikolojinin etkinliğini savunur (Cohen, 2019).

Alternatif olarak geliştirilen bu varsayımlar bizi ‘homo economicus’ varsayımının gelişen ve ilerleyen bilimsel süreçte artık kavramsal olarak yetersiz kaldığı yorumuna götürmektedir. Nöroiktisat yaklaşımının kullandığı yöntemlerle ölçümlenebilir ve gözlemlenebilir bir ortam sunmasının iktisat bilimine farklı bir çehre oluşturduğu yorumu da burada gerçekçi olacaktır. Ancak bu yenilikçi yönüyle nöroiktisat, alandaki çalışmaların sorunsallarına kesin yanıtlar getirebilecek bir anahtar mıdır? Bu soruya cevap verebilmek için nöroiktisat alanındaki kısıtları doğru belirlemek oldukça önem arz etmektedir. Daha önce yapılmış olan çalışmalardan

derlenerek nöroiktisat alanındaki başlıca kısıtları; etik kısıtlar, hukuki kısıtlar, maddi kısıtlar ve beynin kendi yapı ve gelişiminden kaynaklanan biyolojik kısıtlar başlıkları altında ele almak mümkün olmaktadır (Uzbay, 2015).

6. Sonuç

Çalışmada iktisat tarihinin başlangıcından itibaren araştırmacıları homo economicus varsayımına götüren süreç incelenmiş ve bu varsayımın temel olabilecek ilk ilke olarak ‘self-interest’ ilkesi bulgulanmıştır. Bu yaklaşımın ardından Klasik İktisat yaklaşımı ile birlikte ‘rasyonalite’ ve Neo Klasik İktisat yaklaşımı ile de homo economicus varsayımının kabul gördüğü, yine aynı dönemde ‘sınırlı rasyonalite’ ve ‘tam bilgi’ varsayımlarıyla bu kavramın varoluşundan itibaren eleştiri aldığı görülmüştür. Davranışsal İktisat ve Deneysel İktisat yaklaşımlarının gelişmesiyle homo economicus kavramının insanı temsil etme konusunda yetersizliğini doğrulayan bulgular elde edilmiş, kavrama getirilen eleştiriler yoğunlaşmıştır. Aslında iktisat biliminin kurucu olarak kabul edilen Adam Smith (1759)’in dahi “Ahlaki Duygular Teorisi (The Theory of Moral Sentiments)” adlı çalışmasında sempatinin önemini vurguladığı (Eser & Toigonbaeva, 2011: 289) ve psikolojinin etkilerine değindiği insanı salt rasyonel bir varlık olarak değerlendirmedeği açıktır. Fidan (2013) çalışmasında Von Hayek’in ekonomik insan varsayımından ‘utanç veren sırrımız’ ifadesiyle bahsettiğine değinmiştir. Dolayısıyla bu varsayımın insanı iktisadi hayatta temsil etme kuvvetinin yetersizliğinin dönem iktisatçıları tarafından da bilindiği ve eleştirildiği açıktır. Burada ‘Duyguların insan kararlarına ve davranışlarına etkisi, iktisadın doğuşuyla birlikte biliniyor ve kabul ediliyorken niçin uzunca bir süre varsayımlar dışında bırakılmıştır?’ sorusu karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre bu sorunun cevabı olarak iki temel konu belirlenmiştir. Bunlardan ilki, iktisat yaklaşımı açısından o dönemde ‘pozitif bir bilim olma yönündeki ve kabul görme konusundaki çaba’ konusudur. Pozitif bir bilim olarak kabul görme, bilimsel çalışmalardan elde edilen verilerin ölçümlenebilir, tekrarlanabilir ve genele uyarlanabilecek şekilde yorumlanabilir olmasını da gerektirmektedir. Dolayısı ile insan psikolojisi ve duyguları subjektif bir konu olduğundan ‘bilinçli olarak’ iktisadi analizlerde varsayımlar dışında bırakılmıştır. İkinci olarak ise homo economicus kavramında geliştirilen varsayımsal kısıtlar olmadan insan unsurunu değerlendirmeye almak, oldukça karmaşık ve güç olacaktır. Dolayısıyla temel düzeyde her insanı ekonomik hayatta temsil eden ve belirli kısıtlar altında şekillendirilmiş bir varsayım

olarak homo economicus kavramı en azından o dönemde bu ihtiyacı gidermiş, bu varsayımın kısıtlarına getirilen eleştiriler sayesinde ise bu konudaki literatürün ve çalışmaların gelişmesine katkı sağlamıştır.

Günümüzde sinirbilim alanı gelişen teknolojinin de etkisiyle giderek ‘disiplinler arası’ bir boyut kazanmış nöro hukuk, nöro biyoloji, nöro psikoloji vb. gibi alanlarda olduğu gibi nöro iktisat ile de iktisat biliminin çalışmalarına dahil olmuştur. Özellikle sinirbilim alanının çalışmalara dahil olması, Deneysel ve Davranışsal İktisat yaklaşımlarının kabul görmesi; teknolojinin, bilimsel çalışmaların ilerlemesi ve bilgiye erişimin görece kolaylaşması ile artık bu varsayım dışlanmaya ve yerine alternatifler türetilmeye başlanmıştır. Öyle ki Thaler (2015) homo economicus kavramı yerine ‘econ’ kavramını kullanmayı tercih etmiş ve homo economicus kavramını ‘iktisadi moron’ şeklinde bir ifade kullanarak sert eleştirmiştir. Çalışma bulgusu olarak Homo Reciprocans, Homo Psychologicus, Homo Biologicus, Homo Technologicus kavramları alternatif seçenekler olarak derlenmiş ve bu seçenekler ile Homo Neuroeconomicus varsayımı karşılaştırılmıştır.

- Homo Reciprocans kavramı insanı sadece kendi çıkarlarını gözeten (kendi karını maksimize etmeye çalışan) bir varlık olarak görmeyip insanın ‘işbirlikçi’ olduğunu göz önünde bulundurur. Kavramsal açıdan kısıtlıdır.
- Homo Psychologicus kavramı insan davranışlarının insanın psikolojisi ile ilgili olduğunu temel alır. Kavramsal açıdan kısıtlıdır.
- Homo Biologicus kavramı insan davranışlarını anlamlandırmada insanın biyolojik yapısını esas alır. Kavramsal açıdan kısıtlıdır.
- Homo Technologicus kavramı ‘Teknolojik İnsan’ anlamına gelir ve bilgi toplumunun insanını ifade eder. Teknolojik gelişimlere ayak uyduran, bilgili ve eğitilmiş insandır. Kavramsal olarak kısıtlıdır.
- Homo Neuroeconomicus kavramı insanı çevresi, psikolojisi, biyolojisi ve genetik yapısı açısından bir bütün olarak ele alır. Kavram olarak kapsayıcıdır.

Çalışma için yapılan araştırmada homo economicus varsayımına getirilen eleştiriler ve alternatif öneriler derlenmiştir. Homo economicus kavramının günümüz teknolojisi ve bilimsel birikimiyle artık, insan unsurunu bilimsel araştırmalarda varsayımsal olarak temsil etme yeteneğinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Değerlendirilen alternatifler arasından ‘homo

Şahin, E., Çetin, D., (2022). İktisadi Karar Alma Süreçlerinde Yeni Bir Aktör: Homo Neuroeconomicus,
Politik Ekonomik Kuram, 6(1), 35-58.

Doi: 10.30586/pek.1024834

neuroeconomicus' varsayımının görece kapsayıcı yaklaşımıyla, insan unsurunu temsil etmede homo economicus varsayımına alternatif olarak kullanılabilceği sonucuna ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Akerlof, G. A. 1978. The market for “lemons”: quality uncertainty and the market mechanism. *Uncertainty in Economics*. Academic Press, 235-251.
- Akın, Z., & Urhan, B. 2010. İktisat deneysel bir bilim olmaya mı başlıyor? *İktisat İşletme ve Finans*. 25(288), 9-28.
- Aktan, C. C., Basılğan, M., Genç Y., Yay, S., ve Göcen, S. 2020. *Davranışsal İktisat Deneysel İktisat ve Nobelite*. İzmir: Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği Yayınları.
- Akyıldız, H. 2008. Tartışılan boyutlarıyla Homo Economicus. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 29-40.
- Alp, S., & Karakaş, A. 2008. Asimetrik bilgi teorisi karşısında 'Hayek'in Ekonomik Yaklaşımları Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Liberal Düşünce Dergisi*, 52, 215-230.
- Aydın, S. 2000. *İnsan anatomisi ve fizyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Basılğan, M. (2013). İktisat ve deneysel yöntem: Deneyler, tartışmalar ve gelecek. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 48, 61-89.
- Bilir, H. 2018. Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 7(2), 658-670.
- Bordes, G. 1976. Consistency, Rationality and Collective Choice. *The Review of Economic Studies*, 43(3), 451-457.
- Claar, V. V., & Forster, G. 2019. *The Keynesian Revolution and Our Empty Economy*. Springer Books.
- Cohen, B. 2019. Deneysel İktisat Alanında Son Gelişmeler Işığında Nöroiktisat Kavramı ve Önemi. Aktan, C.C. ve Basılğan, M. içinde, *Deney ve İktisat: İktisat Biliminde Deneysel Araştırmalar*. SOBİAD Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği.
- Çiftçi, H. 2017. İktisadın Farklı Bir çehresi: Nöroiktisat. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 9(1), 1-15.
- Çiftçi, H., & Ayyıldız, H. 2016. Nöroiktisat ışığında rekabetçi karar alma sürecinde duygular, rolleri ve önemi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8(2), 58-81.
- Demirel, S. K., & Artan, S. 2016. Nöroiktisat ve İktisat Biliminin Geleceğine İlişkin Tartışmalar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2(1), 1-28.
- Deppe, M., Schwindt, W., Kugel, H., Plassman, H. ve Kenning, P. 2005. Nonlinear Responses Within the Medial Prefrontal Cortex Reveal When Specific Implicit Information Influences Economic Decision Making. *Journal of Neuroimaging*. 15(2), 171-182.
- Dilbaz Alacan, N., & Akarsu, Y. 2017. Keynesyen ve Yeni Keynesyen Ekonomi Politikalarının Üzerine Bir Çalışma. *Ulusal Multidisipliner Hakemli Sosyal Bilimler ve Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 93-111.
- Dönmez, B. 2019. Davranışsal İktisat ile Deneysel İktisat İlişkisi. Aktan, C. C. ve Basılğan, M. içinde, *Deney ve İktisat: İktisat Biliminde Deneysel Araştırmalar*. SOBİAD Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği.

- Dudu, H. 2014. Neoklasik İktisat Kuramının Genel Çerçevesi ve Eleştirisi. *Aydınlanma* 1923, 48(48), 25-38.
- Eken, A. 2017. Sosyal Beyni Anlamak İçin Disiplinler Arası Yeni Yaklaşımlar. *PiVOLKA*, 7(25), 2-6.
- Ergör, Z. B. 2017. Yatırımcı Davranışları ve Karar Vermede Çerçeveleme Etkisi: Türkiye’de Yaşayan Karar Vericiler Üzerine Bir Çalışma. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 2(11), 8-20.
- Eser, R., & Toigonbaeva, D. 2011. Psikoloji ve iktisadın birleşimi olarak, davranışsal iktisat. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 287-321.
- Fidan, H. 2013. İktisadi Açından Bilgi Kavramı ve Bilgi Kavramına Yaklaşımlar Üzerine Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 4(9), 94-104.
- Fisunoğlu, M., & Tan, B. K. 2009. Keynes Devrimi ve Keynesyen İktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20(70), 31-60.
- Haynes, J. D. 2008. Decoding conscious and unconscious visual processing from brain activity in humans. *International Journal of Psychology*. 43 (3-4), 726-727.
- Hsu, M., Bhatt, M., Adolphs, R., Tranel, D. & Camerer, C. F. 2005. Neural Systems Responding to Degrees of Uncertainty in Human Decision-Making. *Science*, 310(5754), 1680-1683.
- İskender, D. 2019. *Davranışsal İktisat ve Deneysel İktisattan Sonra Nöroiktisat*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.
- Jevons, W. S. 1879. *The Theory of Political Economy*. Macmillan and Company.
- Kacprzyk, J., & Hortal, M. A. 2008. Neuroeconomics: From Homo Economicus to Homo Neuroeconomicus. *Barcelona: Real Academia de Ciencias Económicas y Financieras*. Erişim Adresi: https://racef.es/archivos/discursos/ingreso_kacprzyk.pdf, Erişim Tarihi: 07.07.2020
- Karabıyık, H. Ç. 2016. *Nöropazarlama Çerçevesinde Tüketici Teorisi ve Yeniden Tanımlanması Gereken Homo economicus Kavramı*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Konya.
- Karasu, A., Aygen, G., Sabancı, P. A., Sağlam, G., Civelek, E., & Eskandar, E. N. 2008. Nörobilim Öyküleri: Aristo (MÖ 384-322). *Journal of Nervous System Surgery*, 1(4), 264-267.
- Kaya, N. 2007. *Klasik İktisatçıların Mikro Ekonomiye Katkıları*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.
- Kıyılar, M., & Akkaya, M. 2020. *Davranışsal Finans*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Koçak, G. 2020. Beyin Araştırmalarının Eğitime Yansımaları: Geleceğin Eğitimi Üzerine. *Edu 7: Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(11), 1-16.
- Koçaslan, G. 2010. Nöroiktisat: Nörobilim ve İktisadı Bir Araya Getirmek. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 505-512.

- Larsen, T. 2017. Nomo neuroeconomicus: a review of functional magnetic resonance imaging of game trials on economic choice. *International Journal of User-Driven Healthcare (IJUDH)*, 7(1), 44-56.
- MEB (Millî Eğitim Bakanlığı). 2012. *Sinir Sistemi*. Erişim Adresi: http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Sinir%20Sistemi.pdf, Erişim Tarihi: 23.03.2019
- Menger, C. 1888. Zur des Kapitals. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, NF 17(51), 1-49.
- Mill J. S. 1865. *Considerations on Representative Government*, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green.
- Nair, G. 2018. Bilişim Kültürünün Toplum Üzerinde Etkisi ve Yeni İnsan. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42(1), 39-53.
- Nordhaus, W. D. ve Durlauf, S. N., 1984. Empirical tests of the rationality of economic forecasters: a fixed horizons approach. *Cowles Foundation Discussion Papers*. 954. Erişim adresi: <https://elischolar.library.yale.edu/cowles-discussion-paper-series/954>, Erişim Tarihi: 03.03.2021
- Queensland Brain Institute. 2018. *What are neurotransmitters?* Erişim Adresi: <https://qbi.uq.edu.au/brain/brain-physiology/what-are-neurotransmitters>, Erişim Tarihi: 01.11.2020.
- Sadedil, S. N., & Tüzel Uraltaş, N. 2018. Nörobilim Araştırmalarında Kullanılan Görüntüleme Yöntemlerinin Nöropazarlama Alanında Kullanılmasına Yönelik Kavramsal Bir Çalışma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(20), 257-277.
- Samulson, P. A. 1985. Modes of Thought in Economics and Biology. *The American Economic Review*. 75(2), Papers and Proceedings of the Ninety-Seventh Annual Meeting of the American Economic Association, 166-172
- Savage, L. J. 1954. *The Foundations of Statistics*. New York: Wiley.
- Schneider S. 2010. Homo economicus – or More Like Homer Simpson?. *Deutsche Bank Research*, 29. Erişim Adresi: <https://www.dbresearch.com>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.
- Shizgal, P., & Conover, K. 1996. On the Neural Computation of Utility. *Current Directions in Psychological Science*, 5(2), 37-43.
- Silva, R., & Filipe, J. A. 2013. The Homoneuroeconomicus: a Window for the Future. *HIOAB Journal*, 4(3), 31-37.
- Smith, A. 1759. *Theory of moral sentiments*. Strand & Edinburgh: A. Millar; A. Kincaid & J. Bell.
- Smith, A. 1776. *The Wealth of Nations*, London: W. Strahan.
- Soon, C., Brass, M., Heinze, H.-J., & Haynes, J. D. 2008. Unconscious Determinants of Free Decisions of Human Brain. *Nature Neuroscience*, 11(5), 543-545.
- Söylemez, A. 2006. Bilgi ekonomisi. 5. *Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, Kocaeli, C.1, 58-78.

- Şeniğne, B. 2011. *Rasyonalite Kavramına Deneysel ve Davranışsal İktisat Bağlamında Yeni Bir Bakış Açısı: Nöroiktisat*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.
- Tarde, G. 1881. La psychologie en économie politique. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 232-250.
- Tarde, G. 1902. *Psychologie économique (Vol. 2)*. Alcan.
- Taybaş, Ç. 2019. *Adrenalin Hormonu Nedir? Hangi Görevleri Vardır?* Erişim adresi: <https://sinirbilim.org/adrenalin/>, Erişim tarihi: 21.07.2020.
- Thaler, R. H. 2015. *Misbehaving: the Making of Behavioral Economics*. W. W. Norton & Company.
- Ulaşan, F. 2014. *Deneysel İktisat*. International Conference in Economics (EconWorld2014). Prague. Erişim Adresi: https://prague2014.econworld.org/assets/ulasan_deneysel_iktisat.pdf, Erişim Tarihi: 27.04.2020.
- Uzbay, İ. T. 2015. Beyni Anlamak Sadece Nörobilimle Mümkün mü? Beyin Yüzyılında Nörolojik Bilimlerden Sosyal Bilimlere Yeni Açılımlar, Yeni Yaklaşımlar. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 119-155.
- Van Horn, J. D., Irimia, A., Torgerson, C. M., Chambers, M. C., Kikinis, R., & Toga, A. W. 2012. Mapping connectivity damage in the case of Phineas Gage. *PLoS ONE*, 7(5), e37454.
- Vatansever, G. 2019. *Fonksiyonel MR Nedir?* Erişim Adresi: <https://noroblog.net/2019/12/22/fonksiyonel-mr-nedir/>, Erişim Adresi: 03.07.2021.
- Von Hayek, F.A. 1937. Economics and Knowledge. *Economica*, 4(13), 33-54.
- Von Neumann J, Morgenstern O. 1944. *Theory of Games and Economic Behaviour*. Princeton University Press, Princeton.
- Walras, L. 1874-7. *Éléments d'économie politique pure ou théorie de la richesse sociale*. Definitive edn, Lausanne: Corbaz. Trans. W. Jaffé, Homewood, Ill.: Richard D. Irwin, 1954.
- Yavuzaslan, K. 2019. Deneysel İktisadın Dünü, Bugünü ve Geleceği. C. C. Aktan ve M. Basılğan içinde, *Deney ve İktisat: İktisat Biliminde Deneysel Araştırmalar*. SOBİAD-Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği, 28-42.
- Yılmaz, A. 2019. Reklam ve sinirbilim İlişkiseliliği: Nöropazarlama Üzerine Teorik Bir Çalışma. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 63-79.
- Yılmaz, M. 2020. *Rasyonel İnsan Kavramının Bütünsel Beyin Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Konya.
- Yorgancılar, F. N. 2014. *Tüketici Davranışı Nörolojisi: Nöroekonomi-EEG Yöntemi ile Nöromarketing Uygulaması*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Konya.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Yazar Katkı Oranı: Birinci yazar %80, ikinci yazar %20.

Author Contributions: 1st author's contribution rate: 80%, 2nd author's contribution rate: 20%.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors.

Felsefe Tarihinde Mizojini Sorunu

The Problem Of Misogyny In The History Of Philosophy

Mehmet Fatih IŞIK¹

Öz

Tarihi çok eskilere dayanan mizojini ideolojisi, genel olarak kadına yönelik olumsuz bir tutuma sahip olmak, nefret duygusu beslemek ya da düşmanlık gibi anlamlarda kullanılır. Mizojini zihniyetinin ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar neredeyse her toplumda hem zihinsel hem de eylemsel olarak yaşandığını söylemek mümkündür. Ataerkillik, insanlık tarihinin en ilkel tahakküm araçlarından biridir. Mizojini de bu anlayışın doğurduğu ve beslediği bir ideoloji veya zihniyet biçimidir. Mizojini anlayışı erkek cinsiyet karşısında kadını hep ötekileştirerek neredeyse kamusal alanın tamamından dışlamış ve kadına ikinci sınıfmış gibi aşağılayıcı bir tutumla yaklaşmıştır.

Buradan hareketle bu çalışmanın temel hedefi, mizojini ideolojisinin tarih boyunca kadına dönük olarak yarattığı ve “insanlık onurunu” hiçe sayan bu tutumunu tartışmaktır. Çalışmada felsefe tarihi boyunca yaşanan mizojinik tutum, fikirleriyle düşünce tarihinin temel taşları olarak görülen başta Platon, Aristoteles olmak üzere; Rousseau, Hegel gibi daha birçok filozof kadını ilgili düşüncelerinin izlekleri ortaya konulacaktır. Sonuç kısmında da insan onuruna aykırı olan mizojinik kültürün değişimi için feminizmin bir alternatif olup olmadığı tartışılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Jel Kodları: Z10, Z19, Z00

Anahtar Kelimeler: Kadın, mizojini, ataerkillik, filozof, feminizm.

Abstract

The ideology of misogyny, which dates back to ancient times, is generally used to mean having a negative attitude towards women, having a feeling of hatred or hostility. It is possible to say that the mentality of misogyny is experienced both mentally and practically in almost every society, from primitive to modern ones. Patriarchy is one of the most primitive instruments of domination in human history. Misogyny is a form of ideology or mentality that is born and nurtured by this understanding. The understanding of misogyny has always marginalized women in the face of the male gender, excluding them from almost the entire public sphere, and approached women with a humiliating attitude as if they were second class. Here, the main aim of this study is to discuss the attitude that disregards the “human dignity” created by the ideology of misogyny towards women throughout history. In the study, the misogynistic attitude experienced throughout the history of philosophy, especially Plato, Aristotle, who are seen as the cornerstones of the history of thought with their ideas; The themes of the thoughts of many philosophers such as Rousseau and Hegel about women will be revealed. In the conclusion part, the study will be concluded by discussing whether feminism is an alternative for the change of misogynistic culture, which is against human dignity.

Jel Codes: Z10, Z19, Z00

Keywords: Women, misogyny, patriarchy, philosopher, feminism.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, mf.isik@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4766-2573

1. Giriş

Tarihi kayıtlar incelendiğinde kültürel, politik, sosyolojik ya da ekonomik koşullardan kaynaklanan ya da bu kaynaklardan beslenen çeşitli olumsuzlukların varlığı göze çarpar. Tarih boyunca sözü edilen faktörlerden kaynaklanan sorunlardan biri de hiç kuşkusuz cinsiyetlerarası eşitsizliktir. Toplumsal tabakalaşma ve sınıflaşmanın genel olarak ataerkil ideolojisine uygun olarak inşa edilmesi, erkek egemen anlayışını öne çıkartmış ve bunun sonucu olarak da kadınlar toplumda hep pasif ve sönük (ikincil?) kalmıştır. Dahası erkekler tarafından erkeklerin çıkarlarını korumak için oluşturulan ataerkil ideoloji, bu doğrultuda kendini rasyonel kılmak ve iktidarını sürdürmek için de kadını her tür olumsuz ve aşağılayıcı niteliklere sahip bir varlık olarak tanımlamıştır. Kadına dönük yapılan bu ayırıcılık ve önyargılar zaman içinde sistematik hale gelerek topluma yerleşmiştir. Kadından nefret etme ya da kadına karşı düşmanca duygular içinde olmak anlamına gelen mizojini zihniyeti, ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar neredeyse her toplumda var olmuştur.

Mizojini zihniyeti ya da ideolojisi, düşünceleriyle toplumlara yön vermiş olan ve yaşadıkları dönemin özgürlük ve insan hakları savunucusu olan düşünür ve filozofların görüş ve düşüncelerinde de görülmüştür. Örneğin filozof Alfred Whitehead'ın "Bütün Batı felsefesi tarihi Platon'a düşülmüş dipnotlardan ibarettir" dediği Platon başta olmak üzere; Aristoteles, Aziz Augustinus, Hegel, Rousseau gibi daha birçok filozofun kadınla ilgili mizojinik birtutuma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada öncelikle mizojini kavramının ne olduğu açıklandıktan sonra, mizojini ideolojisinin filozofların düşüncelerinde yer aldığı tartışılacaktır. Daha sonra bu zihniyetin üstesinden gelmede feminizmin bir çözüm olup olmayacağı irdelenerek elde edilen bulgular ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. Mizojini Kavramı

Yunanca nefret ya da düşmanlık anlamına gelen "mizo" sözcüğüyle, kadın anlamına gelen "jini" sözcüğünden oluşan "mizojini", kadından nefret ya da kadına karşı düşmanca bir tutum içinde olma anlamına gelmektedir. Kadın düşmanlığının arka planında kuşkusuz başta ataerkil egemen anlayış olmak üzere birçok faktörün yer aldığını söylemek mümkündür. Kate Manne'nin (1983-...) de ifade ettiği üzere toplumsal kurumlar kadın düşmanlığını fiillerinde, pratiklerinde ve politik uygulamalarında ortaya koyduklarıyla desteklemekte ve bu durumu olağanlaştırmaktadır. Kurumlar ve onun araçlarıyla kontrol edilen kadın Kate Manne'e göre

ataerkil iktidarına bir tehdit olarak kadınlar, bu yolla disipline edilerek pasifleştirilmektedir (Manne, 2021:65). Mizojini² zihniyetinin kökenleri, Antik Çağ Yunan felsefesi ve mitolojisine dayanan bir söylemler bütünü olarak karşımıza çıkmasının yanı sıra insanlık tarihinin en eski tahakküm biçimi olan ataerkinin oluşturduğu ideolojilerden biri olduğu söylenebilir (Timuroğlu, 2020).

Felsefe tarihi eleştirel ve sorgulayıcı bir perspektifle ele alındığında genel olarak baba ve oğul öznelerinin merkezde yer aldığı ve her şeyin de bu özneler ekseninde gerçekleşen bir geleneğin tarihi olduğu görülecektir. Bu tezin doğruluğunu da birçok düşünür ve filozofun düşüncelerini analiz ettiğimizde test etmiş oluruz. Çünkü felsefe tarihinde Platon, Aristoteles, A, Augustinus, Hegel, Kant, Rousseau, Freud başta olmak üzere daha birçok düşünürün düşüncelerinde erkeği sürekli öne çıkardıklarını ve dolayısıyla da sadece erkek bireylerin toplumda aktif rol oynadıklarını ifade edebiliriz. Kadınlar ise siyasetin yapıldığı kurumsal ile hukuki çerçevenin dışında yer alıyorlardı (Adak, 2016: 18). Şimdi sözü edilen filozofların kadına dönük olan mizojinik tutumlarını daha yakından inceleyelim.

3. Filozofların Mizojini Konusundaki Görüşleri

Tarihi kayıtlarda demokrasinin ilk örneklerinin görüldüğü iddia edilen Yunan toplumunda kadın, bir birey ve vatandaş olarak kabul edilmediği gibi erkek karşısında da yasal olarak birçok haktan mahrumdu. Burada kadının eril egemen anlayış karşısındaki her tür hak mahrumiyeti, yasalar yoluyla da güvence altına alınarak meşrulaştırılmıştır. Örneğin Eski Yunan'da düzenlenen olimpiyat oyunlarına sadece erkeklerin katılması bile kadına yönelik mizojini kültürünün toplumdaki kabul edilebilirliği hakkında bizlere önemli bir veri sunmaktadır. Felsefe tarihinin en önemli ve etkili filozoflarından biri olan Platon, Timaios adlı eserinde kadının rasyonel bir varlık olmadığını, kadının günah işleyen erkeklerin ruhlarından dünyaya geldiklerini ve bundan dolayı da kadınlarda rasyonel durumlarla karşılaşmak erkeklere oranla daha az olduğunu ileri sürerek, kadına karşı ne kadar mizojin bir tutuma sahip olduğunu ortaya koyar (Platon, 2015:51-52). Kadın konusunda Aristoteles de Platon'la benzer bir tutuma sahiptir. O da en temel ve önemli eserlerinden biri olan Politika eserinde, kadının zekâ bakımından erkekten daha zayıf olduğunu ve bu nedenle de erkeğin

² Bu ideolojinin ya da zihniyetin tarihsel süreçteki durumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jack Holland, *Mizojini Dünyanın En Eski Önyargısı (Kadınlardan Nefretin Evrensel Tarihi)*, (Çev. Erdoğan Okyay), İmge Kitabevi, 2. Baskı, 2019, Ankara ve Kate Manne, *Otur Kızım - Kadın Düşmanlığının Mantığı*, (Çev. Zeynep Direk- Ata Mert Binicioğulları), Alfa Yayınları, 2021, İstanbul.

kadımdan üstün olduğunu iddia eder. Hatta aynı yerde Aristoteles kadının erkekten zeka bakımından eşit olmadığını söylemek demek, kadınla kölenin özdeş olduğu anlamına gelmediğini de söyleyerek kadını daha da aşağılamış oluyor. Çünkü çağ itibarıyla köleler insan olarak dahi görülmezdi (Aristoteles, 1975: 8). Hem Platon'un hem de Aristoteles'in burada sözü edilen düşüncelerinin bağlamı dikkate alındığında, Antik felsefe tarihi boyunca kabul gören olumlu nitelikler erkekleri simgelerken, olumsuz nitelikler ise kadınları simgelemekte olduğunu ve bu tutumun da mizojini kültürünün toplumda kabul gördüğünü göstermesi bakımından önemli bir göstergedir (Erkızan, 2012: 18).

Antik Yunan yasaları incelendiğinde, yasaların erkek egemen anlayışa göre düzenlendiği anlaşılacaktır. Örneğin yasal olarak Atinalı bir kadın, bir çocuk gibi yaşamı boyunca bir erkeğin vesayeti altında yer alıyordu. Evini sadece bir erkeğin yanında olması şartıyla terk edebiliyordu. Kadının kocası ile birlikte yemeğe davet edilmesi nadir görülen bir durumdu ve kadın kendi evinde de genel olarak erkeklerden ayrı bir bölümde otururdu. Bu örnekler Antik Yunan toplumunda mizojini kültürünün katı bir şekilde görüldüğünü göstermektedir. Yaşanan bu katı mizojinik tutumu filozof Demokritos, “Bir kadın düşünmeyi öğrenmemeli çünkü bu kötü sonuçlar doğurur” ya da Menander³ “Karisına okuma yazma öğretene koca, hiç de iyi bir şey yapmış olamaz; sadece bir yılanın zehrine zehir katılmış olur” biçimindeki düşünceleriyle dile getirmişlerdir. Yine Eski Yunan toplumunda ve yasalarında mizojini kültürünün belirleyici bir niteliğe sahip olduğunu destekleyen diğer göstergeler olarak da tecavüze uğrayan kadının eşini aldatan biri gibi cezalandırılması, halka açık törenlere katılmaması ve törenlerde takı takmasının yasaklanması gibi eylemler gösterilebilir (Holland, 2019: 35-37).

Mizojini ideolojisi ya da zihniyeti her çağda ve dönemde cinsiyetler arasında belirgin bir ayrımcılığı ve önyargıyı doğuran bir olgudur. Çünkü özetle söylemek gerekirse, Antik Yunan'da rasyonelleştirilen “kadın, eksik erkektir” zihniyetinin Ortaçağ'da da devam ettiğini söyleyebiliriz. Mesela, Ortaçağ'ın ve Hristiyan dünyasının en önemli düşünürlerinden biri olan Aziz Augustinus da düşüncelerinde mizojini kültürünü meşrulaştırıcı argümanlar ileri sürmüş olup bu doğrultudaki düşüncelerini İtirafkar adlı eserinde tartışmıştır. Augustinus bu eserinde kadının erkeğe bağımlı olduğunu ve rasyonel bir varlık olmadığını tartışarak kadının erkeğin yardımcısı rolüne uygun olarak yaratıldığını savunmakta ve onun zihinsel kapasitesi bakımından erkekle eşit olduğunu ancak sahip olduğu bedensel özelliklerinden dolayı erkek

³ MÖ. 342-291 yılları arasında yaşamış olan Yunan oyun yazarıdır.

cinsiyete bağımlı kılındığını iddia eder (Lloyd, 2015: 55). Yani dişil beden, doğurganlık, üreme organları ekseninde sahip olduğu nitelikler bakımından erkekten farklı olduğundan erkekten daha aşağı bir cinsiyet olarak varsayılmaktadır. Fakat bu varsayımların rasyonel bir zemine sahip olmadığı da unutulmamalıdır.

Kadının çeşitli yönlerden erkekten zayıf olduğu iddiaları teolojik ve kültürel birtakım etkenler ekseninde şekil alır. Dolayısıyla mizojini ideolojisini rasyonel kılma çabasını destekleyen birçok toplumsal faktör söz konusudur. Bu faktörlerden biri de inanç sistemlerinin mizojini ideolojisini desteklemesidir. Ortaçağ Hristiyan dünyasının önemli otoritelerinden biri olan Aziz Augustinus'un düşüncelerinde olduğu gibi, Hz. İsa'nın havarilerinden olan Aziz Paulus⁴ da kadınlarla ilgili olumsuz fikirlere sahiptir. Walters'ın (2020: 20) aktardıklarına göre, Aziz Paulus bu konuda şunları söylemektedir: “Kilisede kadınlarımızın sessiz durmasını sağlayın, çünkü onların konuşmasına izin yoktur. Eğer bir şeyi öğreneceklerse, evlerinde kocalarından öğrensinler. Çünkü kadınların kilisede konuşmaları ayıptır.” Eğer Aziz Paulus buradaki düşüncelerini Hristiyan inancının kilise gibi kutsal mekânlarda insanların nasıl davranmaları gerektiği konusundaki emrine vurgu yapıyorsa, bu durum sadece kadınlar için değil, bütün insanlar için geçerli olmalıdır. Oysa Aziz Paulus burada bu emrin muhatabının erkekler değil, kadınlar olduğunun altını özellikle çizerek mizojini zihniyetinin inançlar yoluyla da destek bulduğuna gönderme yapar. Böylece mizojini ideolojisi hem hukuk yasaları hem de inanç normları yoluyla desteklenerek doğal hale getirilmektedir.

Felsefe tarihinin genelinde görülen zihnin eril, bedeninin ise dişil olarak kabul görmesi paradigmasına dayanan kadınla ilgili olan mizojinik tutum, Antikçağ ve Ortaçağ'da görüldüğü şekliyle aydınlanma döneminde de devam ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin 17. yüzyıla baktığımızda yüzyıl itibarıyla hem düşünsel hem de toplumsal olarak Avrupa'nın önemli ülkelerinden biri olan İngiltere'de cinsiyetler arasındaki eşitsizlikler o kadar belirgin bir niteliğe sahiptir ki kadın, yerel geleneklerin sağladıkları hariç hukuksal olarak hala hiçbir alanda hak sahibi değildir. Burada kadın babasının velayeti altında bulunuyor ve evlendiğinde bütün kişisel mülkleri kocasına geçiyordu. Bu durum kadının aleyhine olacak şekilde de yasada şöyle yer alıyordu: “Kocanın tüm malları kendi mülküdür, kadının sahip olduklarıysa kocasınındır” (Fraser, 1984'ten akt. Holland, 2019: 142).

⁴ Aziz, MS 10 – 67 yılları arasında yaşadı. Hz. İsa'nın havarilerinden. Çabalarıyla Hristiyanlığın bir dünya dini haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Saul adında Roma vatandaşı olan bir Yahudi olarak Tarsus'ta doğmuştur. Hristiyanlığa geçtikten sonra Paulus adını aldı.

Bu dönemde yaşamış ve dönemin önemli filozofları olarak kabul gören Rousseau (1712-1778), Adam Smith (1723-1790), Kant (1724-1804), Hegel (1770-1831), Nietzsche (1844-1900) ve Freud (1856-1939) gibi daha başka birçok filozof ve düşünürün kadın konusunda katı bir tutuma sahip olduklarını görmekteyiz. Aşağıdaki cümlelerde bu filozofların kadın hakkındaki düşüncelerine örnek teşkil eden düşünceler yer almaktadır.

Toplum Sözleşmesi, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine ile Emile” gibi özgürlük, insan hakları, eşitsizlikler ya da toplumdaki eğitim sistemleri üzerine önemli tartışmaların yapıldığı eserleri yazan J. J. Rousseau’nun da kadın konusunda hem kendisinden önceki düşünürlerden hem de çağdaşı olanlardan farklı bir zihne sahip olmadığını ifade edebiliriz. Rousseau’nun da düşüncelerinde mizojini ideolojisini savunduğunu ve zeitgeist’a⁵ yenik düştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü onun iddiasına göre hiçbir millet aşırı şarap içmekten yok olmamıştır, yok olanlar tamamen kadınlar sınıfının kurallara direnmelerinden olmuştur (Rousseau, 1960’tan akt. Lloyd, 2015: 96). Bunun yansısı, kadının en temel niteliğinin ikiyüzlülük ve sahtekârlık olduğunu iddia eden Rousseau, kadına dönük olan mizojinik tutumunu en önemli eserlerinden biri olan Emile adlı eserinde rasyonelleştirmeye çalışır. Bu eserde kadınların erkeklere itaat etmeleri ve kendilerini erkeklere beğendirmeleri gereken bir cinsiyet olduğunu ileri sürerek, bu durumu şöyle izah etmeye çalışır:

Hem çocukları hem de kendi şahısları erkeklerin himayesi altındadır. (...). Güzel olmaları tek başına anlamsızdır; hoşla gitmeleri gerekir. Namuslu olmaları yetmez; namuslu olduklarının onaylanmasına ihtiyaçları vardır. (...). Erkeklerin hoşuna gitmek, onlara faydalı olmak, kendilerini onlara sevdirmek ve saydırmak, küçükken büyütme, büyüyünce onlara bakmak, nasihat vermek, teselli etmek, hayatı zevkli ve sevimli bir hale koymak. İşte kadınların görevleri her zaman bunlar olmuştur. En küçük yaştan itibaren kendilerine öğretilmesi gerekenler de bunlardan ibarettir. (Rousseau, 2009: 220).

Rousseau’nun yukarıdaki düşüncelerinin bağlamı dikkate alındığında, kadının toplumda nasıl bir anlam kazanacağı bütünüyle ataerkilliğin iktidarına bağlı olarak şekil alır. Burada genel olarak erkek egemen toplumların tamamında hâkim olan kadını cinsel bir meta olarak görme eğiliminin Rousseau’da da savunulduğunun altını çizmek gerekir. Kamusal ve özel alan tartışmalarını yapan ve Rousseau gibi mizojinik bir tutuma sahip olan başka bir filozof da Hegel’dir. Hegel’e göre erkek, kamusal alanda aile adına güç ve egemenliğin yegâne temsilcisidir ve kadınların da ev tanrıları diye tanımladıkları ve adına “penatlar” dedikleri

⁵Bu kavram bir çağa hakim olan düşünce ya da duygu şekli anlamına gelir. Diğer bir deyişle “zamanın ruhu” anlamına gelmektedir.

anlayışa göre erkeğe bağımlı olduğunu savunarak bu tezini de kadının rasyonel bir varlık olmadığına dayandırarak meşrulaştırmaktadır (Hegel, 1986: 271-281).

Erkek hegemonyasına dayanan ataerkil iktidar, toplumun dini, siyasi, askeri, toplumsal, felsefi, iktisadi, sanatsal ve bilimsel boyutlarını tahakkümü altına alarak her şeyi erkeklerin istediği gibi inşa etmektedir. Aynı zamanda bu sistem kadınların rol ve başarılarını ya görmezden gelmekte ya da yok saymaktadır. Ataerkil ideoloji erkeğin kadın karşısında daha üstün olduğu argümanını bu sistem içinde yarattığı ve rasyonel hale getirdiği kadın imgesi üzerinde ortaya koymaktadır. Ataerkilliğin bu iddiasını Jack Holland, Clark'a referans yaparak şöyle gerçekleştirdiğini izah eder:

Erkekler doğası gereği daha üstün ve kadınlarsa daha aşağıdadırlar; erkek hükmeden, kadın ise hükmedilendir; zorunluluk tüm insan nesli için geçerlidir. Bu nedenle Aristoteles'e göre erkeğin tohumu, ruhun ve aslında kişinin tam insan olması için gerekli potansiyelin tümünü taşır. Erkek tohumunun yerleştiği kadınsa, sadece maddeyi, besleyici çevreyi sağlar. Erkek aktif, kadınsa pasiftir. Eğer doğan erkekse, çocuk bütün potansiyeline erişmiştir; eğer rahimde fazladan bir menstrüel⁶ salgılamayla dışının 'soğuk yapısı' hâkim olmuşsa, çocuk kendi insani potansiyelinin tamamını harekete geçiremediği için, sonuç dışı olur. Aristoteles'e göre dışı, sakatlanmış bir erkektir (Clark, 1999'dan akt. Holland, 2019: 47).

Görüldüğü üzere burada ataerkilliğin iktidarını hâkim kılmak ve doğrulamak için bütün araçlar kullanıldığı gibi bilimsel verilere aykırı düşünceler dahi savunulmaktadır. Çünkü biyoloji bilimine göre bir bebeğin cinsiyetini belirleyen kromozom erkek cinsiyet tarafından belirlenmektedir. Yani erkek XY kromozoma sahipken, kadın ise XX kromozoma sahiptir. Dolayısıyla erkekte X kromozomu geldiğinde bebeğin cinsiyeti erkek, Y kromozomu geldiğinde ise bebeğin cinsiyeti kız olur. Dolayısıyla her durumda cinsiyeti belirleyen erkektir. Oysa yukarıdaki pasajda yer alan düşünceye göre cinsiyet dışıl olduğunda kadın suçlanmaktadır. Dolayısıyla bu durum biraz önce de açıklandığı üzere biyoloji bilimine aykırı düşmektedir. Bu nedenle eril olanı üstün kılmak adına ve kadını erkektekenden aşağı göstermek uğruna bilimin verileri de çarpıtılmaktadır. Erkek hegemonyasına dayanan ataerkil anlayış yarattığı toplumda daha kolay hareket etmek ve her istediğini hiçbir engelle karşılaşmadan gerçekleştirmek için bir Pandora kutusu yaratmış ve kadını da buna hapsederek sorunu çözdüğüne kendini inandırmak istemektedir. Yarattığı bu yalancı dünyada kendini ve kadını şu şekilde tarif etmektedir:

⁶Adet döngüsü ya da halk arasında yaygın bilinen adıyla adet kanaması veya regl.

Erkek olan, kadınsı olandan daha tam, daha hâkim ve nedensel etkinliğe daha yakındır. Çünkü kadınsı olan eksik, bağımlı ve etkinlikten çok edilgenlik kategorisine aittir. Ve aynı şeyler, bizim yaşam ilkemizi oluşturan şu iki temel bileşen, rasyonel ve irrasyonel için de geçerlidir. Zihin ve akılla ilişkili olan rasyonel erkek soyundandır; duyunun çalışma alanı olan irrasyonel ise kadın soyundandır. Zihin tıpkı erkeğin kadından üstün oluşu gibi duyudan tamamen üstün bir türe (genus) aittir (Philo'dan akt. Lloyd, 2015: 53).

Erkeklerin çıkarlarına dayanan ataerkil ideoloji, iktidarını korumak ve kadını kontrol altında tutmak için her yolu kullanmaktadır. Kadının erkekten daha aşağı olduğunu ve erkeklerin sahip olduğu bütün haklara neden sahip olmadıklarını rasyonel kılmak için, bazen kadının bedensel yönden zayıf olduğuna bazen de onun yetenek ve zekâ bakımından eril olandan aşağı olduğunu savunur. Örneğin beyin kafatası ve beyin ölçümleri konusundaki çalışmalarıyla bilinen ve aynı zamanda Paris Antropoloji Derneği'nin kurucusu olan Paul Broca'nın 1861 yılında söylediği iddia edilen “Unutmamalıyız ki, kadınlar ortalamada erkeklerden biraz daha az zekidir, bu abartılmaması gereken fakat yine de yadsınmayacak bir gerçek. Bu yüzden kadınların nispeten küçük beyin hacminin, onların bir yandan fiziksel, diğer yandan entelektüel düzeyde aşağı olmalarından kaynaklandığını farz edebiliriz” (Kılınç, 2019:35) gibi son derece bilimsel olmaktan uzak olan ataerkil zihniyetinin bu safatasını Virginia Woolf (2018: 34), Kendine Ait Bir Oda adlı eserinde şöyle ifade ederek eleştirmiştir: “Kadınlar eğitim ve öğrenim yeteneğine sahip mi, değil mi? Napolyon gibi düşünenler olmadığını iddia ediyorlardı”.

Mizojini kültürü ya da ideolojisi, ataerkilliğin iktidarını sürdürmek ve korumak için toplumsal yapının bütün bileşenleri tarafından beslendiğini söyleyebiliriz. Bu ideoloji yer yer inanç enstrümanlarını yer yer de kültürün diğer enstrümanlarını kullanır. bell hooks⁷'un dile getirdiği üzere, dünyanın bazı bölgelerinde kadınların zorla sünnet edilmeleri, Afrika, Hindistan, Ortadoğu ve Avrupa'daki kadınların peçeyle örtünmeleri veya Çin'de uğursuz olduğuna inanıldığı için kız çocuklarının öldürülmeleri gibi küresel meseleler ve daha birçok sorunun buralarda hala önemini koruyor olması mizojinin ne kadar tehlikeli boyutlara ulaşabileceğini göstermesi bakımından önemlidir (hooks, 2016: 62). Bu bağlamda kadına karşı olumsuz bir tutuma sahip olan mizojini ideolojisi kendi iktidarını ve sahip olduğu avantajları kaybetmemek için tabir yerinde ise her yolu kullanmayı doğru bulmaktadır. Bundan dolayı da kendi iktidarını tehdit eden her tür eylemi suç olarak görmekte ve baskılamaktadır. Çünkü “Wollstonecraft'a göre insan gibi davranmaya çalışan her kadın

⁷Özel isimlerin baş harfleri bilinçli olarak küçük harflerle yazılmıştır. Çünkü yazar, isim ve soyadını bu şekilde yazmayı tercih ettiğinden ben de yazarın tercihini dikkate aldım.

‘erkeksi’ olarak damgalanma riskini göze almaktadır; kadınsı davranıştan uzaklaşma korkusunun kendi cinsiyetinde çok köklü olduğunu da kabul eder. Ama eğer ‘erkeksilik’ rasyonel ve erdemli davranmak anlamına geliyorsa, Wollstonecraft’ın önerisi hepimizin ‘gitgide daha erkeksi hale gelmesi’dir (Walters, 2020: 54-55). Burada da anlaşılacağı üzere ataerkil yapı, mizojini kültürünü toplumda kalıcı kılmak ve olağanlaştırmak için her tür enstrümanı kullanmaktadır. Dolayısıyla ataerkil toplumun bütün enstrümanları genel olarak mizojinik söylem ve pratiklerle inşa edilmektedir. Yani, böyle bir toplum kurgusunda her şey ataerkillik ideolojisinin beklentilerine uygun olacak şekilde kurgulanmaktadır. Bu bağlamda böyle bir toplumda cinsiyet eşitsizliği, kadın bedeninin metalaştırılması, kadınların aşağılanması, insansızlaştırılması gibi mizojinik söylem ve uygulamalara rastlamak mümkün olduğu gibi olağan da kabul edilmektedir. Ayrıca kadınlar, sosyal hayatın her alanında bu söylem ve uygulamaların toplumsal, ekonomik ve politik sonuçlarıyla yüz yüze kalmaktadırlar.

Kadınların cinsiyet özelliklerinden dolayı küçümsenmesi, cinsel bir obje olarak görülmesi (nesneleştirilmesi), kadınlara karşı her türlü şiddetin meşrulaştırılması ve kadın bedeninin metalaştırılmasının beslediği bir toplum algısına sahip olan ataerkil yapıda Etyang’a göre kadınlar, ataerkil ve erkek egemen toplum içinde mizojinik söylem ve uygulamaların meşrulaştırılması sonucu, şiddete, cinsel ayrımcılığa, her türlü cinsel taciz ve tecavüze maruz kalabilmektedir (Etyang, 2012’den akt. Baydar, 2013: 151-165). Ataerkilliğin kendi iktidarını sürdürmek ve kadınlara yönelik mizojinik tutumunu rasyonel kılmak için toplumun sahip olduğu araçları kullandığını ifade eden Baydar, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Toplumda var olan kadınlara yönelik baskı ve yargılar, televizyonda gösterilen programlar, diziler, çizgi filmler aracılığıyla da biz insanlara sunulmaktadır. Bu durum, kadınların, tüm erkek egemen alanlarda kendi kimliklerinden soyutlanmak zorunda bırakılmalarına neden olmaktadır. Medyanın özellikle televizyonun gösterdiği kadın figürü veya imajı, ataerkil, erkek egemen kültür içindeki kadın imajından çok farklı değildir. Kadınlar, erkeklerin ihtiyaçlarını karşılayan, erkekler tarafından cinsel özellikleri bakımından arzulan, yalnızca bedenleriyle var olan, düşünce, duygu ve kimlikleri yadsınan, görmezden gelinen yaratıklar veya varlıklar olarak sunulmaktadır (Baydar, 2013: 151-165).

Baydar’ın da ifade ettiği üzere kadını olumsuz niteliklerle tanımlayan mizojini ideolojisi, erkeklerin çıkarını öne çıkartan ataerkil iktidarının kurguladığı ve inşa ettiği bir toplumda, çeşitli baskı unsurları yoluyla kadınlar cinsel obje olarak araçsallaştırılarak onların toplum

çinde varoluşlarını engellediği gibi aynı zamanda onların kimliklerini özgürce ortaya koyup yaşamalarını da askıya almaktadır.

Mizojini kültürü topluma egemen hale geldiğinde şiddet de dâhil olmak üzere birçok olumsuz eylem sıradanlık kazanır hale gelir. Dolayısıyla böyle bir toplum yapısında Timuroğlu'nun da (2020) ifade ettiği gibi sadece erkeklerin kadınlardan nefret ettiği ilişkiler ağı oluşmaz; aynı zamanda kadınların diğer kadınlardan ve kadınların kendilerinden de nefret ettiği bir toplum oluşur. Böyle bir nefret kültürünün sonucu olarak da sevgi kültürü yok olur.

Kısacası mizojini ideolojisinin gücü kullanılarak kadın, erkek egemen bir anlayış olan ataerkillik karşısında “öteki”leştirilmekte ve bütünüyle cinsel bir obje olarak tanımlanarak değersizleştirilmeye çalışılmaktadır. Ataerkil zihniyetin de bu tutum ve zihniyeti rasyonel bir kılıfa uydurmak için yarattığı söylem, iktidar ve onların araçlarıyla toplumun bütün katmanlarında yaşatmaya çalışılmaktadır. En nihayetinde kadına karşı bir nefretin tarihi olan mizojini ideolojisi, kadını toplumda marjinal göstererek ve kriminalize ederek ona karşı birçok olumsuz düşünce ve eylemi de meşrulaştırmaktadır. Tartışmanın sonuç kısmına geçmeden önce mizojini ideolojinin iktidarını güçlendirmek ve devam ettirmek için kadınlar arasında da birbirine karşı ayırıcı ve düşmanlaştırıcı bir politik yol izlediğinin de altını çizmek gerekir. Zira Kate Millett (2018: 68-69), ataerkilliğin hegemonyasını sürdürmek için geçmişte olduğu gibi bugün de kadınları birbirinin karşısına koyarak birbirine rakip hale getirir. Ayrıca ona göre ataerkillik birçok yönüyle birbirine yabancılaştırılmış olan bu kadınları birbirine düşmanlaştırarak egemenliğini de pekiştirmiş olur.

4. Sonuç Yerine

Kadınla ilgili nefret ve düşmanlık tutumu anlamına gelen mizojini zihniyetinin eski ve kadim bir tarihi geçmişi olduğunu söyleyebiliriz. Tarihin neredeyse her döneminde kadınlar sınıfı her tür olumsuz durumlarla karşı karşıya kalmışlar. Kadına yönelik olan ve insanlıkla bağdaşmayan bu durumun Ortaçağ döneminde ise “cadı avı”na dönüşerek zirveye çıktığını tarihi belgeler ortaya koymuştur. Çünkü bu dönemde uğursuz ve “cadı” olarak tarif edilen kadınlar cadı avıyla karşı karşıya kalmışlardır. Yaşananlar öylesine korkunç mizojinik sonuçlar doğurmuştur ki, tarihi kayıtlara göre yüzbinlerce kadın bu dönemde yakılarak öldürülmüştür (Holland, 2019: 20). Dolayısıyla cadı kimliği suçlaması adı altında yaşananlar, mizojinik zihniyetin kadını nasıl kriminal hale getirerek ataerkil hegemonyayı güçlendirmeye çalıştığını gösterir. Mizojini zihniyeti toplumsal yapıda varlığını sürdürmek

için hem yasalardan hem de kültürel pratiklerden beslenmektedir. Bu yolla kadın her tür olumsuz stereotiplerle tanımlanmış bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece ataerkilliğe göre eril olanın dişil olandan neden üstün olduğu da bu stereotiplerle rasyonel kılınmaya çalışılmaktadır (Akın, 2001: 124)⁸.

Salt kadın oldukları için kadınları aşağılamak, onlara iğrenç bir yaratık olarak bakmak ve yaratılan cadı kimliğiyle toplumda dışlanan kadının bu durumu, erkekler için oldukça normal olarak görülüyordu. Çünkü mizojini ideolojisinin toplumsal, tarihsel ve politik alanla güçlü bir bağlamı söz konusudur. Sözü edilen yapı ve faktörlerin tamamı mizojinik zihniyeti beslemekte ve ataerkilliğin egemen iktidarını güçlendirmektedir. Ayrıca böyle bir kültürel yapı ve zihniyette kadınlar ve diğer marjinalleştirilmiş grupların hayatları ataerkilliğin iktidarını sürdürmek adına engellenmekte ve tehdit edilmektedir (Kern,2020: 23). Mizojini ideolojisinin yaratmak istediği toplumsal yapının son tahlilde kadınlar için -ama şimdilik- ne kadar tehlikeli olabileceği “kimliği belirlenemeyen bir nesne” (Collin- Kaufer, 2016: 21) olarak tanımlanan nefret önermesinde anlamak mümkündür. Öyleyse bu kadar sorunlu ve tehlikeli olan mizojini ideolojisinin üstesinden gelmek, kadınla ilgili olan bu nefret ve insanlık suçunu ortadan kaldırmak ya da en azından minimize etmek mümkün değil mi? Mizojinin kadınlar üzerinde yarattığı bu travmanın üstesinden gelmede feminizm ile feminist bilincin geliştirilmesi ve feminizmin her tür önyargılar ile eşitsizlikleri yok edici paradigmasının toplumsal yapının bütün alanlarına hâkim kılınması soruna önemli bir çözüm getirebilir. Çünkü feminist politikanın iddiasına göre aslanan herkesin iktidar uygulamalarına etkin katılmasıdır. Özellikle her kimlik arayışının, kişinin kendisini olmadığı şeyden ayrılmasını içerdiğini göz önünde tuttuğumuzda, kimlik politikasının zorunlu olarak bir farklılık yaratmak politikası olduğu ve bunun da bir iktidar ilişkileri ağı içinde ister istemez “öteki”ler yaratma eylemine dönüştüğünü de unutmamak gerekir (Berktaş, 2018: 119). Zira feminizm, ataerkilliğin yaratmış olduğu bazı yapaylıklardan dolayı eril olanın dişil olandan üstün olduğu aldatmacasına meydan okuyarak eril için politikanın alanı sayılan kamusal alan ile dişil için politika dışı tutulan özel alan arasındaki sınırları da sorgulayarak ileri sürülen iddiaları ters

⁸“Ortaçağ Avrupası’nda Cadılar ve Cadı Avı” adlı eserinde cadılar ve onların kimlikleri hakkında ayrıntılı açıklamalara yer veren Haydar Akın, burada hem Avrupa toplumlarının hem de Osmanlı toplumunun cadı denildiğinde ne anladıklarını tartışmaktadır. Akın’a göre her toplum kendi koşullarına uygun olacak bir cadı sterotipi ve kimliği yaratmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. *Haydar Akın, Ortaçağ Avrupası’nda Cadılar ve Cadı Avı, Dost Yayınları, 2001, Ankara.*

yüz etti. Feminizm ve onun mücadelesi hem çok boyutlu hem de toplumsal yaşamın her yerinde olduğundan Sara Ahmed'in de savunduğu ve ileri sürdüğü gibi feminist teori gündelik yaşamla bütünleştikçe mizojini ideolojisi daha da zayıflayacaktır (Ahmed, 2020: 25). Son tahlilde feminizme göre mizojini ideolojisinin yol açtığı sonuçlar kadınlar için yaralayıcı ve travmatiktir. Bu olumsuz sonuçlar düşünüldüğünde bell hooks'un "feminizm herkes içindir" düşüncesinin daha da önem kazandığı söylenebilir.

Kaynakça

- Adak, Sevgi, (2016), “*Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet*”, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları İçinde*, (Haz. Feryal Saygılıgil), Dipnot Yayınları: Ankara, s.17-31.
- Ahmed, Sara, (2020), *Feminist Bir Yaşam Sürmek*, (Çev. Beyza Sümer Aydaş), Sel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Akın, Haydar, (2001), *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, Dost Yayınları, Ankara.
- Aristoteles, (1975), *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Baydar, Veysi (2013), “Popüler Kültürde Mizojini”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume: 8/151, Fall 2013, Ankara, p. 151-165.
- Berktaş, Fatmagül, (2018), *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- Collin, Françoise- Kaufer, Irene, (2016), *Feminist Güzergâh*, (Çev. Gülnur Acar Savran), Dipnot Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- Erkızan, Hatice Nur, (2012), *Aristoteles Yazıları Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine*, Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Hegel, G. W. F, (1986), *Tinin Görüngübilimi*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- Holland, Jack, (2019), *Mizojini Dünyanın En Eski Önyargısı (Kadından Nefretin Evrensel Tarihi)*, (Çev. Erdoğan Okyay), İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.
- hooks, bell, (2016), *Feminizm Herkes İçindir*, (Çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün, Aysel Yıldırım), Bgst Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Kern, Leslie, (2020), *Feminist Şehir*, (Çev. Beyza Sumer Aydaş), Sel Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- Kılınç, Berna, (2019), “*Aklın Cinsiyeti Var mı?*”, *Cinsiyetli Olmak Kitabının İçinde*, (Der. Zeynep Direk), Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.
- Lloyd, Genevieve, (2015), *Erkek Akıl*, (Çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Manne, Kate, (2021), *Otur Kızım - Kadın Düşmanlığının Mantığı*, (Çev. Zeynep Direk- Ata Mert Binicioğulları), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Millett, Kate, (2018), *Cinsel Politika*, (Çev. Seçkin Selvi), Payel Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Platon, (2015), *Timaios*, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- Rousseau, J. Jack, (2009), *Emile (Bir Çocuk Büyüyor)*, (Yay. Haz. Ülkü Akagündüz), Selis Kitaplar, 8. Baskı, İstanbul.
- Timuroğlu, Senem, (2020), “*Mizojin Kültürde Heteroseksüel Aşk*”, *Birgün Gazetesi*.
- Walters, Margaret, (2020), *Feminizm*, (Çev. Hakan Gür), Dost Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.
- Woolf, Virginia, (2018), *Kendine Ait Bir Oda*, (Handan Saraç), Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Covid-19 Krizi Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri

The Effects Of The Covid-19 Crisis Process On The Informal Employment Of Women

Elif Özlem ÖZÇATAL¹, Pelin GÜVEN²

Öz

Çalışmanın amacı, Covid 19 krizi sürecinin kadınların kayıt dışı istihdamına etkilerini toplumsal cinsiyete dayalı boyutları çerçevesinde, ilgili literatür ışığında incelemek ve ortaya koymaktır. Araştırmanın sonuçları, Covid-19 krizi sürecinde kadınların işgücü piyasasında yaşadıkları ve gittikçe derinleşen temel sorun alanlarının başında gelen kayıt dışı istihdam konusunda farkındalık yaratma ve bu sorunun çözümüne yönelik, toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan politika önerilerinin geliştirilmesine ışık tutacak olması bakımından önem arz etmektedir. Araştırmanın temel bulgularına göre, kadınlar istihdama katıldıkları kayıt dışı çalışma biçimlerinin (ev işçiliği, sanayiye yönelik ev eksenli işler gibi) hem ataerkillik, toplumsal cinsiyetten beslenen özelliklerinden kaynaklı kırılganlığı hem de bu işlerin yüksek düzeyde karantina önlemlerine duyarlı olması nedeniyle büyük istihdam ve gelir kayıpları yaşamışlardır. Salgın önlemlerinin hafifletildiği süreçte ise ortaya çıkan eğilimler Covid-19 krizinin kadınlar için iş gücü piyasasında adeta bir kayıt dışına katılım döngüsü-çıkması yaratma potansiyeline işaret etmektedir. Bu ise kayıt dışı istihdama katılımın kadın için daha da artacağı anlamına gelmektedir. Covid-19 kriz süreci kadınların kayıt dışı işlerdeki kötü çalışma koşullu işleri ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini kalıcılaştırmaktadır. Kayıt dışı istihdama yönelik olarak, çalışanların istihdam biçimlerinin yasal düzeyde tanınması; çalışma biçimlerinin, sosyal güvence kapsamına alınması, ücret güvencesi gibi tüm çalışma koşullarının yasal çerçevede düzenlenmesi acil bir gerekliliktir. Kadınlar özelinde bu politika ve programlar, aynı zamanda kadınlara karşı toplumsal cinsiyetçi tutumları dönüştürme, ücretsiz bakım-ev işlerinin ve kadınların iş gücü piyasasında üretim etkinliklerini toplumsal yaşamda daha görünür ve değerli kılacak ilke ve uygulamalar çerçevesinde tasarlanmalıdır.

Jel Kodları: D31, E26, J16, O17

Anahtar Kelimeler: Covid-19 krizi, ataerkillik, toplumsal cinsiyet, kadın istihdamı, kayıt dışı istihdam

Abstract

Aim of study is to examine and reveal effects of Covid 19 crisis process on women's informal employment within the framework of gender-based dimensions, in the light of relevant literature. Findings of study are also important in terms of raising awareness about informal employment, one of main problem areas women experience in labor market during Covid-19 crisis, and also in terms of shedding light on development of policy proposals based on gender equality for solution of the problem. According to main findings of research, women have experienced great employment and income losses due to fragility of informal forms of work they participate in employment (such as domestic work, home-based jobs for industry) due to their patriarchy and gender-based characteristics, and sensitivity of these jobs to high level of quarantine measures. Trends emerged during the easing of epidemic measures point to potential of Covid-19 crisis to create a cycle of informal participation in labor market for women. This means that participation in informal employment will increase even more for women. Covid-19 crisis process perpetuates women's poor working conditions and gender inequality in informal jobs. For informal employment, legal recognition of informal employment, inclusion of these forms of work in scope of social security, and implementation of legal arrangements for all working conditions, especially wage security, should be carried out urgently. Specific to women, these policies and programs should be designed within the framework of principles and practices that will transform gendered attitudes towards women, render unpaid care-housework and women's production activities in the labor market more visible and valuable in social life

Jel Codes: D31, E26, J16, O17

Keywords: Covid-19 crisis, patriarchy, gender, female employment, informal employment

¹ Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, elifozlem.ozcatal@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7737-5810

² Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turhal Uygulamalı Bilimler Fak., Bankacılık ve Sigortacılık Böl. pelin.guven@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9188-5283

1. Giriş

Sürmekte olan Covid-19 salgını, yarattığı etkiler açısından bir sağlık krizi olması sınırlarını aşarak toplumsal yaşamın her alanında sorunlara neden olmuş ve derin bir ekonomik kriz ortaya çıkarmıştır. İş yerlerinin kapatılması, seyahat yasakları ve bunun getirdiği hareket kısıtlaması tedbirleri ile mal ve hizmetlere olan talebin ve girdi arzının düşmesi, tüketim davranışlarındaki değişiklikler, piyasada ortaya çıkan likidite yetersizliği ve belirsizlik dünya genelinde ülkelerde ekonomik durgunluğa neden olmaktadır (WB, 2020). Ekonomik alandaki en şiddetli etkileri ise iş gücü piyasalarında ortaya çıkmıştır. Hastalığa neden olan virüsün hızlı yayılımını önlemek için uygulanan tedbirler, mal-hizmet üretimini tamamen ya da kısmen durdurmuştur; istihdam edilenler, ücretsiz izne çıkarılma, haftalık çalışma saatlerinin düşmesi, işten çıkma-çıkartılma gibi pek çok olumsuz durumla karşı karşıya kalmışlardır. Bu süreçte işsizlik oranları artmış, gelir kayıpları-iş kayıpları yaşanmış, iş gücüne katılım azalmış, küresel düzeyde milyonlarca çalışan iş ve gelir kayıpları yaşamıştır. Bununla birlikte krizin etkileri iş gücü piyasasında yerleşik yapısal dezavantajlara sahip çalışan kesimler üzerinde daha fazla olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu kesimlerin başında kadınlar gelmektedir. Covid-19 krizinin iş gücü piyasaları üzerindeki olumsuz sonuçları, kadınları erkeklerden daha fazla etkilemektedir (Sarker 2020; Foley & Cooper, 2021; Chauhan, 2021; Craig & Churchill, 2021). Covid-19 krizinde kadın iş gücü, işlerini hızla kaybetmişler; gıda ve gelir güvencesizliğine maruz kalmışlardır. Kadınlar, salgın öncesinde erkek nüfusa kıyasla iş gücü piyasalarında daha düşük istihdam, daha düşük ücretler, düşük sosyal güvence ve daha düşük eğitim seviyeleri gibi yerleşik yapısal dezavantajlara sahipti. Bütün bunlar, salgın öncesinden devam eden kökleşmiş toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin neden olduğu iş gücü özellikleri olarak kadınları iş gücü piyasalarında erkeklere göre ikincil bir konuma yerleştirmekteydi. Bunun bir uzantısı olarak kadınlar iş gücü piyasasında toplumsal cinsiyet, ataerkillikten beslenen dezavantajlı-ikincil iş gücü özellikleri üzerine kurulmuş kayıt dışı çalışma biçimlerine yoğun olarak katılmaktadır. Covid-19 krizi ise kadın iş gücü için toplumsal cinsiyetin getirdiği bu eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir. Kadınlar ikincil konumlarıyla ilişkili olarak iş gücü piyasalarında erkeklere göre genellikle kayıt dışı, güvencesiz işlerde çalıştıkları için bu durum Covid-19 krizi nedeniyle ortaya çıkan gelir ve iş kayıplarından daha fazla etkilenmelerini getirmiştir. Kadınlar hem kayıt dışı istihdamın içsel kırılabilirliği hem de yüksek düzeyde kayıt dışı işlerin salgın önlemlerine

daha duyarlı olması nedeniyle daha geniş olumsuz istihdam etkilerine maruz kalmaktadır (Alvarez & Pizzinelli, 2021: 4).

Bu çalışmada, ilgili literatür ışığında Covid-19 krizinin kadınların kayıt dışı istihdamındaki etkileri, toplumsal cinsiyet bağlamında incelenmektedir. İşgücü piyasasına erişim imkanları, dolayısıyla katılımları daha sınırlı olan, katıldıklarında ise dezavantajlı konumda bulunan kadınlar açısından Covid-19 krizinin etkilerinin kapsamlı şekilde incelenmesine ihtiyaç vardır. Kadınlar için Covid-19'un yol açtığı zararlar konusunda farkındalık yaratılması ve bu zararları tazmin etmek için politika önerilerinin geliştirilmesi için bu araştırmaların yapılması bir gerekliliktir. Çalışmada ilk önce kadın ve kayıt dışı istihdam arasındaki ilişki, daha sonra sırası ile Covid-19 krizinin kadın istihdamına ve kadınların kayıt dışı istihdamına etkileri toplumsal cinsiyet boyutu ile incelenmekte ve sonuç bölümünde politika önerileri sunulmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve: Kayıt Dışı İstihdam ve Kadın

İşgücü piyasasının en temel sorunlarından birisi kayıt dışı istihdamdır. Kayıt dışı istihdam, en genel tanımıyla belirli bir sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmadan çalışan kesim olarak belirtilmektedir. Kayıt dışı istihdam, işverenlerin çalıştırdıkları kişilerin çalıştıklarına dair bilgileri, yasal mercilere bildirmemesiyle bu kişilerin sosyal güvencesiz olarak çalışmalarına neden olmaları sonucu ortaya çıkmaktadır (Jahan vd., 2020). Kayıt dışı istihdam, çalışanların yeterli çalışma standartlarına sahip olmadan, asgari yaş haddi, asgari ücret hakkı, fazla mesai ücreti ve işyeri çalışma standartları gibi konularda düzenlemelere uyulmadan, sosyal güvenlik ve vergi gibi unsurların eksik ödendiği veya hiç ödenmediği istihdam türüdür (İlgin, 1995: 39). Kayıt dışı istihdamın ekonomi ve toplum açısından en önemli olumsuz etkisi vergi gelirleri ve sosyal güvenlik prim ödemeleri kayıpları nedeniyle kamu gelirleri üzerinde olmaktadır. Artan kayıt dışı istihdam, işverenlerin sosyal güvenlik ödemelerini azaltmakta, bu ise kamunun geliri yeniden dağıtmak için kullanacakları daha az kaynağa sahip olduğu anlamına gelmekte (örneğin, altyapı ve kamu eğitime ve refah programlarına yapılan yatırımlar), bu da daha yüksek gelir eşitsizliğine neden olmaktadır. Kayıt dışı istihdam nedeniyle vergi ve sosyal güvenlik tabanlarındaki düşüş, daha yüksek bütçe açıklarına ve vergi oranlarının artmasına neden olmaktadır (Schneider & Enste, 2000). Bu durum kısır döngü yaratmakta; yüksek vergi oranları firmaları ve bireyleri kayıt dışı ekonomide kalmaya veya kayıt dışı ekonomiye geçmeye teşvik etmektedir (Elgin & Elveren, 2019: 6).

Kayıt dışı istihdamın çalışanlar açısından etkisi ise çok düşük ve düzensiz ücretler nedeniyle çalışan yoksullar yaratma potansiyeli taşımaktadır. Kayıt dışı istihdamın istatistiksel ölçümü zordur. Yapılan çalışmalarda, bu oran yaklaşık hesaplanmakta; boyutları kesin olarak belirlenememektedir. Kayıt altına alınamayan bu istihdam çeşidi, ekonomik (üretim) faaliyetlerin kurumsallaş(a)maması anlamına gelmekte; çalışanlar, sosyal güvenlik kapsamı dışında, yasal düzenlemelerin güvencesinden uzak, iş kazası-meslek hastalıkları riskine karşı korunmasız, emeklilik olanağı olmadan düşük ücret gibi olumsuz koşullarda çalışmaktadırlar (Aşkın & Aşkın, 2018: 296). İşsizlik başta olmak üzere gelir dağılımındaki adaletsizlik, yoksulluk, vergi-sigorta prim oranlarının yüksekliği, ücret gelirleri üzerindeki mali yük, vergi denetimindeki etkinsizlik, bir işçinin işverene maliyeti gibi nedenler kayıt dışı istihdama yol açmaktadır (Dam vd., 2018: 298-300).

Kayıt dışı çalışma; kadınların daha yoğun olarak yer aldığı bir çalışma biçimidir. Dünya genelinde istihdam sürecinde erkek istihdamının (%71,4) çok gerisinde bir yere sahip olan kadınlar (%45,3), kayıt dışı istihdamda daha fazla (%58,1) yer almaktadır (ILO, 2019: 54, UN, 2020: 5). Kayıt dışı çalışma, kadınlar için imalat-sanayi, -tarım- veya hizmet sektöründe güvencesiz olarak çalış(tırıl)maya karşılık gelmektedir. Ev eksenli veya küçük üretim birimlerinde sosyal güvencesiz olarak çalışan kadınlar da bu kapsam içinde ele alınmaktadır (Beneria, 2003: 138). Örneğin, konfeksiyon veya elektronik sanayinde ev eksenli çalışma (endüstriyel ev eksenli çalışma) ile atölye tipi küçük üretim birimlerinde toplu çalışma bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu çalışma biçimi, kadınların iş gücü piyasasında sosyal güvence kapsamı dışında yer aldıkları pek çok istihdam çeşidini kapsamaktadır. İşyerlerinde kayıtsız-sosyal güvencesiz ücretli istihdam, ev eksenli çalışma (sanayide gıda, hazır-giyim, elektronik montaj işlerinde evde parça başına yapılan işler), çağrı merkezleri ve veri girişi gibi hizmet sektörü işlerinde sosyal güvencesiz çalışma, ev hizmetlerinde çalışma, sokakta satılabilecek ürünler hazırlama, pazar veya sokak satıcılığı, seyyar satıcılık gibi işler bu bağlamda değerlendirilmektedir.

Kadınlar, -erkeklerden farklı olarak- sosyo-kültürel (toplumsal cinsiyet, ataerkillik), demografik (eğitim gibi) ve makro ekonomik (küreselleşme, neo-liberal politikalar) kaynaklı pek çok talep ve arz faktörleri nedeniyle kayıt dışı işlerde, orantısız bir şekilde istihdam edilmektedir. Toplumsal cinsiyete göre asıl gelir getiricinin erkek olması nedeniyle düşük ücretli çalışmaya razı ol(un)ması; uzun çalışma saatlerine, sigortasız çalışmaya ses çıkarmayan

iş gücü piyasasının uysal bireyleri olması, kadınların iş gücü piyasasında daha düşük ücretle çalıştırılma ve işten ayrılmayı daha kolay kabullenmeleri kadınlar için kayıt dışı çalış(tırıl)manın nedenleridir (Şener, 2012: 55). Kadınların evlilik, çocuk doğurma gibi nedenlerle işten ayrıldıkları öne sürülmekte; kadınlara geçici ve yedek iş gücü olarak bakılmaktadır. Eşlik ve annelik sorumlulukları, kadınların iş gücünün yedek elemanları görülmelerine yol açmaktadır. Bu sorumluluklar nedeniyle her an işten ayrılacaklarına yönelik işverenler tarafından yapılan değerlendirmeler ve kadın her ne kadar çalışsa da kocasına, babasına bağımlı olduğu şeklindeki ataerkil zihniyet kalıpları, kadınların sigortasız çalıştırılma gerekçelerini oluşturmaktadır (Özçatal, 2011: 30; Aşkın, 2015: 55). Diğer taraftan kadınlar, ev işleri ile piyasa işlerini dengelemek için kayıt dışı istihdamda yer almaktadır. Kadınlar için istihdama katılmada en büyük zorluk ve iş gücü piyasasındaki cinsiyet eşitsizliklerinin temel nedeni, 2,5 kat daha fazla ücretsiz ev işleri-bakım işleri yapmalarıdır. Toplumsal cinsiyetten kaynaklı bu eşitsiz iş yükü karşısında kadınlar ev ve iş yaşamı dengesini sağlamak için -ev eksenli gibi- kayıt dışı çalışmaya zorunlu olarak katılmaktadır (Çağatay vd., 2017; Elgin & Elveren, 2019). Kadınların eğitim olanaklarından yeterince yararlanamamaları³ nedeniyle mesleki becerilerinin eksik olması, eğitim düzeylerinin düşüklüğü de güvencesiz, zorlu şartlarda ve düşük ücretli işlerde çalışmayı kabul etmelerini, dolayısıyla kayıt dışı istihdama katılımlarını arttırmaktadır (Aşkın, 2015).

Kadınlar için kayıt dışı çalışmanın önemli bir diğer kaynağını küreselleşme ve neoliberal politikaların uygulanması oluşturmaktadır (Beneria, 2001: 18). Neoliberal politikaların uygulamaya geçirildiği küreselleşme sürecine ülkelerde kadınların iş gücüne artan katılımını ifade eden emeğin kadımlaşması (feminizasyonu)⁴ kayıt dışı çalışmayla doğrudan ilintilidir. Bu kavram, kadınların ücretli işlere artan katılımına ve bu katılımın daha çok olumsuz çalışma koşullarının olduğu kayıt dışı çalışma biçimlerinde olmasına atıfta bulunmaktadır (Standing, 1989; Anker, 1998). Kavram, yaşanan süreçte küresel düzeyde erkek işlerine oranla kadın işleri

³ Erkek çocukları, ailenin refahının ve geleceğinin garantisi olarak görülmektedir. Bu nedenle, erkek çocukların eğitim ve öğretim olanaklarını kullanımı kolay olmaktadır. Kız çocuklarının 'evinin kadını' olmalarına yönelik yerleşik ataerkil toplumsal düşünce, kız çocuklarının eğitim ve öğretim yoluyla meslek edinmelerine gerek olmadığı şeklindeki görüşlerin gelişiminde etkilidir

⁴ Ülkelerin ihracata yönelik sanayileşme politikalarına geçişi ile birlikte, erkeklerden daha düşük ücretlerle çalışan kadınların emeğine olan talep artış göstermiştir. İhracat üretimi, hizmetler, taşeronluk ve ticari tarım gibi faaliyetlerin büyümesiyle bağlantılı olan bu eğilim hem emeğin sağlayıcıları olarak kadınları hem de çalışma koşullarının kötüleşmesini ifade ederek emeğin feminizasyonu olarak açıklanmaktadır (Standing, 1989).

olarak tanımlanan düşük ücretli, güvencesiz, düzensiz işlerin arttığını vurgulamaktadır. Artan iş olanakları özellikle ihrac ürünleri işleme bölgeleri, çokuluslu şirketler için oluşturulan taşeron zincirlerinde ve kayıt dışı sektörde gerçekleşmiş; bu alanlardaki işlerin özellikleri olan uzun çalışma saatleri, sağlıksız çalışma koşulları, düşük ücret seviyeleri ve cinsiyete dayalı ayrımcılıklar kadın işlerinin tanımlayıcı özellikleri haline gelmiştir (Çağatay, 2001). 1970'lerin sonlarından bu yana küreselleşmeye uyum adı altında uygulanan neo-liberal politikalar ile ekonomik yeniden yapılanma sonucu birçok ülkede kadınların iş gücüne katılımı çok artmıştır. Yaşanan süreçte ticaretin serbestleştirilmesi rekabeti arttırmıştır ve böylece kayıtlı sektördeki firmaları maliyetlerini düşürmeye zorlamıştır. Firmaların bu bağlamdaki ilk tercihi vergi ve sosyal güvenlik primlerinin yükünden kaçınmak şeklinde gerçekleşmiştir. Firmalar, vergi ve sosyal güvenlik primlerinin yükünü azaltmak için ekonomik faaliyetlerini hükümet düzenlemelerinden saklayarak ve esas olarak da iş gücünden kaynaklanan maliyetlerini düşürmeye gitmişlerdir. Küreselleşme sürecinde ticaretin serbestleştirilmesi uygulamaları düşük ücretli işler yaratmıştır, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde ücretler aşağı itilmiştir (Elgin & Elveren, 2019: 5). Bu dönemde emek yoğun, ihracata yönelik sektörlerde işverenler, düşük ücretle çalışmaya ve güvencesiz çalışma koşullarına razı iş gücü olan kadın işçileri tercih etmişlerdir. Yeniden yapılanma sürecinde erkekler ağırlıklı olarak kayıtlı işlerde istihdamda kalırken, kadınlar orantısız bir şekilde kayıt dışı işlerde istihdam edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler de kadınlar imalatta tekstil, hazır giyim, deri ürünleri, gıda işleme, elektronik ve otomobil gibi emek yoğun ihracat sektörlerinde uzmanlaşan ekonomilerde yoğunlaşmışlardır. Kadınlar, bu ülkelerde ihracata yönelik işlerde geçici sözleşmelere dayalı, daha düşük ücretli gündelik işler, ev eksenli çalışma gibi kayıt dışı sosyal koru(n)madan yoksun işlerde istihdama katılmışlardır. Küreselleşme ve ekonomik yeniden yapılanmada neoliberal politikaların uygulandığı süreçte kayıtlı ve kayıtsız sektörler arasındaki bağlar güçlenmiş, bu sektörler arasındaki ayırım giderek belirsiz hale gelmiştir. Kayıtlı sektördeki firmalar rekabet güçlerini ve karlarını artırmak için fason ve taşeron üretim ilişkilerine yönelmekte; bu ise kayıt dışılığı ve kötü çalışma koşullarını teşvik etmektedir (Beneria, 2001; Elgin & Elveren, 2019: 12). Tüm bu nedenler, kayıt dışı çalışmaya katılımın kadınlar için erkeklerden farklı özgüllüklerine işaret etmektedir. Bu özgüllüklerin kaynağını, temelde -sosyo-kültürel belirleyici olan-

ataerkillik ve toplumsal cinsiyet oluşturmaktadır. Ataerkil⁵ kültür egemenliğinde ortaya çıkan ilişkiler bütünü, kadınların toplumsal alanda ve iş gücü piyasalarında istihdamını ve istihdamdaki konumunu şekillendirmektedir. İşgücü piyasası, ataerkil kültürel değerleri, kendi fiyat sistemi ve kurumları içine görünmez bir biçimde yedirmektedir. Bunun sonucunda, bir işin erkek işi mi, kadın işi mi olduğu; işyerinde otoriteyi kullanan ve kontrolü yapanların erkek mi, kadın mı olduğu; işten çıkarılma, işte terfi gibi koşullarda önceliğin kadınlarda mı, erkeklerde mi olduğu konularında, kadınlar aleyhine bir süreç işlemektedir (Ecevit, 1998: 269). Bu şekilde, ataerkil sistem ve onun hiyerarşik kurallarını belirleyen toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü, kadınların emeğinin kullanıldığı alanları ve kullanılış biçimlerini etkilemektedir. Toplumsal cinsiyet temelli iş bölümüne göre erkek evin reisi ve evi geçindiren asıl kişi; kadın ise ev işlerini yapan, çocuk bakımından sorumlu olan asıl kişidir. Bu nedenle, kadınlar iş gücü piyasasına ya katıl(a)mazlar veya piyasaya katıldıklarında ev işlerinin uzantısı olan işlerde istihdam edilirler. Bu işlerde kadınların ücretleri düşük tutulur, sigortasız çalıştırılırlar; çünkü kadınlar zaten kendilerine bakmakla yükümlü bir kocaya, babaya bağımlıdırlar ve onların ücreti katkı niteliğindeki bir gelirdir. Bütün bu kültürel zihniyet kalıpları, kadın emeğinin değersizleştirilmesine ve işyerlerinde kendilerine ayrımcılık yapılmasını getirmektedir. İşgücü piyasasının toplumsal cinsiyet temelli iş bölümüne dayalı şekillenmesinin sonucu olarak kadınlar, işe başvurudan başlayarak her aşamada cinsiyet ayrımcılığı uygulamaları ile karşılaşmaktadır. Kadınlar, -işveren den aynı işi yapan erkek mesai arkadaşları gibi- eşit ücret ve sigorta talebinde bulduklarında, bu durum kendileri aleyhine sonuç vermekte ve bu nedenle işten çıkarılmaktadırlar. Kadın iş gücüne yönelik gıda ve tekstil-konfeksiyon işletmelerinde çalışan kadınlar üzerine yapılan bir araştırmada kadınların %38,3'ü sigortasız çalıştıklarını, önemli bir bölümü (%55,7'si) işten çıkartmada kadın ve erkek arasında ayrımcı uygulamalar olduğunu, kendileri ile işyerinde aynı işi yapan erkek çalışanlar gibi sigortalı olmak istemenin cezasının işten çıkar(tıl)ma ile sonuçlandığını; evli kadınların eşlerinden dolayı sigortalı olmalarının işveren için sigorta yapmamasının gerekçelerinden biri olduğunu belirtmişlerdir (Özçatal, 2009: 49). Pratikte işyerlerinde ortaya çıkan bu durum, kadınlar için kayıt dışı çalışmanın erkeklerden farklı olarak kadına özgü nedenlerini ortaya koymaktadır.

⁵ Ataerkillik erkeklerin kadınlar üzerinde tahakküm kurmalarını sağlayan hiyerarşik ilişkiler ve erkek erkeğe dayanışmayı içeren toplumsal ilişkiler dizisi olarak tanımlanmaktadır. Ataerkil sistem, toplum içinde gelişen sosyal ilişkilerde erkeğe üstünlük tanır ve erkeği daha güçlü kılar (Walby, 1990; Hartmann, 2006).

Kadın çalışsa da onu bir erkeğe -kocasına, babasına- bağımlı konumda kılan ataerkil zihniyet kalıpları işyerinde de ortaya çıkmakta ve kadını sigortasız çalıştırmanın gerekçesini oluşturmaktadır.

Bunun yanı sıra küreselleşme nedeniyle yoğun rekabetin yaşandığı piyasa koşullarında, işverenler maliyetleri mümkün olduğunca azaltma eğilimi içerisindedir. İşgücü maliyetlerini düşük tutma politikası, değeri düşük emek olarak görülen kadın iş gücünün bu süreçte öncelikli tercih edilmesini getirmektedir. Ataerkil sistemin hiyerarşik kurallarını belirleyen toplumsal cinsiyetin ortaya çıkardığı bağımlı, uysal, itaatli ve öncelikle eve ait kadın tipi, işverenlerin küreselleşme sürecinde yeni-liberal politikaların uygulanmasında gereksinim duyduğu ucuz, sendikasız, pazarlık gücü olmayan iş gücü tipi ile örtüşmektedir (Aşkın, 2015: 57). Böylece kadınların küreselleşme sürecinde iş gücü piyasasına katılımında, kapitalizm ve ataerkil yapı birlikte etkili olmaktadır. Küresel kapitalizm, ataerkillik ile sermaye arasındaki ilişkiyi daha da güçlendirerek bir işçi hiyerarşisine yol açmaktadır. Ataerkillik, bu hiyerarşik örgütlenmede kadınların egemenlik altına alınmasında etkili olmakta; ücret düzeyleri düşük tutulan kadınlar, küreselleşme sürecinde hem erkek egemenliğinin hem de kapitalist üretimin sürdürülmesinde kullanılmaktadır (Hartmann, 2006: 36–37). Ataerkil sistem, toplumsal cinsiyet ve küresel kapitalizm, kadınların ucuz, ikincil ve pazarlık gücünden yoksun, düşük ücretli ve sosyal güvencesiz bir şekilde çalıştırılmaya uygun iş gücü olarak kayıt dışı istihdamda öncelikli tercih edilmesinin koşullarını yaratmaktadır.

Kayıt dışı çalışma biçiminin temel özellikleri, düşük kazanç seviyesi, iş sözleşmelerinin olmaması ve/veya güvencesiz olması, istikrarsız çalışma koşulları, sosyal hizmetlere yetersiz erişim ve yan hakların olmaması, yasa dışı ve/veya yarı yasal çalışmadır (Beneria, 2001: 5). Bu özelliklerinden dolayı kayıt dışı çalışma biçimleri ile kadınlar, üretkenlik ve kazançların düşüklüğü, sermayeye, kamu hizmetlerine, sosyal korumaya ve altyapıya yetersiz erişim ve genellikle beceri eksikliğiyle karşı karşıya kalmaktadır (George, 2021). Tüm çalışanlar için hastalık, kaza, yaşlılık gibi risklere karşı sigortalı olmak çok önemlidir. Çalışanların iş ve sosyal koruma hukukunun getirilerinden yararlanabilmeleri için gerekli koşul; iş gücü piyasasında görünür olmalarını sağlayan sigortalılıktır. Kayıt dışı (sigortasız) çalışma ise kadınlar için, daha az güvence, fazla çalışma ücretinin kaybı, tatil, doğum izni, hastalık ücreti ve emeklilik gibi haklarından yoksun kalmak anlamına gelmektedir.

Kadınların kayıt dışı çalışma biçimlerine ilişkin güvenilir istatistikler yoktur. Kayıt dışı çalışan kadınlar, iş gücüne katılmalarına ve istihdamda yer almalarına karşın kadınların ekonomik-üretken faaliyetleri kurumsallaş(tırıl)madığı için ekonomiye katkıları yokmuş gibi görünmekte ve bu işleri yapan kadınlar iş gücü istatistiklerinde yer almamaktadır (Aşkın & Aşkın, 2018). Kayıt dışı çalışma biçimlerinde kadınların görünmezlikleri, toplu pazarlık kapasitelerini azaltırken onları sömürüye daha açık hale getirmekte; fiziksel güvenlikleri ve sağlıkları açısından çok tehlikeli sorunlara yol açmaktadır (George, 2021). Kayıt dışı istihdamın tüm bu koşulları, kadın için ücretli çalışmanın getireceği yararları engellemekte; ekonomik ve toplumsal alanda ikincil konumunu devam ettirmektedir. Bu tür ücretli işlerde çalışma kadın için güçlendirici bir işlev görmemektedir. Aksine, kadınların sigortasız-sosyal güvencesiz çalış(tırıl)maları, iş gücü piyasasında ezilmelerine, emeklerinin görünmez kılınmasına ve sömürülmelerine yol açmaktadır.

3. Covid-19 Krizi Süreci ve Kadınların İstihdamına Etkileri

Covid-19, bir sağlık krizi olarak milyonlarca insanı kısa sürede enfekte eden, virüsün neden olduğu hastalık durumunun çok ağır ve hayati tehlike riski yüksek küresel salgındır. Bu salgına karşı ülkelerde alınan tedbirler, küresel düzeyde piyasaları etkilemiş; mal ve hizmetlerin arz ve taleplerini düşürmüş, pazar-tedarik zincirleri sorunları çıkmış, tüketim davranışlarında değişiklikler yaratmış, piyasalarda likidite yetersizliği ve belirsizlik ortaya çıkmış ve tüm bunlar ülkelerde ekonomik durgunluğa neden olarak derin bir ekonomik kriz hali yaratmıştır (WB, 2020). Covid-19 sürecinde işyerlerinin ve eğitim kurumlarının kapatılması, seyahat kısıtlamaları, karantinalar, sokağa çıkma yasakları, birçok sektörün durma noktasına gelmesi, bunların diğer sektörler üzerinde de etki doğurması küresel olarak işletmeler ve buralarda çalışanlar üzerinde ani ve çok derin etkilere yol açmıştır. Salgına karşı işyerlerinin tamamen ya da kısmen kapanması yönünde alınan tedbirler küresel düzeyde çalışan nüfusunun %81'ini oluşturan yaklaşık 2,7 milyar çalışanı etkilemiştir (ILO, 2020a: 1-2). Bu durum, eğer uygun politikalar acilen oluşturulmazsa, çalışanların yoksulluğa düşme riskini arttırdığı gibi bireylerin salgın sonrası dönemde geçimlerini yeniden kazanmalarını da zora sokacaktır.

Krizin olağanüstü şartları birçok sektörde önemli ölçüde iş ve istihdam kayıplarına neden olmuştur. Krizde çalışanlar işten çıkarılmış, ücretsiz izin veya kısmi çalışma gibi çalışma sürelerinde geçici azalmalar olmuştur. Covid-19 krizi en çok konaklama ve turizm, yemek hizmetleri, imalat sanayi, toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul ve ticari faaliyetler

işkollarında istihdam kaybına neden olmuştur. Salgından en fazla etkilenen bu sektörlerde küresel düzeyde 1,25 milyar çalışan (küresel iş gücünün yaklaşık %38'i) çalışma saatlerinde ciddi ve yıkıcı bir azalma, ücret kesintileri ve işten çıkarmalarla karşı karşıya kalmıştır (ILO, 2020a: 4-5). Hizmetler sektöründe erkeklere kıyasla kadın çalışanların yoğun olması krizin kadın istihdamında daha olumsuz etkiler ortaya çıkarmasına; kadınların daha fazla iş kaybı yaşamasına neden olmuştur (Alon vd., 2020: 1). Hizmet sektörü, kadınların yoğun olarak çalıştığı, çalıştırıldığı temel sektörlerden biridir. Kadınlar, bu sektörde erkeklerden daha yoğun olarak düşük beceri isteyen hizmet, büro ve satış işlerinde çalışmaktadırlar. Küresel düzeyde mevcut olan veriler, kadınların beyaz yakalı işlerde büro destek pozisyonlarını daha fazla işgal ettiklerini, buna karşılık, yönetsel mesleklerde yalnızca orta düzeyde temsil edildiklerini göstermektedir. Ücret düzey(ler)inin daha yüksek olduğu finans, işletmecilik, emlak hizmetleri gibi alanlarda erkeklerle karşılaştırıldığında kadınlar daha az yer bulmaktadırlar (Ecevit, 2021: 69). Kadınların sanayi sektöründeki istihdam payları da erkeklerin çok altında olup; ağırlıklı ihracata dönük, emek yoğun, düşük teknoloji ve makineleşme içeren üretim sektörlerinde yer almaktadır (Yücel, 2020: 90). Kadınlar ve erkekler arasındaki bu mesleki ayrışmanın temel nedeni kadın için hangi işin uygun olduğunu belirleyen toplumsal cinsiyet temelli kalıp yargılar ve toplumsal normlardır (Ecevit, 2021: 69). Kadınlar aleyhine olan bu toplumsal cinsiyet kaynaklı eşitsiz mesleki ayırım, krizde kadınların daha çok iş kaybı yaşamasını da beraberinde getirmiştir. Krizden önce küresel düzeyde kadınların hizmetler sektöründe istihdama katılımı (%60) erkeklerin katılımından (%45) çok daha fazlaydı (ILO, 2021a: 97). Bu sektörde istihdam edilen kadınlar konaklama ve yemek hizmetleri (%54) ve toptan ve perakende ticaret sektöründe (%42,1) yoğun bir şekilde istihdam edilmektedirler (ILO, 2020d: 3). Krizden en olumsuz etkilenen sektör ise hizmetler sektörü olmuştur. Kadınlar hizmet sektörlerinde aşırı temsil edildikleri için krizden ciddi şekilde etkilenmiştir (ILO, 2020d).

Kriz, kadınların sağlığı ve güvenliği üzerinde etkili olduğu kadar yoğun olarak çalıştıkları bu sektörlerde alınan karantina ve kapanma önlemleri nedeniyle istihdamlarında da şiddetli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Milyonlarca düşük ücretli kadın iş gücünün çalıştığı bu sektörlerde iş ve ücret kayıpları çok daha fazla olmuştur. Covid-19 krizi toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklanan bu mesleki cinsiyet ayrımcılığını daha görünür kılmış ve kadınlar aleyhine olan olumsuz iş gücü sonuçlarını daha da kötüleştirmiştir. Konaklama, turizm, sanat/eğlence, bakım, kişisel hizmetler, perakende satış ve yemek hizmetleri gibi işlerde

yaşanan istihdam kaybından etkilenenlerin çoğunluğunu kadınlar oluşturmuştur. Küresel düzeyde kadın istihdamı (%5), 2020 yılında erkek istihdamından (%3,9) daha çok düşmüştür. İş kaybı yaşayan kadınların %90'ı ise iş gücü piyasası dışına çıkmıştır⁶ (ILO, 2021a: 14). İngiltere, Avusturya, Amerika, İtalya, İsveç, Kanada ve Polonya'da yapılan çalışmalar da kadınların daha büyük oranda işlerini kaybettiklerini ortaya koymaktadır⁷ (Adams-Prassl vd., 2020; Foucault & Galasso, 2020). Kadınlar, Covid-19 krizinde çalıştıkları işlerin yüksek düzeyde salgın önlemlerine daha duyarlı olması nedeniyle daha geniş olumsuz istihdam etkilerine maruz kalmaktadır. Hizmet sektöründe yapılan işlerin yüz yüze fiziksel etkileşime dayalı olması, salgını önlemek için alınan sosyal mesafe, kapanma gibi önlemlerin bu işlerde çalışanları olumsuz etkilemesine yol açmaktadır.

Kriz sürecinde Türkiye'de de benzer durumlar ortaya çıkmıştır: Kadınlar daha fazla istihdam kaybı yaşamışlardır. Zaten düşük olan kadın istihdamı Kasım 2019 - Kasım 2020 döneminde %28,6'den %26,3'e gerilemiştir. İstihdam kaybı, toplumsal cinsiyet kaynaklı mesleki cinsiyet ayrımına göre ağırlıklı kadınların çalıştığı hizmetler (perakende, konaklama, yemek hizmetleri, ticaret, emlak, idari ve destek hizmet faaliyetleri gibi) sektöründe daha yoğun olarak yaşanmıştır. Bu sektörde istihdam edilen kadın sayısı 2020 yılında 247 bin kişi azalarak 5 milyon 021 bine düşmüştür (TÜİK, 2022).

Covid-19 krizinde karantina, izolasyon, sosyal mesafe önlemleri ve birçok kurumun kapanması veya çalışma saatlerinin kısıtlanmasıyla birlikte hizmetler sektöründe evden/uzaktan çalışma biçimi, kadınlarda erkeklere kıyasla daha fazla artmıştır⁸. Evden çalışmada cinsiyetçi mesleki bölünme nedeniyle erkekler daha yüksek statülü beyaz yakalı işlerde (örneğin, yönetim ve finansa) çalışmakta; kadınlar ise daha düşük statülü beyaz yakalı işlerde (örneğin, idari destek veya büro pozisyonlarında) yoğunlaşmaktadır (Yavorsky vd., 2021: 12). Uzaktan çalışma, kadınlar için evde, bu çalışma biçimiyle birlikte temizlik, yemek gibi birçok ev işinin de yerine

⁶ Örneğin Kanada, Kolombiya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kadın istihdamı bir önceki yıla göre 2020'de %16 düşmüştür. Kanada'da işsizlik oranı erkeklerde 2020'de %17,5 (%12,7'den 30,2'ye) artarken bu oran kadınlarda %25,4 (%8'den %33,2'ye) olarak gerçekleşmiştir (ILO 2020d:5). Bu süreçte ABD'de Eylül-2020 itibarıyla 865.000 kadın, 216.000 erkek işgücünden ayrılmıştır (Kashen vd., 2020: 1).

⁷ Örneğin İngiltere'de erkeklerin %11'ine karşılık kadınların %16'sı kalıcı olarak işlerini kaybetmişlerdir (Andrew vd., 2020: 10).

⁸ İngiltere, Avustralya, ABD, Hindistan ve Türkiye'de yapılan araştırmalar evden (tele çalışma-uzaktan çalışma) çalışmanın kadınlar için yaygınlaştığını göstermektedir (Foley & Cooper, 2020; İlkaracan & Memiş, 2020; Chauhan 2021; Craig & Churchill, 2021).

getirilmesini zorunlu kılmıştır. Ev içi sorumluluklarıyla birlikte çocuklu ailelerde kadınların anneliğe dair rolleri (çocukların dersleri, ödevi, eğitimi ile ilgilenme) artmış; kadınlar hem ücretli çalışmayla ilgili işleri hem de ev işlerini tek başlarına üstlenmişlerdir (Zeybekoğlu-Akbaş & Dursun, 2020:89). Kadınlar için evden çalışma, kadınların daha fazla ücretsiz iş ve duygusal bakım emeği harcamasına neden olmaktadır. Salgın sürecinde toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün devam etmesi, kadın için evden çalışmayı daha külfetli duruma getirmiştir. Evden çalışma biçimi, kadın için toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliğin giderilmesine katkı sağlamamıştır. Kadınların ev-bakım- duygusal bakım işlerine salgının getirdiği ek ev sorumlulukları da eklenmiştir. Salgın sürecinde kadınlar çocuklarının uzaktan eğitimi, sokağa çıkma kısıtlaması olan aile üyelerinin işlerinin yapılması, değişen beslenme tarzı ve gıda maddelerinin takip edilmesi, alınan ürünlerin hijyen ve sterilizasyonu işleriyle evden çalışma (uzaktan çalışma) için yoğun zaman ve çaba harcamıştır (Alpar, 2020: 176-178). Toplumsal cinsiyetin getirdiği evdeki temizlik, yemek ve çocuk bakımı gibi işlerin birincil sorumlusu kadınlar olduğu için bu iş yükü tamamen kadınlara kalmıştır.

Türkiye'de de kadınların kriz sürecinde ev içi işleri aşırı artmış; salgın sürecinde kadınlar tırmanan ev işi-çocuk bakımı yükü ile karşı karşıya kalmışlardır. Salgın öncesi ev işleri için bir günde 5-6 saat harcayan kadın oranı %9 iken salgın sırasında bu oran %39,7'ye yükselmiştir. Kadınların ev işleri ve çocuk eğitiminden birinci derecede sorumlu olduğu bu işlere erkek eşlerin katılmadığı tespit edilmiştir (Günindi-Ersöz, 2020: 1518-19). Covid-19 krizi koşulları annelik ve eşlik görevlerinin doğal bir uzantısı sayılan ev içindeki karşılıksız ve bir o kadar da görünmez, değeri önemsiz ev-bakım işlerinde kadınlar için orantısız iş yükü yaratmaktadır. Ev içi işler kadınların, çocukluktan başlayarak, eğitim fırsatlarından yararlanmalarında, gelir getirici çalışma biçimlerine katılımlarında, meslek ve kariyer edinmelerinde, erkeklere göre eşitsiz bir konuma düşmelerine de yol açmaktadır (Aşkın & Aşkın, 2018). Kadınlar ev işleri ve çocuk bakımına erkeklerden daha fazla zaman harcamaktadır. Covid-19 krizi sürecinde de ev içi emek, dünya genelinde kadınların üstlendiği iş yükü olarak devam etmiştir (Adams-Prassl vd., 2020; Chauhan, 2021; Foley & Cooper, 2021; Sarker, 2021). Artan bu iş yükü, kadınlar için iş-yaşam dengesini sağlamayı olanaksız bir duruma dönüştürmekte; işe dönmesinde, işini sürdürmesinde ve (yeni) iş aramasında temel engel olmaktadır. Okulların, işyerlerinin (yeniden) açılması gibi önlemlerin hafifletildiği dönemde kadın istihdamındaki artış erkeklere göre daha yavaş olmakla birlikte en çok hizmetler

sektöründe gerçekleşmiştir. (Alvarez & Pizzinelli, 2021: 4; Yavorsky vd., 2021; Hoehn-Velasco vd., 2022).

Covid-19 krizi, çalışanların çoğunluğunu (%70) kadınların oluşturduğu (ILO, 2020e) ve çalışanların risk altında olduğu sağlık ve sosyal hizmet sektöründe de olumsuz etkiler ortaya çıkarmaktadır. Salgınla birlikte sağlık sektöründe çalışan kadınların çalışma şartları oldukça zorlaşmıştır. Yüksek enfeksiyon risk(ler)i, stres, uykusuzluk ve uzun süreli aile ayrılığı gibi çok olumsuz koşulların yanı sıra düşük ücretler ve çok uzun çalışma sürelerinin varlığı (Foley & Cooper, 2021: 469) özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde koruyucu ekipman eksiklikleri, personel yetersizliği gibi zorluklar (ILO, 2020e: 3) kadınların iş-yaşam dengesini de bozmaktadır.

Tüm bu veriler, Covid-19 krizinin kadınların çalışma yaşamı üzerinde derin olumsuz etkilerini ortaya koymaktadır. Mesleki toplumsal cinsiyet ayrımına göre uygun görülen işlerde çalışan kadınlar kriz sürecinde işlerini, gelirlerini kaybetmişlerdir. Ev içi alana çekilen kadınlar artan ev-bakım işleri yüklenmişlerdir; çalışma yaşamına katılımları sekteye uğramıştır. Ataerkillik ve toplumsal cinsiyetin belirleyiciliğinde çalışma yaşamına katılan kadın için eşitsizliklerle dolu bu alanda Covid-19, bu eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir ve sorunları çoğaltmıştır. Derinleşen ve genişleyen bu sorun alanlarından bir diğeri kadınların kayıt dışı çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. Sonraki bölümde çalışan kadınlar için krizin ortaya çıkardığı etkiler kayıt dışı çalışma açısından incelenmektedir.

4. Covid-19 Krizi Süreci ve Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri

Covid-19 krizinin iş gücü piyasalarındaki olumsuz sonuçlardan en çok etkilenenler işlerini ve gelirlerini kaybeden ve kaybetme riski en yüksek olan gruplar arasında yer alan kayıt dışı çalışanlardır. Sosyal korumadan yoksun olarak çalışmaları, sağlık hizmetlerine, tıbbi kaynaklara, yeterli sağlık ve hijyen olanaklarına sınırlı erişim sorunu yaşamaları (George, 2021; O'Donnell vd., 2021) kayıt dışı çalışanları Covid-19 krizine karşı daha savunmasız kılmaktadır. En savunmasız topluluklar içerisinde yer almaları ve mevcut salgının olumsuz etkilerine daha fazla kalmaları, Covid-19 krizinin kayıt dışı çalışanlar üzerindeki etkisinin daha uzun vadeli olmasının beklenmesini de beraberinde getirmektedir (ILO, 2020a).

Covid-19 krizi öncesi küresel düzeyde çalışanların %60,1'i (yaklaşık 2 milyar çalışan) kayıt dışı istihdamdaydı. Kayıt dışı istihdam, düşük gelirli ülkelerde toplam istihdamın %90'ını, orta gelirli ülkelerde %67'sini, yüksek gelirli ülkelerde ise %18'ini oluşturmaktadır (ILO, 2020b).

Covid-19 krizi döneminde kayıt dışı çalışanların işlerini kaybetme olasılıkları kayıtlı çalışanlara göre 3 kat daha fazla gerçekleşmiştir (ILO, 2021a: 14). Kayıt dışı çalışanların çoğunluğunun tasarruf oranlarının düşüklüğü, onların Covid-19 krizi sürecinde yoksulluklarını artırıcı etki yapmaktadır. İçinde buldukları dezavantajlı durumları ve çalışma yaşamlarında ortaya çıkan aksaklıklar, iş gücü piyasasındaki geleceklerini de tehlikeye atma riski taşımaktadır.

Dünya genelinde Covid-19 krizi öncesi dönemde kadınlar, özellikle gelişmekte olan ülkelerde erkeklerle karşılaştırıldıklarında, iş gücü piyasasında çoğunlukla daha düşük gelir getiren ve sosyal güvenceden yoksun kayıt dışı işler aracılığıyla yer almaktaydı. Küresel düzeyde kadınların istihdama katılım oranı %45,3 iken kayıt dışı istihdama katılımları ise çok daha yüksek (%58,1) düzeydedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise kayıt dışı istihdama katılım %70'lere çıkmaktadır (UN, 2020: 4-6; ILO, 2019: 54)⁹. Kayıt dışı istihdamda yer alan kadınlar, ev işçiliği, ev eksenli işçilik veya ücretsiz aile işçiliği gibi en savunmasız konumlarda erkeklere göre daha yoğun yer almaktadır (ILO, 2018: 21). Kayıt dışı çalışma durumu, Covid-19 krizi sürecinde kadınların sağlık sigortası, ücretli hastalık ve doğum izni, emekli maaşı veya işsizlik yardımı gibi yasal sosyal koruma programlarına erişimlerini de engellemekte; dolayısıyla ekonomik şokları bertaraf etme kapasiteleri erkeklere göre daha zayıf olmaktadır (UN, 2020: 4).

Kadınlar iş gücü piyasasında toplumsal cinsiyet, ataerkillikten beslenen dezavantajlı iş gücü özellikleri üzerine kurulmuş kayıt dışı çalışma biçimlerine yoğun olarak katılmaktadır. Bu çalışma biçimlerinin önemli bir kısmını endüstriyel ev eksenli çalışma (sanayide gıda, hazır-giyim, elektronik montaj işlerinde evde parça başına yapılan işler), küçük ölçekli fason üretim işyerlerinde çalışma veya fabrikalarda çalışma oluşturmaktadır. Covid-19 krizi kayıt dışı çalışan bu kadınların durumunu olumsuz etkilemektedir. Özellikle ev eksenli çalışma hem kayıt dışı istihdamın hem de kadın iş gücünün yoğunlaştığı önemli bir istihdam alanıdır (ILO, 2021b: 69).¹⁰ Bu çalışma biçiminin temel özellikleri, çalışmanın işyeri dışında, evde yapılması; çalışanların tamamına yakınının kadınların oluşturması; kayıt dışı çalışma/çalıştırılma nedeniyle

⁹ Birleşmiş Milletler verilerine göre Güney Asya'da, tarım dışı işlerde çalışan kadınların %80'inden fazlası, Latin Amerika ve Karayipler'de %54'ü, Sahra Altı Afrika'da ise %74'ü kayıt dışı istihdamdadır (UN, 2020: 5).

¹⁰ Evde parça başına işlerin yapıldığı ev eksenli çalışma, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ihracata yönelik imalat yapan sektörlerde emek-yoğun üretim aşamasında yaygındır ve bu işlerde yoğun olarak kadın işgücü çalışmaktadır. Örneğin, Hindistan'da emek-yoğun sigara sarma imalatında-endüstrisinde 2017-2018'de tahminen 2,96 milyon işçi istihdam edildi, bu çalışanların %90'ı ev eksenli çalışanlar olup (2.65 milyon), bunların yaklaşık 2.5 milyonu ev eksenli çalışan kadınlardır (ILO, 2021b: 92).

sosyal koruma ve iş güvencesinin olmaması; çok düşük düzeyde ücretlerin ödenmesidir (Carr & Chen, 2004: 6-7). Endüstriyel ev eksenli çalışanlar, özellikle de endüstriyel ev eksenli çalışanlar içinde yer alan kadınların çoğu, iş gücü piyasasındaki en yoksul ve savunmasız gruptur ve bu durumları, Covid-19 krizi sürecinde de devam etmektedir (ILO, 2021b). İnsana yakışır iş açıklarının en çok olduğu, diğer ifade ile en olumsuz çalışma koşulları ev eksenli çalışan kadınlar için ortaya çıkmaktadır. Kadınlar, belirsiz iş saatleri ve parça başına çok düşük ücretler ödenmesi gibi koşullarla karşı karşıyadır. Ev eksenli çalışmada kadınlar aldıkları işleri yetiştirebilmek için çok uzun saatler ve zahmetli çalışmalarına karşılık o kadar düşük ücretler almaktadır ki ev eksenli çalışma bu hali ile kadınlar için ücretli işlerde çalışmanın bir güçlendirme stratejisi olmamakta; düşük gelirli-yoksul kadınlar için hayatta kalma stratejisi olmaktadır¹¹ (ILO, 2021b: 157).

Kadınlar için ev eksenli çalışmanın yaygınlaşmasında ekonomik ve sosyo-kültürel faktörler etkili olmaktadır. Neo-liberal ekonomi politikalarının işsizlik ve yoksulluğu artırması, gelir dağılımını bozması, devletin sosyal refah yardımlarını düşürmesi hane halkı gelirlerini düşürmüş; düşen aile gelirlerini telafi etmek isteyen yoksul kadınlar, sosyal güvencesiz, düşük ücretli, çalışma saatleri belirsiz ev eksenli çalışmaya katılmaktadır (Tomei, 2000: 8). Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne göre geçim sağlama görev ve sorumluluğu erkeğindir. Kadının ev dışında çalışması, erkeğin geçim sağlama görev ve sorumluluğunu yerine getirmemesi olarak görülmekte, erkek kendisini tehdit altında hissetmekte; saygınlığını yitirmekten çekinmektedir. Bundan dolayı ev dışında çalışmasına olumsuz bakılan, ataerkil değerlerin egemen olduğu toplumlarda, yoksullaşan ailelerde kadınlar, bu değerleri zorlamadan ve karşı çıkmadan, toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde, ev eksenli çalışmayla istihdama katılmaktadırlar (Aşkın & Aşkın, 2019: 981-982). Ataerkil değerlerin sonucu olarak ev eksenli çalışma ile istihdama katılmak ise iş gücü piyasasında kadınları görünmez ve savunmasız bir konuma itmektedir. Diğer taraftan kadınların ev eksenli çalışma ile yaptıkları işler değerli ve üretime katkıları önemli olduğu halde ev kadınlığının bir uzantısı olarak değerlendirilmekte; gerçek bir ücretli çalışma olarak görülmemekte; bunun sonucu olarak da ev eksenli çalışan kadınlar görünmez olmaktadır (ILO, 2021b: 31). Söz konusu nedenler belirleyiciliğinde kadınlar, erkeklere kıyasla

¹¹ Konu ile ilgili yapılan bir araştırmada Endonezya'da IKEA Firması için çalışan ev eksenli çalışanların %95'i kadın çalışandır ve bu kadınlara erkeklere göre asgari ücretin altında çok düşük ücretler verildiği ortaya konulmuştur (ILO, 2021b: 242).

daha çok ev eksenli çalıştıkları için Covid-19 krizinde, erkek çalışanlara nazaran daha fazla iş ve geçim olanaklarını yitirmişlerdir. Ev eksenli çalışan kadınlar yerel pazarlar için mal ve hizmet üreten veya ulusal ve küresel tedarik zincirleri için taşeron işçi olarak çalışırlarken; Covid-19 krizi nedeniyle haftalarca hatta aylarca siparişleri veya satışları olmamıştır (WIEGO, 2020: 4). Özellikle de ihracat pazarları için ürünlerin üretiminde yer alan endüstriyel ev eksenli çalışanlar, küresel olarak siparişlerin iptal edilmesi ve fabrika kapanmaları ile olumsuz etkilenmiştir. Ani sipariş iptalleri, iş kaybı anlamına geldiği gibi Bangladeş örneğinde olduğu gibi ellerindeki işleri tamamladıkları halde bunun karşılığı olan ücretlerin ödenmemesi gibi durumlarla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur (ILO, 2021b: 67, 103). Covid-19 krizinde hazır giyim sektöründeki işyeri kapanmaları; Asya ve Pasifik ülkelerindeki hazır giyim sektöründe ağırlığı sosyal güvencesiz olarak çalışan 35 milyon kadın için olumsuz etkiler yaratmış; bu kadınlar için önemli iş kayıplarına ve ücret kesintilerine yol açmıştır (O'Donnell vd., 2021: 14). Bu sektörde çalışanların çoğunluğunu ev eksenli veya fason üretimde çalışan kadınlar oluşturmaktadır. Örneğin Bangladeş'te hazır giyim sektöründe çalışanların %65'i (yaklaşık 3 milyonu) kadındır¹². Bu sektörde Covid-19 krizi koşullarında azalan küresel siparişler nedeniyle çoğunluğu kadın olan çalışanların dörtte biri işten çıkarılmış veya süresiz izne gönderilmiştir¹³ (ILO, 2020c).

Hazır giyim değer zincirlerinde çalışan kadınlar salgın önlemlerinin hafifletilmesi, işyerlerinin açılmasıyla fabrikalara geri dönmüşlerdir. Ancak işyerlerinde güvenli olmayan çalışma koşullarına maruz kalma riski altındadırlar. Bu durum, kadınları, güvenli olmayan çalışma koşullarına geri dönme veya gelirden vazgeçme arasında seçim yapmak zorunda bırakmaktadır (MacDonald, 2021: 13).

Türkiye'de de küçük ölçekli üretim ve ev-eksenli, parça başı çalışma yoluyla hazır giyim ve tekstil sektörüne kayıt dışı emek sağlayanların başında kadınlar gelmektedir. Ev-eksenli çalışanlar, genel olarak ambalajlama, dikilmiş parçanın üzerindeki iplikleri temizleme, boncuk

¹² Bangladeş'te, 51,7 milyon kişi kayıt dışı işlerde çalışmaktadır. Bunların çoğunluğu (%93'ü) kadın çalışanlardır (ILO, 2020c).

¹³ Kamboçya'da hazır giyim ve ayakkabı sektöründe çalışanların %83'ü, Myanmar'da ise hazır giyim işgücünün %90'ı kadınların oluşturduğu fabrikalar, siparişlerin iptali ile kapatılmış; çoğunluğunu kadınların oluşturduğu çalışanlara herhangi bir ödeme yapılmamıştır (MacDonald, 2021: 9-10). Vietnam, Bangladeş, Hindistan ve Pakistan'daki hazır giyim fabrikalarıyla yapılan sözleşmelerin iptal edilmesi, buralarda çalışan kadınlar için siparişlerin azalmasına veya hiç sipariş olmamasına ve gelir olmamasına neden oldu. Diğer taraftan krizde okulların kapanması ve erkekler arasındaki işsizlik, bu süreçte çalışmaya devam edebilen ev eksenli çalışan kadınların evde bakım sorumluluklarını artırarak siparişleri tamamlamayı zorlaştırmaktadır (WIEGO, 2020).

dikme, işleme yapma gibi çeşitli faaliyetleri evlerinde yerine getirmektedirler. İş güvencesizliği ve kötü çalışma koşullarıyla iş gücü piyasasının en kırılgan gruplarından (Dedeoğlu, 2020). Kriz sürecinde İstanbul'da yapılan bir araştırmada, ev eksenli kadınların salgın sürecinde siparişlerinin azaldığı, hatta hiç iş alamadıkları; çocukların evde olması nedeniyle ev işi-bakım yüklerinin çoğaldığı; bu süreçte maddi geçim sıkıntısının iyice arttığı, önlemlerin hafiflediği süreçte siparişlerin tekrar gelmeye başlaması ile kazandıkları para çok düşük de olsa mecburen bu işlere devam ettikleri tespit edilmiştir (Tokdemir, 2021).

Diğer taraftan Covid-19 kriz koşulları hizmetler sektöründe de kadınlar için dijital platform çalışanı, tele çalışma/uzaktan çalışma, çağrı merkezi çalışanı olarak evden çalışma gibi istihdam biçimlerinin artmasına neden olmuştur¹⁴. Toplumsal cinsiyet rolleriyle güçlü bir şekilde ilişkili olan bu çalışma biçimlerinin Covid-19 salgını nihayet kontrol edildiğinde dahi kadınlar için yaygınlaşacağı beklenmektedir (ILO, 2021b: 239, 269). Bu işlerde çalışan kadınlar da endüstriyel ev eksenli çalışan kadınlar gibi sosyal korumaya erişimleri zayıf olmakta (ILO, 2021b: 239, 268); yüksek bir kayıt dışılık riski ile karşı karşıya kalmaktadır (ILO, 2021b: 12; ILO, 2022: 3). Bu açıdan Covid-19 krizi sürecinde kadınların, hizmetler sektöründe evden çalışma biçimleri ile kayıt dışı istihdama katılımları artmıştır.

Küresel düzeyde kadınların ev işi hizmetlerine katılımı, ev işinin kadınlaşmasını gösteren ortak bir özelliktir. Nitekim dünyadaki ev işçilerinin yaklaşık %80'i kadın olup bu kadınların milyonlarca kayıt dışı çalışmaktadır (UN, 2020: 2). Ev-içi hizmetleri, ücret karşılığı yapılan temizlik, yemek yapımı, çocuk bakımı, yaşlı ve hasta bakımı gibi faaliyetleri kapsamaktadır. Bir ücret, gelir karşılığı yapılan bu ev işleri, genellikle kayıt dışı ve görünmez bir kadın işi olarak piyasaya aktarılmaktadır (Aşkın & Aşkın, 2019). Toplumsal cinsiyet boyutları ev işlerinin özelliklerinin temel bir belirleyicisidir. Kadınların bu kapsamda yaptığı işler, toplumsal cinsiyet rolü olarak düşük değerde işler olarak görülmektedir. Düşük ücretler, yasal koruma eksikliği ve iş sağlığı sorunları, fiziksel ve cinsel şiddet, kötü çalışma koşulları, insan hakları ihlalleri, ev işçilerinin derneklerde temsil edilmemesi, asgari ücret için yasal haklardan mahrum bırakılmaları ev hizmetlerinde çalışan kadınların temel sorunlarıdır (Sumalatha vd.,

¹⁴ Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde, evden çalışanların (endüstriyel ev eksenli çalışanlar, uzaktan çalışanlar ve dijital platform çalışanlarının) neredeyse tamamı (%90'ı) kayıt-dışı çalışmaktadır. Bunların çoğunluğu ise kadınlardır (ILO, 2021b: 12).

2021). Covid-19 krizi koşulları çoğunluğu kadın olan ve kayıt dışı çalışan ev işçilerinin geçim kaynaklarını, güvenliklerini ve sağlıklarını olumsuz etkilemektedir.

Yasal kurumsal destekten yoksun olan ev işçileri, sömürüye ve insan hakları ihlallerine karşı son derece savunmasızdır ve salgın bunu daha da kötüleştirmiştir. Kadın ev işçileri sosyal mesafe, sokağa çıkma kısıtlamaları nedeniyle işsizlik ve ekonomik güvensizliklerle karşı karşıya kaldılar. Karantina uygulamaları nedeniyle ev işçisi kadınların çoğu işini tamamen veya kısmen kaybetmiştir. Bu ani işsizlik ve gelir kaybı sıkıntısı ev işçilerinin geçimini olumsuz etkilemiştir. Sosyal güvenlik ve iş kanunu koruması kapsamında olmadıkları için işsiz kaldıkları dönemde hiçbir ödemeden yararlanamadılar. Salgın önlemlerinin gevşetildiği, karantina, sokağa çıkma yasaklarının kalktığı süreçte de çoğu işveren virüse yakalanma korkusu nedeniyle ev işçilerini yeniden işe almak istememekte; bu durum kadınların işsizliğini arttırmaktadır. Ev işçisi kadınlar virüs taşıyıcısı olarak görülmekte ve salgınla ilişkili bu damgalamadan dolayı işten çıkarılmaktadır (Sumalatha vd., 2021: 442, 457). Türkiye’de¹⁵ yapılan bir araştırma, ev işçisi kadınların Covid-19 krizinde benzer temel sorunların baskısı altında olduğunu göstermektedir: Bu süreçte, ev işçileri gelir, iş kaybı, sosyal güvenlik hakkından yoksunluk, barınma, beslenme ve sağlık hakkına yeterli düzeyde erişememiştir (Güler, 2021). Salgın koşulları, ev işçisi kadınların çalışma düzen(leme)lerinin sürdürülmesini zorlaştırmakta ve kadınların çoğunluğu için gelir ve iş kaybı sonuçlarını ortaya çıkarmaktadır (Sarker, 2020; Kabeer vd., 2021: 12). Bu veriler kayıt dışı çalışanların önemli bir kesimini temsil eden ev işçisi kadınların yoksulluk, sağlık tehlikeleri ve sosyal dışlanma durumunun devam edeceğine, bunun düzeltilmesi için kadın ev işçilerini hedefleyen ulusal düzeyde politikalara ve devlet desteğine acilen ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir (Sumalatha vd., 2021). Aksi takdirde kayıt dışı işlerde yasal korumanın yokluğunda çalışmak, salgın sürecinde zaten ekonomik sınırlarda yaşayan kadınlar için yoksulluğun derinleşmesine neden olacaktır. Zira kadın yoksulluğunun temel bir nedeni iş gücü piyasasında kayıt dışı düşük ücretli işlerde çalışmasıdır (Singh & Kaur, 2021: 2-3).

Covid-19 nedeniyle işlerini kaybeden kayıt dışı çalışan kadınların çoğu çok az tasarrufu olduğu için veya hiç tasarrufu olmadığı için eğitim ve sağlık giderleri de dahil olmak üzere tüm harcamalarında kesintilere gitmişler veya borçlanma yoluna başvurmuşlardır. Bu süreçte

¹⁵ Türkiye’de ev işçilerinin %90’ından fazlası kadınlardan oluşuyor; ev işçisi bu kadınların en az %70’i sosyal güvenceden yoksundur (Güler, 2021).

kadınlar artan hane halkı borçları, gelirlerinin azalması ve belirsiz iş ve gelir beklentileri gibi çok şiddetli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu gelir-iş güvencesizliği nedeniyle çocuklarının okul ücretini ödeyememişler ve çocuklarını okula gönderememişlerdir (Bari, 2020). İşini kaybeden bu kadınlar, evde de yaşlı akrabalar ve çocuklar için ev işleri ve bakım işlerini orantısız bir şekilde üstlenmişlerdir (George, 2021). Covid-19, bu kadınlar için finansal baskıları artırırken, kadınların evlerinden çıkma ve ev dışında verimli iş fırsatları arama yeteneklerini de azaltmıştır. Kadınlar sektörler açılmaya başladıktan sonra, eğer kalıcı olarak işten çıkarılmamışsa, daha da düşük ücretlerle güvencesi olmayan kayıt dışı istihdama katılmak zorunda kalmıştır (Bari, 2020). Örneğin, Kolombiya'da kısıtlamalar hafifletilip iş gücü piyasası toparlanmaya başladığında kayıt dışı işler, resmi işlerden daha hızlı bir şekilde Covid-19 öncesi istihdam seviyelerine geri dönmüştür. Kayıt dışı sektördeki toplam istihdam hem erkekler hem de kadınlar için önemli ölçüde daha hızlı toparlanmaya başlamış, buna karşın kadınlar için erkeklere kıyasla toplam istihdam kazanımlarının %59'u kayıt dışı işlerde olmuştur (Alvarez & Pizzinelli, 2021: 4, 14). Yine Latin Amerika ve Karayipler'de kanıtlar, kadınların ağırlıkta olduğu hizmetler sektöründe kayıt dışı çalışmanın arttığını göstermektedir (ECLAC; ILO 2020). Kolombiya'da yapılan bir diğer çalışmada kadınların yoğun olarak istihdama katıldığı kişisel bakım hizmetleri, konaklama, restoranlar gibi krizden en çok etkilenen bu sektörlerde kayıt dışılığın arttığını ortaya koymaktadır. Diğer bir başka çalışmada Meksika'da da 2021 yılı sonunda kadınların istihdam kazanımlarının çoğunun kayıt dışı işlerde olduğu tespit edilmiştir (Hoehn-Velasco vd., 2022). Bu veriler, kadınlar için salgın koşullarında kayıt dışılığın hızla arttığını göstermektedir. Buna karşın kayıt dışı çalışanlar için kamunun yaptığı nakit transferleri, gıda yardımı ve/veya diğer sosyal koruma önlemlerine erişim düzenlemelerinin yetersiz olduğu belirtilmektedir (aktaran O'Donnell vd., 2021: 16).

Türkiye'de de benzer eğilim vardır. Aralık-2019'da 15 ve üstü yaş grubunda tarım-dışı kayıt dışı çalışan kadınların oranı %23,2 iken bu oran Aralık-2020'de %18,1'e düşmüş; Aralık-2021'de ise %21,1'e çıkmıştır (TÜİK, 2022). Salgının ilk dönemlerinde kayıt dışı çalışan kadınlar işlerini daha çabuk ve daha fazla kaybetmişler; buna karşın salgın önlemlerinin hafifletildiği dönemde ise kadınlar tekrar düşük ücretli, sosyal güvencesiz işlerle temsil edilen kayıt dışı işlerle istihdama katılmaya başlamışlardır.

Erkeklerde kayıt dışı çalışma verileri toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gözler önüne koymaktadır. Kadınlar evin geçimini asıl sağlayanlar olarak görülmediğinden yedek iş gücü olarak kayıt dışı

istihdamda baş aktörlerdir. Aralık-2019'da 15 ve üstü yaş grubunda tarım-dışı kayıt dışı çalışan erkek oranı %20,4 iken bu oran Aralık-2020'de %17,7'e düşmüş; Aralık 2021'de ise tekrar azalarak %17,0 olmuştur (TÜİK, 2022). Kadınlara göre daha az kayıt dışı istihdamda yer alan erkek çalışanlar da krizin ilk döneminde kriz önlemleri nedeniyle işlerini kaybetmişler ama ilerleyen süreçte onlar için kayıt dışı işlerde artış olmamıştır. Bir önceki yıla göre, 2020 yılında istihdama katılım oranı erkeklerde (%63,1'den %59,4'e) ve kadınlarda (%28,5'ten %26,6'ya) düşmüş; 2021 yılı için ise istihdama katılım oranı erkeklerde %64,2'ye, kadınlarda %29,6'ya yükselmiştir. İstihdamdaki bu artışlara tarım-dışı işlerdeki işsizlik oranlarının düşmesi de eşlik etmektedir. Buna göre, Aralık-2019'da erkeklerde %13,5 olan tarım-dışı işsizlik oranı Aralık-2021'de %11'e, aynı şekilde kadınların tarım-dışı işsizlik oranı da %20,5'den %16'ya düşmüştür (TÜİK, 2022). Tüm bu veriler değerlendirildiğinde önlemlerin hafifletilmesiyle birlikte, kadın ve erkeklerin tekrar istihdama döndükleri görülmektedir. Ancak kadınlar için bu istihdam kazanımlarının erkeklere kıyasla daha çok kayıt dışı işlerde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar işsizlikte düşüşler olsa da kadın işsizliğinin erkeklere göre çok yüksek olması başka bir öngörüü getirmektedir. Covid-19 sürecinde, işgücü piyasasında -önceden var olan- toplumsal cinsiyete göre kadınlar için uygun görülen işlerin sayıca kısıtlılığı, kriz ortamında ekonomilerin formel istihdam yaratma potansiyelinin sınırlılığı karşısında önceliğin evin geçimini sağlama görevi esas olan erkeklere verilmesi durumunda işsiz kadınlar zorunlu bir seçenek olarak kayıt dışı işlere yönelebilirler. Buna ek olarak krizde kayıtlı işlerde işini kaybeden kadınlar ile önceden çalışmayan ama kriz sürecinde geçimleri sıkıntıya düşen kadınların da kayıt dışı işlere girmeleri olağan bir durumdur. Tüm bunlar, Covid-19 krizinin kadınlar için iş gücü piyasasında adeta bir kayıt dışına katılım döngüsü-çıkamazı yaratma potansiyeline işaret etmektedir. Bu ise kayıt dışı istihdama katılımın kadın için daha da artacağı anlamına gelmektedir. Covid-19 kayıt dışı çalışan kadınlar için tam bir handikap yaşatmakta; kadınlar bu süreçte kolayca işlerini kaybetmekte, gelire ihtiyacı olan, işsiz kalan bu kadınlar bu kez de salgının tetiklediği bir kayıt dışılık süreci yaşamaktadır. Küresel ölçekte ekonomiye katkı sunan bu kadınlar, salgın öncesi olduğu gibi salgın sürecinde de görünmez bir şekilde yedek iş gücü ordusu olarak muamele görmekte, kolayca piyasadan ilk vazgeçilenler olmakta, piyasaya katıldıklarında da koşulları daha kötüleşen kayıt dışı işlerde ucuz emek olarak kullanılmaktadırlar.

Aynı zamanda Covid-19 krizi sürecinde kadınlar için kayıt dışı çalışma koşulları daha da bozulmuştur. Örneğin Hindistan'da tarım ve hizmet meslekleri, ev işçileri, sokak satıcıları,

güzellik uzmanları, sanayide geleneksel sigara sarma işinde ev eksenli çalışanlar gibi kayıt dışı istihdamda yer alan kadınların çalışma koşulları daha da kötüleşmiş, ücretleri salgın öncesi seviyelerin daha da altına inmiştir (Mitra & Sinha 2021: 49). Uluslararası Çalışma Örgütü de Covid-19 sonucu küresel düzeyde kadınlar için hizmetler, tarım, sanayi sektörlerinde evden çalışma biçimindeki artışın yanı sıra bu işlerdeki artan kayıt dışılığın getirdiği çalışma sürelerinin istikrarsızlığı, düşük ücretler, güvencesizlik gibi olumsuz çalışma koşullarına dikkat çekmektedir (ILO, 2021b; ILO 2022).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Gerek dünyada gerekse Türkiye’de önemli bir sorun olan kadınların kayıt dışı istihdamı problemi bu çalışmada Covid-19 krizinin etkileri bağlamında toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alınmıştır. Araştırmanın temel tespitlerine göre kadınlar iş gücü piyasasında toplumsal cinsiyet, ataerkillikten beslenen dezavantajlı-ikincil iş gücü özellikleri üzerine kurulmuş kayıt dışı çalışma biçimlerine yoğun olarak katılmaktadır. Küresel düzeyde kadınların istihdam biçimlerinin ağırlıklı kayıt dışılığında ve dolayısıyla görünmezliğinden kaynaklanan bu dezavantajlılığı, Covid-19 krizi koşullarında daha da şiddetlenmiştir. Kayıt dışı çalışan kadınlar işsizlik ödeneği, ücretli hastalık izni ve ücret güvencesi gibi yasal haklar sağlayan iş kanunları ve primli sosyal koruma sistemleri kapsamında olmadıkları için Covid-19 krizi koşullarının getirdiği salgını önleme ve hafifletme uygulamaları ortamında hem kendilerinin hem de geçimini sağladıkları ailelerinin sağlık ve ekonomik açıdan savunmasızlıkları derinleşmiştir.

Bu süreçte, kadınlar kayıt dışı çalıştıkları için kolayca iş kaybı yaşamakta, geçimleri tehlikeye girmekte; geçim stratejisi olarak da tekrar kayıt dışı işlere girmekten başka seçeneği olmamaktadır. Covid-19 salgın önlemlerinin hafifletildiği, karantina, sokağa çıkma yasaklarının kalktığı, işyerlerinin açıldığı süreçte de gelire muhtaç olan kadınlar tekrar düşük ücretli, sosyal güvencesiz işlerle temsil edilen kayıt dışı işlerle istihdama katılmaya başlamışlardır. Covid-19 krizi koşullarında kadınların, hizmetler sektöründe -uzaktan çalışma/tele-çalışma gibi- evden çalışma biçimleri ile kayıt dışı istihdama katılımları da artmıştır. Bunların sonucu olarak kadınlar için erkeklere kıyasla toplam istihdam kazanımlarının ağırlığı kayıt dışı işlerde olmuştur. Yaşanan süreçte kadın işsizliğinin çok artması, buna karşın toplumsal cinsiyet ayrımı yüzünden kadın için uygun işlerin kısıtlılığı, önceliğin erkeklere verilmesi ile işsiz kadınların zorunlu bir seçenek olarak kayıt dışı işlere

yönelmesi gibi eğilimler de kadınlar için kayıt dışı istihdamı arttıracaktır. Söz konusu tüm bu durumlar, Covid-19 krizi sürecinin kadınlar için iş gücü piyasasında kayıt dışına katılım döngüsü/çıkılmazı yaratma potansiyelini göstermektedir.

Ayrıca kadınların ekonomik mal ve hizmet üretimine katılımda yaptığı işlerin -örneğin ev işçiliği, sanayide ve hizmetler sektöründe ev eksenli işler, hazır giyim değer zincirlerinde çalışma, temizlik hizmetleri, evde bakım-sağlık işleri gibi - temelde, özellikle de Covid-19 krizi gibi olağanüstü durumlarda, toplumun ve ekonominin işleyişi için çok değerli ve yaşamsal olmasına rağmen bu işlerin ağırlıkla kayıt dışı alanda kalması; görmezden gelinmesine veya gerçekten tam bir cinsiyet körlüğü ile farkında olunmamasına yol açmakta; bu durum sadece kadın için değil toplum ve ekonomi için olumsuz sonuçlar barındırmaktadır. Kayıt dışı çalışma biçimlerinin yaygınlığının ekonomik etkileri, kötü çalışma koşulları, yetersiz vergi ve prim gelirleri, gelir dağılımı adaletsizliği, yetersiz sosyal koruma kapsamı, daha düşük gelirleri, daha yüksek toplumsal cinsiyet farkları ve ekonomik büyümenin yavaşlaması gibi çok temel olumsuzlukları kapsamaktadır.

Sonuç olarak kayıt dışı çalışmanın toplumsal cinsiyetçi doğası ve yasal (iş ve sosyal güvenlik yasaları gibi) güvenceler kapsamı dışında tutulması devam ettiği sürece Covid-19 sürecinin getirdiği ve derinleştirdiği olumsuzluklar hep var olacak; kayıt dışı çalışma biçimleri ile iş gücü piyasasına katılan kadınlar krizin olumsuz etkilerinden kurtulamayan savunmasız gruplar olarak kalacaklardır. Bu nedenle, Covid-19'a yanıt olarak tasarlanacak kadınların kayıt dışı istihdamını önlemeye yönelik sosyal politika müdahalelerinde kadınların istihdama kayıtlı-sosyal güvenceli olarak katılmasını arttıracak tedbirler kapsamında kayıt dışı çalışan kadınların sosyal koruma kapsamına alınması; sağlık sigortası, ücretli hastalık izni ve analık izni, emeklilik hakları, işsizlik imkânları gibi haklara erişimlerinin sağlanması gerekli ve acildir. Kayıt dışı tüm çalışanların, özelde de kadın çalışanların başta sosyal güvence hakları olmak üzere ücretlerinin güvence altına alınması gibi tüm hakları yasal olarak düzenlenmeli, ülkeler gerekli politika uygulamalarını yürürlüğe koymalıdır. Ulusal ve uluslararası yasalar çerçevesinde kayıtlı, sosyal koruma kapsamında insana yaraşır çalışma koşulları oluşturulması için somut eylemler yürütülmesi ve geliştirilmesi gereklidir. Bu kapsamda evrensel sağlık sistemini güçlendirmek ve evrensel sosyal korumanın oluşturulması, kayıt dışı çalışanların sosyal koruma sistemlerine dâhil edilmesi, işletmelerin kayıtlı istihdama geçişi kolaylaştıran düzenlemeler yapmak -örneğin prim oranlarının düşürülmesi, vergilerin azaltılması gibi-,

mevcut sosyal koruma planlarını uygun fiyatlı sağlık hizmetlerine erişimi sağlayacak şekilde düzenlemek; işsizlik yardımları, gıda-çocuk yardımları, sosyal yardım programları ve gelir kaybının telafisi için nakit transferler programları gibi önlemlerin uygulanmasına geçilmelidir. Bunların yanı sıra kadınlar için eğitim olanaklarının artırılması, istihdama katılımında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesi, formel iş olanaklarının artırılması da kritik önemdedir. Kadınlara yönelik politika ve programlar, aynı zamanda kadınlara karşı toplumsal cinsiyetçi tutumları dönüştürme, ücretsiz bakım-ev işlerinin ve kadınların iş gücü piyasasında üretim etkinliklerinin toplumsal yaşamda daha görünür ve değerli kılacak ilke ve uygulamalar çerçevesinde tasarlanmalıdır. Aksi takdirde Covid-19 krizinin olumsuz etkilerini telafi için tasarlanan politika ve uygulamalarda toplumsal cinsiyeti temel alan bir yaklaşım benimsenmediği sürece, kayıt dışı çalışan kadınların sorunları ve dışlanmaları büyümeye devam edecektir.

Kaynakça

- Adams-Prassl, A., et. al. 2020. Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence From Real Time Surveys. *Journal of Public Economics*, (189) 1-33.
- Alon, T., et. al. 2020. The Impact of COVID-19 on Gender Equality (Working Paper No. 26947). Cambridge, MA: *National Bureau of Economic Research*
- Alpar, B. I. 2020. Covid-19 salgın sürecinde kadın ve hane içi emeği, İçinde D. Demirbaş, V. Bozkurt, S. Yorğun ed. *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Alvarez, J. and Pizzinelli, C. 2021. *COVID-19 and the Informality-driven Recovery: The Case of Colombia's Labor Market*, IMF Working Papers
- Andrew, A., et. al. 2020. *How Are Mothers and Fathers Balancing Work and Family Under Lockdown?* The Institute for Fiscal Studies (Available from: <https://ifs.org.uk/publications/14860>, Accessed 13 January 2022)
- Anker R. 1998. *Gender and Jobs: Sex Segregation of Occupations in the World*, Geneva: ILO
- Aşkın E. Ö. 2015. Kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını etkileyen faktörler, *GOSOS*, 10(1), 43-66.
- Aşkın E. Ö. & Aşkın U. 2018. Kadın Emeği Kullanım Çeşitliliği ve Türkiye İşgücü Piyasasında Görünümü. İçinde C. Çataloluk, D. Bozdoğan Ed., *Sosyal Bilimlerde Değişim ve Gelişim Yazıları- I*, Gece Kitaplığı (271-317).
- Aşkın E. Ö. & Aşkın U. 2019. İşgücü Piyasasında Enformel Kadın İşgücü: Ev Eksenli Çalışan Kadınlara Yönelik Bir Araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (8) 977-1001.
- Bari, F. 2020. Women in the Informal Sector. (Available from: <https://www.dawn.com/news/158030>, Accessed 13 January 2022)
- Benería, L. 2001. *Changing Employment Patterns and the Informalization of Jobs: General Trends and Gender Dimensions*, Geneva: ILO
- Beneria, L. 2003. *Gender, Development and Globalization: Economics As If All People Mattered* New York: Routledge
- Carr, M. and Chen M. A. 2004. *Globalization, Social Exclusion and Work: With Special Reference to Informal Employment and Gender*, Working Paper No. 20, Policy Integration Department World Commission on the Social Dimension of Globalization ILO:
- Chauhan P. 2021. Gendering COVID-19: Impact of the Pandemic on Women's Burden of Unpaid Work in India, *Gender Issues*. 38 (395-419)
- Craig, L. & Churchill, B. 2021. Working and Caring at Home: Gender Differences in the Effects of Covid-19 on Paid and Unpaid Labor in Australia, *Feminist Economics*, (27:1-2) 310-326,
- Çağatay, N. 2001. *Trade, Gender and Poverty*, United Nations Development Programme, New York: UNDP

- Çağatay, N., İlkaracan I. & Sadasivam, B. 2017. Investing in social care for gender equality and inclusive growth in Europe and Central Asia. *Policy Brief 2017/01*. UNDP and UN Women.
- Dam, M. M., Ertekin, Ş. & Kızılcıca, N. 2018. Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdamın Boyutu: Ekonometrik Bir Analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 293-318
- Dedeoğlu, S. 2020. *Evden İçeri Bir Dünya: Türkiye’de Ev-Eksenli Çalışanlar*, ILO Çalışma Belgesi 21, Cenevre:ILO
- Ecevit, Y. 1998. Türkiye’de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi, *İçinde 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, (267–284).
- Ecevit, Y. 2021 *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Temel Kavramları*. Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) Yayınları, (<https://ceidizler.ceid.org.tr/dosya/toplumsal-cinsiyet-esitliginin-temel-kavramlaripdf.pdf> Erişim Tarihi: 13 Ocak 2022)
- ECLAC & ILO 2020. Employment Trends in an Unprecedented Crisis: Policy Challenges, *Employment Situation in Latin America and the Caribbean*, No. 23 (LC/TS.2020/128), Santiago
- Elgin, C. & Elveren, A. Y. 2019. Informality, Inequality, and Feminization of Labor, *Political Economy Research Institute Working Paper 483*, University of Massachusetts Amherst
- Foucault, M. & Galasso, V. 2020. Working during COVID-19: Cross-Country Evidence from Real-Time Survey Data. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers 246*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/34a2c306-en>.
- Foley, M. & Cooper, R. 2021. Workplace Gender Equality in the Post-Pandemic Era: Where to next? *Journal of Industrial Relations*, 63(4), 463–476
- George, C. 2021. The impact of COVID-19 on Gender Aspects of the Informal Sector in Tanzania, *Repoa Brief No: BP 17/2021* May 2021, (Available from: <https://media.africaportal.org/documents/Impact-of-Covid-19-PB.pdf> Accessed 14 January 2022)
- Güler, C. 2021. *Ev İşçiliğinin Türkiye’deki Görünümü: Kapsam, Boyut ve Sorunlar*, Ankara: ILO (Çevirim içi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/--ilo-ankara/documents/publication/wcms_803900.pdf, Erişim tarihi: 14 Ocak 2022)
- Günindi-Ersöz A. 2020. Bir Salgını Kadın Olarak Deneyimlemek: Covid-19 Günlerinde Ev İçindeki Yaşamın Eşitsiz Doğası, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(31), 1510-1522
- Hartmann, H. 2006. *Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği*, (Çeviren: Gülşat Aygen), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hoehn-Velasco, L., et al. 2022. The Impact of the COVID-19 Recession on Mexican Households: Evidence from Employment and Time Use for Men, Women, and Children. *Rev Econ Household*. <https://doi.org/10.1007/s11150-022-09600-2>
- İlgin Y. 1995. *Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye’deki Boyutları*, Uzmanlık Tezi, DPT, Ankara

- ILO 2018. *Women and Men in the Informal Economy: a Statistical Picture* (third edition) International Labour Office – Geneva
- ILO 2019. *A Quantum Leap for Gender Equality : For a Better Future of Work for All* International Labour Office. - Geneva:
- ILO 2020a. *ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work, 2nd Edition, Updated Estimates and analysis* 7 April 2020, Geneva International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2020b. *ILO Monitor: COVID-19 and the World of work. Third edition Updated Estimates and analysis*, 29 April 2020, International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_743146.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2020c. *ILO Sectoral Brief COVID-19 and the Textiles, Clothing, Leather and Footwear Industries*, 8 April 2020, International Labour Organization (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/briefingnote/wcms_741344.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2020d. *Policy Brief: A gender-responsive employment recovery: Building back fairer*, July 2020 International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_751785.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2020e. *Policy Brief: The Covid-19 response: Getting Gender Equality Right for a Better Future for Women at Work*, May 2020 Geneva International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_744685.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2021a. *World Employment and Social Outlook, Trends:2021*, Geneva International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_795453.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2021b. *Working from Home: From Invisibility to Decent Work*, Geneva: International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_765806.pdf, Accessed 13 January 2022)
- ILO 2022. *World Employment and Social Outlook, Trends 2022*, Geneva International Labour Organization, (Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_834081.pdf, Accessed 13 January 2022)
- İlkkaracan, İ. & Memiş, E. 2020. *COVID-19 Küresel Salgın Sürecinde Türkiye’de Bakım Ekonomisi ve Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler*, UNDP, Rapor (Çevirim İçi: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/corporatereports/COVID-gender-survey-report.html> 14 Ocak 2022)

Özçatal, E., Ö., Güven, P. (2022) Covid-19 Krizi Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri
Politik Ekonomik Kuram, 6(1), 73-101.
Doi: 10.30586/pek.1107358

- Jahan, I., Pavlik, J. B. and Williams, R. B. 2020. Is the Devil in the Shadow? The Effect of Institutional Quality on Income. *Review of Development Economics*, 00, 1-21. <https://doi.org/10.1111/rode.12691>.
- Kabeer, N., Razavi, S. & van der Meulen-Rodgers, Y. 2021. Feminist Economic Perspectives on the COVID-19 Pandemic, *Feminist Economics*, (27:1-2) 1-29, 27:1-2, 1-29, DOI: 10.1080/13545701.2021.1876906
- Kashen, J., Glynn, S. C., and Novello, A. 2020. *How Covid-19 sent Women's Workforce Progress Backward: Congress' \$64.5 Billion Mistake*, Center for American Progress, (Available from: <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2020/10/29133659/Womens-Labor-Force-Participation.pdf> Accessed 14 January 2022)
- MacDonald, K. 2021. *COVID-19, Global Value Chains, and the Impacts on Gender: Evidence from the Garment and Electronics Sectors in Asia*. K4D Emerging Issues Report No 43, Brighton, UK: Institute of Development Studies. DOI: 10.19088/K4D.2021.074
- Mitra, S. & Sinha, D. 2021. COVID-19 and Women's Labour Crisis Reiterating an Inclusive Policy Response, *Economic and Political Weekly*, (IVI:17) 44-51
- O'Donnell, M., et. al. 2021. *Promoting Women's Economic Empowerment in the COVID-19 Context*. Working Paper 575, April 2021 Center for Global Development, (Available from: <https://www.cgdev.org/sites/default/files/promoting-wee-during-covid.pdf> Accessed 14 January 2022)
- Özçatal, E. Ö. 2009. Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımını ve Çalışma Koşullarını Etkileyen Sosyo-Demografik ve Kültürel Faktörler. *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi* 05-09 Mart 2009, Sakarya, Kongre Bildirileri, 1, 45-54.
- Özçatal, E. Ö. 2011. Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1(1), 21-39.
- Sarker, M. R. 2020. Labor market and unpaid work simplifications of COVID-19 for Bangladeshi women. *Gender, Work & Organization*, (28:S2), 597-604, <https://doi.org/10.1111/gwao.12587>
- Schneider, F., & D. H. Enste. 2000. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1): 77-114.
- Singh, N. and Kaur, A. 2021. The COVID-19 pandemic: Narratives of informal women workers in Indian Punjab. *Gender, Work & Organization*, 1-20. <https://doi.org/10.1111/gwao.12766>
- Standing, G. 1989. Global Feminization Through Flexible Labour, *World Development*, (17:7) 1077-1095
- Sumalatha, B. S., Bhat, L. D. & Chitra, K. P. 2021. Impact of Covid-19 on Informal Sector: A Study of Women Domestic Workers in India, *The Indian Economic Journal* 69 (3), 441-461
- Şener, Ü. 2012. Kadın Yoksulluğu, *Mülkiye Dergisi*, 36(4):51-67

Özçatal, E., Ö., Güven, P. (2022) Covid-19 Krizi Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri
Politik Ekonomik Kuram, 6(1), 73-101.
Doi: 10.30586/pek.1107358

- Tokdemir, K. 2021. *Pandemi Sürecinde Ev Eksenli Çalış(a)mayan Kadınlar Anlatıyor* Hipokampus Akademi (Çevirim İçi: <https://hipokampusakademi.com/covid-19-pandemi-surecinde-ev-eksenli-calismayan-kadinlar-anlatiyor> Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022)
- Tomei, M. 2000. *Home Work in Selected Latin American Countries: A comparative Overview* Infocus Programme, SEED, WORKING PAPER NO. 1, Geneva International Labour Organization (Available from: http://ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---ifp_seed/documents/publication/wcms_117733.pdf, Accessed 14 January 2022)
- TÜİK 2022. Türkiye İstatistik Kurumu İşgücü İstatistikleri, <https://www.tuik.gov.tr>
- UN 2020. *Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women*, United Nations. 9 APRIL 2020, (Available from: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/report/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women-en-1.pdf>, Accessed 14 January 2022)
- Walby, S. 1990. *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Blackwell.
- WB 2020. *Global Economic Prospects*, June 2020. Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-1553-
- WIEGO 2020. *Impact of Public Health Measures on Informal Workers Livelihoods and Health*. Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing, (Aailable from: https://www.wiego.org/sites/default/files/resources/file/Impact_on_livelihoods_COVID-19_final_EN_1.pdf, Accessed 14 January)
- Yavorsky, J. E., Qian, Y. & Sargent, A. C. 2021. The Gendered Pandemic: The Implications of COVID-19 For Work and Family, *Sociology Compass* (15) 1-13
- Yücel, Y. 2020. Ekonomik Kalkınma ve Toplumsal Cinsiyet, İçinde Saygılıgil, F. (Edt), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* Ankara: Dipnot Yayınları, 86-102
- Zeybekoğlu-Akbaş, Ö. & Dursun, C. 2020. Koronavirüs (COVID-19) pandemisi sürecinde özel alanına kamusal alanı sığdıran çalışan anneler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 78-94.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Yazar Katkı Oranı: Birinci yazar %70, ikinci yazar %30.

Author Contributions: 1st author's contribution rate: 70%, 2nd author's contribution rate: 30%.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors.

Covid-19 Pandemisi ve Türk Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisi¹

The Covid-19 Pandemic and Its Impact on the Turkish Tourism Industry

Feyza ARICA², Büşra KAYA³

Öz

Turizm sektörü, talep doğrultusunda ortaya çıkan ve olumsuz etkileri en hızlı şekilde hissedilen dinamik bir sektördür. Turizm sektörünü en fazla olumsuz etkileyen faktörlerden bir tanesi salgın hastalıklardır. Salgın hastalıklar, turizm sektöründe olumsuz sonuçlar yaratarak krizlerin ortaya çıkmasına neden olurlar. Bu açıdan Covid-19 salgını, seyahat kısıtlamalarından dolayı en fazla etkiyi turizm endüstrisinde göstermiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Hubei eyaletine bağlı Wuhan kentinde ortaya çıkan Koronavirüs (Covid-19) çok kısa bir süre içerisinde tüm dünyayı etkisi altına almış, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Dünyanın ekonomik ve sosyal yaşamını derinden etkileyen bu salgın pek çok sektörü olduğu gibi turizm sektörünü de derinden etkilemiştir. Ülke içinde ya da uluslararası alanda gerçekleşen seyahat sınırlamaları, sokağa çıkma yasakları gibi önlemler küresel ekonomi de gerçekleşen en büyük dalgalanmaya neden olmuştur. Bu sebeple, turizm hareketleri de 2020 yılının Mart ayından itibaren önemli derece yavaşlamıştır. Bu bağlamda çalışmada, Covid-19 pandemisinin Dünyada ve Türkiye'de turizm sektörü üzerindeki etkileri ve getirdiği yenilikler üzerinde durulmuştur.

Jel Kodları: I00, Z32, L83

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Turizm, Türkiye.

Abstract

The tourism sector is a dynamic sector that emerges in line with the demand and feels the negative effects in the fastest way. One of the factors that negatively affect the tourism sector is epidemics. Epidemics cause crises by creating negative consequences in the tourism sector. In this respect, the Covid-19 outbreak has had the most impact in the tourism industry due to travel restrictions.

The Corona virus (Covid-19), which emerged in the city of Wuhan in the Hubei province of the People's Republic of China, affected the whole world in a very short time and caused the death of millions of people. This epidemic, which deeply affected the economic and social life of the world, deeply affected the tourism sector as well as many other sectors. Measures such as domestic or international travel restrictions and curfews caused the biggest fluctuation in the global economy. For this reason, tourism movements have also slowed down significantly since March 2020. In this context, in this study, the effects of the Covid-19 pandemic on the tourism sector in the world and in Turkey and its the innovations were emphasized.

Jel Codes: I00, Z32, L83

Keywords: Covid-19, Tourism, Turkey.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Feyza ARICA danışmanlığında Büşra KAYA tarafından hazırlanan ve aynı başlığa sahip yüksek lisans projesinden türetilmiştir.

² Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İİBF, İktisat Bölümü, feyzarica@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5552-347X

³ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Öğrencisi, İktisat Bölümü, busra_kaya185@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-7693-8976

1. Giriş

Tüm dünyayı kısa bir süre içerisinde etkisi altına alan Covid-19 salgını, birçok salgının başlangıç noktası olan Güneydoğu Asya ülkelerinden biri olan Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan kentinde 2019 Aralık ayında ortaya çıkmıştır. SARS ve MERS salgınlarına benzeyen Covid-19, hava yoluyla kişiden kişiye bulaşarak yayılım göstermektedir (Yang vd., 2020). Çin'de başlayan salgın çok kısa bir süre içerisinde uluslararası alana yayılarak küresel bir kriz haline dönüşmüştür. Çin'den ilk olarak Avrupa ülkelerine sıçramış ve devamında da Amerika Birleşik Devletleri'nde yayılım göstermeye başlamıştır (Sağlık Bakanlığı, 2020). Etki alanını hızlı bir şekilde büyüten Covid-19 salgını Dünya Sağlık Örgütü 11 Mart 2020 tarihinde pandemi ilan etmiştir (WHO, 2020). 15-21 Ocak 2022 tarihinde Sağlık Bakanlığı tarafından en son açıklanan verilere göre, Covid-19 nedeniyle Türkiye'de toplam vaka sayısı 10.808.770 kişi ve toplam vefat eden kişi sayısı ise 85.600 olarak açıklanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2022). Dünya Sağlık Örgütü tarafından 1 Şubat 2022 tarihinde açıklanan son verilere göre Covid-19 nedeniyle küresel alanda toplam vaka sayısı 376.478.335 kişi ve toplam vefat eden kişi sayısı ise 5.666.064 olarak açıklanmıştır (WHO, 2022).

Covid-19 salgını nedeniyle alınan tedbirler ve uygulanan kısıtlamalar ile beraber küresel alanda bir kriz ortamı oluşmuştur. Salgının küresel alanda yarattığı krizlerden en fazla etkilenen sektör hiç şüphesiz turizm sektörü olmuştur (UNWHO, 2019). Covid-19 salgını etki alanı itibarıyla uluslararası ticareti önemli oranda etkilemiş ve bilhassa turizm sektöründe büyük kayıplara neden olmuştur (Aydın ve Doğan, 2020).

Turizm sektörü özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı ve önemli bir gelişme göstermiş sektörlerden birisidir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) verilerine göre, 1950 yıllarında dünya çapında 25 milyon uluslararası seyahat yapılmış, 1990 yıllarında bu rakam 500 milyonu aşmış ve 2011 yılında ise 1 milyarı geçmiştir. İstikrarlı bir ilerleme süreci sürdüren turizm sektörü Covid-19 salgını öncesi büyüme hızı yıllık ortalaması %4 dolaylarındayken, 2019 yılına ait verilere göre ise sektör %3,8 civarında büyüme göstermiştir. 2019 yılında yapılan seyahat rakamı 1 milyar 461 milyonu bulmuş ve dünya turizm geliri ise 1,5 trilyon dolar civarında gerçekleşmiştir. Fakat, Covid-19 pandemisi bu yükselişi tam tersine çevirmeye başlamıştır (TÜRSAB, 2020b).

Covid-19 salgını, seyahat kısıtlamalarından dolayı en fazla etkiyi turizm endüstrisinde göstermiştir. Ülke içinde ya da uluslararası alanda gerçekleşen seyahat sınırlamaları, sokağa çıkma yasakları gibi önlemler küresel ekonomi de gerçekleşen en büyük dalgalanmaya neden olmuştur. Bu sebeple, turizm hareketleri de 2020 yılının Mart ayından itibaren önemli derece yavaşlamıştır (Gün ve Tutcu, 2021).

UNWTO, 2020 yılının Temmuz ayına ait verilere göre ülkeler arası turist faaliyetlerinde 2019 yılının Temmuz ayı dönemine ait verilere göre %81, Ağustos ayı dönemine ait verilere göre ise %79 oranında bir düşüş yaşandığını açıklamıştır. Bu açıklamaya göre pandemi nedeniyle ülkeler arası turizm faaliyetlerinde 8 ay gibi bir sürede yaşanan düşüş oranı %70 seviyesini bulmuştur. Bu veriler neticesinde ilk 8 aylık dönemde ülkeler arası seyahat rakamında 2019 yılının aynı dönemine göre 700 milyon düşüş yaşanmıştır. Bu döneme ait verilere göre uluslararası alanda yaşanan turizm geliri kaybı 730 milyar dolar civarında olmuştur (TÜRSAB,2020b).

2. Dünyada Covid-19 Pandemisi ve Turizm Sektöründe Yaşanan Yenilikler

2.1 Dünyada Covid-19 Pandemisi

Turizm sektörü, talep doğrultusunda ortaya çıkan ve olumsuz etkileri en hızlı şekilde hisseden dinamik bir sektördür (Acar,2020). Turizm sektörünü en fazla olumsuz etkileyen faktörlerden bir tanesi salgın hastalıklardır. Salgın hastalıklar, turizm sektöründe olumsuz sonuçlar yaratarak krizlerin ortaya çıkmasına neden olurlar (Çeti ve Ünlüöner,2019).

Covid-19 pandemisinin etki alanı küresel ölçekte kıtalar açısından değerlendirildiğinde en fazla vaka ve ölüm oranı Amerika kıtasında gerçekleşmiştir. Amerika kıtasını ölüm ve vaka oranı açısından takip eden diğer bölgeler ise sırasıyla şu şekildedir; Güney-Doğu Asya, Avrupa, Doğu Akdeniz, Afrika ve Batı Pasifik bölgeleridir (Sağlık Bakanlığı,2020).

Dünya'nın en önemli turizm alanları olan Akdeniz ve Avrupa, Orta ve Kuzey Amerika destinasyonları turizm faaliyetlerindeki düşüşten dolayı salgın döneminden oldukça olumsuz etkilenmiştir (Yılmaz,2020).

UNWTO verilerine göre, 27 Nisan 2020 tarihinden itibaren küresel alanda 217 destinasyonun 156'sında ülkeler arası turizm faaliyetleri tamamen durmuştur. Avrupa kıtasında olan ülkelerin %83'ü ülkeler arası turizm faaliyetlerine yönelik sınırlarını tamamen kapatmış,

Amerika ana karasında bu oran %80'e, Asya ve Pasifik bölgelerinde %70'e, Ortadoğu ülkelerinde %62 ve Afrika kıtasında %57 oranla tahakkuk etmiştir (Karadeniz vd.,2020).

Pandemi nedeniyle birçok ülke turizmi, ekonomik açıdan büyük kayıplar yaşamıştır. Bu nedenle ülkeler iç turizm sektörlerine çeşitli desteklerde bulunmuş ve pandemiden en az hasarla çıkmayı hedeflemişlerdir. Pandemi nedeniyle bazı ülkelerin turizm sektörlerine verdikleri destekler şu şekildedir (TÜRSAB,2020b):

İtalya hükümetinin, turizm sektörünü de içinde bulundurduğu destek paketi büyüklüğü 25,6 milyar Euro olmuştur. İç turizmi hareketlendirmek için düşük gelire sahip olan ailelere seyahatlerde kullanmaları için 500 Euro tatil çeki verilmiştir. Ülkede bulunan otellere vergi indirimi yapılması ve hijyen normlarına uyan işletmelere 2 milyar Euro'luk bir yardım destek paketi hazırlanmıştır.

Avusturya hükümeti, Tarım Bölgeler ve Turizm Bakanlığı tarafından 6 Mart 2020 tarihinde pandemi nedeniyle turizm sektörüne yönelik ilk destek paketini açıklamıştır. Paket aslında Otel ve Turizm Bankası tarafından kredi desteği sağlamaktadır. Bu pakete yaklaşık olarak 1,6 milyar Euro bütçe ayrılmıştır. Ayrıca pandemi nedeniyle bütün ticarethanelere 2 milyar Euro'luk destek fonu oluşturduğunu açıklamıştır.

Portekiz hükümeti, salgının ilk çeyreğinde işletme sahiplerinin sigorta yükümlülüğünün %70'ini karşılamış, çalışan bireylerin ise aylıklarının 3'te 2'sini karşılayarak istihdam desteği sağlamıştır. Hükümet turizm sektörüne hususi olarak, lokanta işletmelerine yönelik genel büyüklüğü 600 milyon Euro'luk bir kredi desteği sağlanmış ve ayrıca seyahat acenteleri ile etkinlik faaliyetleri düzenleyen şirketlere 200 milyon Euro büyüklüğünde kredi desteği sağlamıştır. Otel işletmelerine ise 900 milyon Euro kredi desteği oluşturulmuştur. Küçük ticarethanelere ise 60 milyon Euro'luk kredi destek paketi hazırlanmıştır.

Fransa hükümeti, sanayiler ve çalışan bireyler için sınırsız bütçe desteği vaadinde bulunmuş ve seyahat acenteleri ile turizm sanayileri için ilk olarak 2 milyar Euro'luk bir yardımlaşma fonu kurmuştur. Pandemi sebebiyle hükümet, açık olmayan işyerleri için 45 milyar Euro'luk paket oluşturarak, paketin 8,5 milyar Euro'luk payını kısa çalışma ödeneğine ayırmıştır. Kısa çalışma ödeneği paketinde çalışan bireylere brüt ücretlerinin %70'i ödenmektedir. Asgari tutar alan veya asgari tutarın altında çalışan bireylere ise ücretlerinin tümünü almasını sağlamıştır. Fransa hükümeti, 15 Mayıs 2020 tarihinde genel toplam büyüklüğü 18 milyar

Euro olan bir ‘‘Turizm Destek Paketi’’ hazırladığını açıklamıştır. Hükümet, destek paketlerinin yanında özel ve kamu sektörü görevli kişileri ile Atout France yetkili kişilerinden oluşan bir turizm komitesi kurmuştur.

İspanya hükümeti 2020 yılı 17 Mart tarihinde Covid-19 pandemisinin ülke ekonomisine etkileri üzerine 200 milyar Euro’luk bir destek paketi hazırlamış ve açıklamıştır. Destek paketinin 117 milyar Euro’luk payı kamu sektörüne, 83 milyar Euro’luk payı ise pandemi nedeniyle krizden etkilenen işletmelere ve işçi kesimine ayrılmıştır. Hükümet turizm sektörüne ait destek paketi büyüklüğünü ise 4,2 milyar Euro olarak belirlemiş ve 18 Haziran 2020 tarihinde açıklamıştır. Destek paketinin 2,5 milyar Euro’luk payı turizm sektörüne sağlanacak kredileri, teknolojik yenilik ve sürdürülebilirlik ile rekabeti devam ettirme amacına 850 milyon Euro, İspanya Havalimanları işletmelerine ise 756 milyon Euro’luk bir pay ayrılmıştır.

Almanya hükümeti, ülkede bulunan seyahat acenteleri için %100’ü devlet garantili Kalkınma Bankası’ndan 10 yıl süreli kredi desteği sağlamaktadır. Çalışan kişi sayısı 50’den az olan işletmeler için kredi üst sınırı 500 bin Euro, çalışan kişi sayısı 50’den fazla olan işletmelerde ise kredi üst sınırı 800 bin Euro şeklinde belirlenmiştir. Hükümet, küçük çapta olan şirketler için ve serbest meslek grubunda çalışan kişilere 50 milyar Euro’luk bir hibe destek paketi hazırlamıştır. Hibe desteği paketinden seyahat acenteleri de yararlanabilmektedir.

2.2. Covid-19 Pandemisi Kaynaklı Turizm Sektöründe Yaşanan Yenilikler

Covid-19 pandemisi yaşattığı tüm olumsuz olaylara rağmen ‘‘Yeni Bir Dünya Düzeni’’ kurulmasına dayanak olmaktadır. Hem toplumsal alanda hem de ekonomik alanda bilhassa eğitim, sağlık gibi alanlarda yaşanan varyasyona ve yeniliklere şahit olunmaktadır ve olunacaktır. Bu yenilikçi ve dönüşüm süreçleri dijitalleşme ve internet üzerinden işlemlerin önem kazanacağını belirtmektedir (Alpago ve Alpago,2020).

2.2.1. İnsanların Seyahat Anlayışlarındaki Değişimler

Covid-19 salgını, dünya genelinde hala etkisini ve aktüelliğini sürdürürken, seyahat tercihlerinde de önemli değişikliklere neden olmaktadır. Temizliğin, maske ve mesafe kuralının ön plana çıktığı salgın sürecinde veya sonrasında seyahat alışkanlıklarında birçok değişikliği meydana getirmiş ve getirmeye devam edecektir. Salgın dönemi, bireylerin tüketici tercihlerini etkilemiş ve farklı turizm türlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Bireyler, insan faaliyetlerinin yoğun olduğu alanlardan uzaklaşarak daha sakin alanlara yönelmiştir. Bu nedenle doğa turizmi büyük önem kazanmıştır (TÜRSAB,2020b).

Seyahat tercihlerinde yapılan bir araştırmaya göre, pandemi nedeniyle insanlar seyahatlerinde daha yakın yerleri tercih etmeye başlamış ve daha kısa süreli tatil planları yapmaya başlamışlardır. Toplu ulaşım araçları yerine kendi araçlarıyla yolculuk yapmayı tercih etmişlerdir (Li vd.,2020).

Covid-19 pandemisinin, insanların tatil tercihlerinde farklılık yaratmasında etkili olan aktörlerden biri de kaygı ve endişedir. Bireylerin, tatile gidecekleri yerlerde hijyen ve kendini güvende hissetme algısı seyahat tercihlerini oldukça etkileyerek bireyler de endişe durumu yaratmaktadır (Nazneen vd.,2020).

Salgın sonrasında, bireylerin tatil anlayışlarındaki farklılaşmalar sadece turizm çeşitleri veya alan seçimiyle sınırlı olmayacak, tabiatla olan bağ ve ahlak kaidelerinin uygulandığı alanlarda ön saflara çıkacaktır. Dolayısıyla Covid-19 salgınının, turistleri daha bilinçli ve dikkatli olmaya ittiği pek çok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir (Alaeddinoğlu ve Rol,2020).

2.2.2. Turizm Sektörünü Yeniden İyileştirme Fırsatı

Covid-19 salgını, turizm sektörünü ekonomik anlamda olumsuz etkilese de salgın sonrasında turizmi yeniden iyileştirme fırsatı sunmuştur.

Prideaux vd. (2020), turizm sektörünün iyileşebilmesi için geçmişte sahip olunan kurallara dayanan planlamaları kabullenmek yerine, geleceğe yönelik planlamalar yapılmalı ve geleceğin transformasyonlarına uyum sağlayabilecek düzenlemelere odaklanılması gerektiğini tavsiye etmektedirler.

Gössling vd. (2020), pandeminin küresel turizm sanayisini sürdürülebilir kalkınma amacı çerçevesinde yeniden gözden geçirme şansı yarattığını, fakat krizin makro düzeyde olması pandemi süreci bittiğinde sektörün ivedilikle hareketlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Niewiadomski (2020) yazarının çalışmasına göre, Covid-19 salgını, globalleşmeyi ve zaman-mekân baskısının etkileyici bir şekilde durmasını sağlamış ve üstelik ilk kez tersine dönmesini sağlayan bu salgının, bütün seyahat ve turizm sanayisini de askıya aldığını belirtmiştir. Niewiadomski göre, dünyada ki bütün ülkelerin salgın nedeniyle ödediği bedel büyük olsa da

salgının etkisiyle yaşanan globalleşmeden uzaklaşmak ve turizm sektörünü sürdürülebilirlik unsurları yönünde yeniden iyileştirmek için benzersiz bir fırsattır.

2.2.3. Turizm Sektöründe Artan Dijitalleşme ve Yenilikçi Uygulamalar

Günlük yaşantımızı kolaylaştıran birçok yeni teknoloji diğer sektörlerde de olduğu gibi turizm sektöründe de kullanımını hızla yaygınlaştırmaktadır. Bilhassa son zamanlarda yaşantımıza giren ve çeşitli alanlarda karşılaştığımız yapay zekâ ve robotik uygulamalar günümüzde yeni teknolojiler adı altında önemli bir yere sahiptir. Pandemi sürecinde de sıkça başvurulan bu iki uygulama salgının yayılmasını önleme de oldukça etkili olmuştur (Alaeddinoğlu ve Rol,2020).

Geçmişten günümüze kadar yükseliş eğilimin de olan teknolojik uygulamalar salgın süreciyle beraber yaşantımızda daha da hızlı bir yükseliş göstermektedir. Skift Research, McKinsey & Company şirketleri işbirliği ile hazırlanan bildiriye göre, turizm endüstrisinde teknolojik yenilikler salgın döneminde veya sonrasında daha da önemli bir yere sahip olacaktır. Bildiriye göre, turistlerin talep ettikleri seyahat ürünleri ve hizmetlerini, teknolojik ortamda incelediği ve satın aldığı metotlarda köklü değişiklikler yaşandığını belirtmiştir. 2019 yılında ABD’li turistlerin %40’ı seyahatlerinde yer ayırttırmak için bilgisayar veya telefon kullanmıştır. Ayrıca bildiride, müşterilerin ve işletmelerin 2 ay içerisinde teknolojiyi benimseme hususunda 5 yıl öne çıktıklarını, salgın yaygınlaştıkça tüketici davranışlarında ve seçimlerindeki etkenlerin oldukça değiştiği belirtilmektedir (TÜRSAB,2020b).

2.2.4. Turizm İşletmelerinde Yaşanan Farklılaşmalar

Covid-19 salgını, insan hareketliliğinin yoğun olduğu alanlarda yaşanan turizm faaliyetleri açısından risk teşkil etmektedir. Bu sebeple turistik faaliyetlerin emniyetli bir şekilde yeniden canlandırılabilmesi için alınması gereken tedbirlerin tam olması gerekmektedir. İşletmeler, konuklarının ve çalışan işçilerinin emniyetini sağlayabilmek için kuruluşlarında bulunan bütün açık ve kapalı sahaları şartlara uygun bir biçimde yeni baştan düzenlemelidirler. Sahaların kişi sayıları fiziki mesafe kurallarına uygun olmalı, hijyen ve temizlik uygulamaları kısa sürelerle yapılmalı ve konukların kişisel önlemleri alması gerekmektedir. Salgın sürecinde veya sonrasında konukların sağlık, temizlik ve fiziki mesafe gibi konularda daha temkinli olacağı işletmeler tarafından unutulmamalıdır. Turistlerin seyahat edecekleri yerlere

temkinli yaklaşması turistik işletmelerin de sürece hazırlıklı olması gerektiğini göstermektedir (Alaeddinoğlu ve Rol,2020).

3. Pandemi Döneminin Türkiye Turizmine Etkisi

Türkiye’de ilk Covid-19 vakası 11 Mart 2020 tarihinde sağlık bakanı Fahrettin Koca tarafından açıklanmıştır. İlk vakayla birlikte sağlık önlemleri artırılmış ve ülke genelinde kısıtlamalar uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye salgının başladığı tarihten itibaren yaklaşık 4 ay sonunda pandeminin etkisini hissetmiş ve salgınla daha önce mücadele etmeye başlayan ülkelerin aldığı tedbirleri aşamalı bir şekilde hayata geçirmeye başlamıştır (Özçoban, 2020).

Bu tedbirlere karşın Türkiye’de turizm sektöründe özellikle pandeminin uluslararası alanda etkili ve hızlı bir yayılım göstermediği 2020 yılının Ocak ve Şubat aylarında Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısı, 2019 yılının Ocak ve Şubat aylarına göre %9,68 oranında artış göstererek 3 milyon 520 bin 547 kişiye ulaşmıştır. Fakat 2020 yılının Mart ayında ilk vakanın açıklanmasıyla beraber Türkiye’ye gelen turist sayısında da bir azalma yaşanmıştır. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın açıkladığı verilere göre, 2020 yılının ilk çeyreğini kapsayan yani Ocak, Şubat ve Mart aylarında Türkiye’ye gelen toplam turist sayısı 2019 yılının ilk çeyreğine göre %20,52 oranında bir azalma göstermiştir. Türkiye’ye 2020 yılının ilk çeyreğinde gelen toplam turist sayısı 5 milyon 452 bin kişidir. Türkiye turizmde 2019 yılının Mart ayına kıyasla 2020 yılının Mart ayında %64,73’lük bir azalış meydana gelmiştir (TÜRSAB, 2020a).

Tablo 1. 2018-2019 -2020 Yıllarında Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayıları

TÜRKİYE'YE GELEN YABANCI ZİYARETÇİLERİN YILLARA VE AYLARA GÖRE DAĞILIMI					
AYLAR	YILLAR			% DEĞİŞİM ORANI	
	2018	2019	2020	2019/2018	2020/2019
OCAK	1 461 570	1 539 496	1 787 435	5,33	16,11 ARTIŞ
ŞUBAT	1 527 070	1 670 238	1 733 112	9,38	3,76 ARTIŞ
MART	2 139 766	2 232 358	718 097	4,33	-67,83 DÜŞÜŞ
NİSAN	2 655 561	3 293 176	24 238	24,01	-99,26 DÜŞÜŞ
MAYIS	3 678 440	4 022 254	29 829	9,35	-99,26 DÜŞÜŞ
HAZİRAN	4 505 594	5 318 984	214 768	18,05	-95,96 DÜŞÜŞ
TEMMUZ	5 671 801	6 617 380	932 927	16,67	-85,90 DÜŞÜŞ
AĞUSTOS	5 383 332	6 307 508	1 814 701	17,17	-71,23 DÜŞÜŞ
EYLÜL	4 792 818	5 426 818	2 203 482	13,23	-59,40 DÜŞÜŞ
EKİM	3 755 467	4 291 574	1 742 303	14,28	-59,40 DÜŞÜŞ
KASIM	1 966 277	2 190 622	833 991	11,41	-61,93 DÜŞÜŞ
ARALIK	1 950 705	2 147 878	699 330	10,11	-67,44 DÜŞÜŞ
12 AYLIK YABANCI TOPLAMI	39 488 401	45 058 286	12 734 213	14,11	-71,74 DÜŞÜŞ
VATANDAŞ ZİY. + YABANCI	46 112 592	51 747 199	15 963 997	12,22	-69,15 DÜŞÜŞ

Kaynak: TÜRSAB, İstatistik Raporu,2020.

Covid-19 salgınının etkisi nedeniyle 2020 yılında Türkiye'ye gelen toplam ziyaretçi sayısı 15 milyon 286 bin kişi olmuştur. Bu sayının 12 milyon 708 bin kişisini yabancı turistler, 3 milyon 118 bin kişisini yurt dışında ikamet eden vatandaşlarımız oluşturmaktadır. 2020 yılının ilk çeyreğinde 2019 yılının ilk çeyreğine göre az oranda bir düşüş yaşanmış, 2020 yılının ikinci çeyreğiyle ilgili salgından dolayı gerçekçi veriler elde edilememiştir. 2020 yılının üçüncü çeyreğinde ise Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı, 2019 yılının üçüncü çeyreğine kıyasla 16 milyon kişi azalış göstermiştir. 2020 yılının dördüncü çeyreğinde ise Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı, 2019 yılının dördüncü çeyreğine kıyasla 6 milyon kişi azalış göstermiştir (TÜİK, 2021).

Türkiye'nin 2017 yılında yurt dışından gelen ziyaretçilerinden elde ettiği toplam turizm hâsılatı 26,283 milyar dolar şeklindedir. Bu tutarın 20,222 milyar dolarını yabancı ziyaretçiler, 5,908 milyar doları ise yurt dışında ikamet eden vatandaşlar tarafından elde edilmiştir. Türkiye'nin 2018 yılında yurt dışından gelen ziyaretçilerinden elde ettiği toplam turizm hâsılatı ise 29,512 milyar dolar şeklindedir. Bu tutarın 24,028 milyar dolarını yabancı ziyaretçiler, 5,345 milyar doları ise yurt dışında ikamet eden vatandaşlar tarafından elde edilmiştir. Türkiye'nin 2019 yılında yurt dışından gelen ziyaretçilerinden elde ettiği toplam turizm hâsılatı 34,520 milyar dolar şeklindedir. Bu tutarın 28,704 milyar dolarını yabancı

ziyaretçiler, 5,688 milyar doları ise yurt dışında ikamet eden vatandaşlar tarafından sağlanılmıştır. Bu bilgilere göre, 2017 yılından 2020 yılına kadar olan zaman diliminde yurt dışından Türkiye'ye gelen ziyaretçilerden elde edilen turizm kazancı yükseliş göstermiştir. Fakat Covid-19 salgını sebebiyle Türkiye'nin 2020 yılında elde ettiği turizm hâsılatında 2019 yılına göre %65 oranında bir düşüş yaşanmış ve 12,059 milyar dolar hâsılat elde edilmiştir. Bu tutarın 9,097 milyar dolarını yabancı ziyaretçiler, 2,886 milyar doları ise yurt dışında ikamet eden vatandaşlar tarafından sağlanılmıştır. 2020 yılının birinci çeyreğinde 2019 yılının aynı dönemine göre az oranda bir düşüş yaşanmıştır. Turizm hâsılatı açısından 2020 yılının ikinci çeyreğiyle ilgili salgından dolayı gerçekçi veriler elde edilememiştir. 2020 yılının üçüncü çeyreğinde turizm hâsılatı 2019 yılına göre 10 milyar dolar azalmıştır. 2020 yılının dördüncü çeyreğinde turizm hâsılatı 2019 yılına kıyasla 4 milyar dolar düşüş göstermiştir (TÜİK,2021).

Tablo 2. Türkiye'nin (2017-2020) Yıllarında Elde Ettiği Turizm Hâsılatı

Yıl	Dönem	Toplam (000 \$)	Yabancı (000 \$)	Vatandaş (yurt dışında ikamet eden) (000 \$)
2017	Yıllık	26.283.656	20.222.971	5.908.752
	1. Çeyrek	3.369.753	2.404.603	943.919
	2. Çeyrek	5.413.048	4.375.826	1.004.218
	3. Çeyrek	11.391.668	8.727.514	2.604.740
	4. Çeyrek	6.109.187	4.715.027	1.355.875
2018	Yıllık	29.512.926	24.028.311	5.345.472
	1. Çeyrek	4.425.237	3.348.335	1.054.088
	2. Çeyrek	7.044.591	5.936.235	1.073.228
	3. Çeyrek	11.502.665	9.371.634	2.085.535
	4. Çeyrek	6.540.434	5.372.106	1.132.622
2019	Yıllık	34.520.332	28.704.946	5.688.271
	1. Çeyrek	4.629.679	3.703.613	905.829
	2. Çeyrek	7.973.963	6.974.736	967.045
	3. Çeyrek	14.031.122	11.484.852	2.504.609
	4. Çeyrek	7.885.568	6.541.744	1.310.787
2020	Yıllık	12.059.320	9.097.118	2.886.859
	1. Çeyrek	4.101.206	3.292.351	791.117
	2. Çeyrek	-	-	-
	3. Çeyrek	4.044.356	2.875.002	1.137.764
	4. Çeyrek	3.913.758	2.929.765	957.978

Kaynak: TÜİK, 2021.

Türkiye 2019 yılında elde ettiği en yüksek turizm hâsılatı ile rekor bir yıla imza atmıştır. TÜİK'in açıkladığı verilere göre, Türkiye'nin 2019 yılında elde ettiği turizm hâsılatı 2018 yılına kıyasla %17 oranında bir yükseliş göstererek 34,5 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2018 yılına kıyasla 2019 yılında kişi başına düşen turizm geliri yaklaşık %3 oranında yükselerek 647 dolar seviyesinden 666 dolar seviyesine yükselmiştir. 2019 yılında Türkiye'nin toplam turizm masrafı 4,4 milyar dolar şeklindedir. Bu bilgiye göre 2019 yılında Türkiye 30,1 milyar dolar ile net turizm hâsılatı elde etmiştir. Türkiye'nin 2019 senesinde dış ticaret açığı 31,174 milyar dolar şeklinde gerçekleşmiş ve dolayısıyla turizm endüstrisinden elde edilen net hâsılat, dış ticaret açığının %96,6'sını karşılamıştır. TÜİK'in açıkladığı verilere göre 2020 yılının üçüncü çeyreğinde (Temmuz-Ağustos-Eylül) turizm geliri, 2019 yılının üçüncü çeyreğine kıyasla %71,2 oranında düşüş yaşayarak 14 milyar dolar düzeyinden 4 milyar 44 milyon 356 bin dolar düzeyine kadar düşüş yaşamıştır. 2020 yılının Ocak ve Eylül ayları arasında yabancı turist ve yurt dışında ikamet eden vatandaşların ziyaretlerinden ortalama elde edilen kişi başı turizm kazancı 724 dolar civarında gerçekleşmiştir. Bu bilgiyle 2019 yılının Ocak ve Eylül dönemine göre 2020 yılının Ocak ve Eylül döneminde ortalama kişi başı turizm kazancı %11,5 seviyesinde bir yükseliş yaşamıştır. 2019 senesinin Ocak-Eylül

ayları arasında ki dönem de kişi başı turizm kazancımız 649 dolar seviyelerindeydi (TÜRSAB,2020b).

Sosyal Güvenlik Kurumu'nun açıkladığı verilere göre, 2019 yılının Ağustos ayı dönemine ait turizm endüstrisinde ki istihdamı genel toplam özel sektör istihdamının ortalama %8,9'unu karşılarken bu sayı 2020 yılının Ağustos ayına ait verilerde ise %7,69 oranına düşmüştür. Bu bilgiye göre turizm endüstrisinde ki istihdam 2019 yılının Ağustos ayında 1.252.332 kişiden 1.133.762 kişiye düşüş göstermiştir. Böylece turizm sektöründe gerçekleştirilen istihdam oranında 120 bin kişi civarında bir azalma yaşanmıştır (TÜRSAB,2020b).

TÜİK'in açıkladığı verilere göre, 2020 yılının Ocak-Haziran ayları arasında ülke içerisinde genel toplamı 13 milyon 934 bin olan yolculuk gerçekleşmiştir. Seyahat rakamı 2019 yılının Ocak-Haziran aylarına kıyasla %58,3 düşüş göstermiştir. 2020 yılının Ocak-Haziran aylarına ait ülke içerisinde konaklama rakamı ise 2019 yılının Ocak-Haziran aylarına kıyasla %36,1 seviyesinde düşüş göstererek 151 milyon 356 bin şeklinde gerçekleşmiştir. 2020 yılının Ocak-Haziran aylarında gerçekleşen seyahat harcamaları ise 2019 yılının Ocak-Haziran aylarına kıyasla %57,1 seviyesinde düşüş göstererek 7 milyar 598 milyon şeklinde gerçekleşmiştir (TÜRSAB,2020b).

Özetle, Türkiye turizm sektörü Covid-19 salgınından en çok etkilenen sektörlerden bir tanesi olmuştur. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri turizm faaliyetlerine dayalı olduğu için Covid-19 salgını döneminden daha fazla etkilendikleri ve daha çok etkilenecekleri açık bir şekilde görülmektedir. Turizm faaliyetlerinden dolayı yoldan etkilenen diğer sektörlerde salgının turizm endüstrisini daha fazla etkilememesini istemektedir. Türkiye gibi yaz turizminden (Kum-Deniz-Güneş) daha fazla kazanç sağlayan ülkeler yaz aylarını beklemektedir. Fakat Covid-19 salgını 2020 yılının yaz aylarını oldukça etkilemiş ve yaz aylarından elde edilen turizm gelirini düşürerek turizm sektörünü daha zor bir duruma düşürmüştür.

Virüsten etkilenen turizm sektörü bileşenlerinden biri de yeme-içme sektörü olmuştur. Devletlerin aldıkları karar doğrultusunda, ulaşım kısıtlamalarının yanında yeme-içme tesislerinin de büyük bir çoğunluğunun kapatılması, turizm ekonomisine darbe vurmuştur.

Yeme-içme sektörünün yanısıra toplumsal hareketliliğin en aza indirilmesine odaklı olarak uygulanan salgınla mücadele politikası, havayolu taşımacılığı, konaklama sektörünü de

olumsuz olarak etkilemiştir. Turizm hizmetinin ana bileşenleri konumunda olan bu sektörlerdeki maddi kayıpların telafisinin uzun süreceği görülmektedir (Özçoban, 2020).

4. Sonuç ve Öneriler

Covid-19 pandemisi Güneydoğu Asya ülkelerinden biri olan Çin’de 2019 Aralık ayında ortaya çıktığı zamandan itibaren günümüze kadar etkisini hızlı bir şekilde göstermeye devam etmektedir. Salgın hastalıklar veya doğal afetler beklenmedik bir anda ortaya çıktıkları için hayatımızın birçok alanını kapsamlı bir şekilde etkileyebilmektedir. Covid-19 pandemisi de bir anda ortaya çıkıp sadece bölgeleri değil tüm dünyayı tesiri altına almıştır. Hızlı ve etkili bir yayılma gücüne sahip olan Covid-19, ülkelerin birçok önlem veya tedbir almasına neden olmuştur. Ülkelerin aldıkları tedbirler ilk olarak turizm sektörünü etkilemiştir. Bunun nedeni Covid-19 salgınının yayılım göstermemesi için ülkeler seyahat kısıtlamaları uygulamış neredeyse ülkeler arası uçuşlar durma noktasına gelmiştir. Bir nevi tüm ülkeler kendi sınırlarına kapanmıştır. Somuç olarak, turizm sektöründe ekonomik anlamda büyük kayıplar yaşanmıştır. Covid-19 salgını nedeniyle dünya ülkeleri turizm sektöründen elde ettikleri gelirden büyük oranda kayıp yaşaması sonucunda sektörü ve ekonomilerini düzeltmek amacıyla çeşitli destek paketleri hazırlamışlardır.

Covid-19 pandemisi sadece ekonomik alana zarar vermemiş, insanların sosyal hayatını ve psikolojilerini de önemli derecede etkilemiştir. İnsanlar seyahat edecekleri yerler üzerinde kaygı ve endişeye kapılmışlardır. Karantina ve kısıtlanma süreçlerinin toplumlar üzerindeki psikolojik etkilerinin bertaraf edilebilmesinin en önemli yollarından biri olan turizm faaliyetlerinin, salgının insan hayatına Koronavirüs’ün getirdiği ‘maskeli ve mesafeli’ hizmet sunumlarıyla içselleştirilmesi, yeni dünyanın sektörel uygulamalarından sadece birisi olacaktır. Salgının toplumsal yaşamda getirdiği ve getireceği düzenlemelerin, turizm sektörünün alternatif türlerini ön plana çıkaracağı ve müşteri tercih ve beklentilerinin bu türler üzerine yoğunlaşacağı düşünülmektedir. Bireysel reflekslerin ikna ve satın alma süreçlerindeki etkisinin, yalnızca hijyeninin ön planda tutulduğu salgın süresince değil, salgın sonrası süreçte de ön planda olacağı düşünüldüğünde, “izole destinasyonlar” a olabilecek muhtemel talep artışlarına karşı alternatif turistik türlerinin desteklenmesi ve fiziki imkân ve kabiliyetlerinin ivedilikle geliştirilmesi gerekmektedir (Özçoban, 2020).

Covid-19 salgını nedeniyle alınan tedbirler ve karantina süreleri birçok insanın seyahatlerini ertelemesine ya da iptal etmesine de neden olmuştur. Covid-19 pandemisi bireylerin tatil anlayışlarını da etkilemiştir. Bireyler insan hareketliliğinin en az olduğu yerleri veya bölgeleri tercih etmeye başlamış ve doğa turizmine olan ilgiyi artırmıştır. İnsanlar kendilerini güvende hissedecekleri işletmeleri tercih etmeye başlamış ve bu durumda işletmelerde Covid-19 pandemisi nedeniyle birçok değişim yaşanmıştır. Salgın sonrası, turistlerin beklenti ve tercihlerine uyumlu olarak kırsal turizm destinasyonlarında faaliyet göstermek isteyen girişimciler için kolaylaştırıcı ve teşvik edici düzenlemelerin hızlandırılmasının ve uygulanabilirliğinin sağlanmasının doğa turizminin gelişmesinde büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Covid-19 pandemisi turizm sektörünü ekonomik açıdan zarara uğratsa da pandemi sonrası turizm sektörünün yeniden yapılanmasına veya iyileşmesine de olanak sağlamıştır. Son yıllarda yükseliş eğiliminde olan robotik uygulamalar pandemi sürecinde birçok işlemi kolaylaştırmıştır. Pandemi sonrasında da dijitalleşme ve teknolojik yenilikler turizm sektöründe daha çok yer alacak ve daha fazla öneme sahip olacaktır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler ekonomilerinin büyük çoğunluğunu turizm faaliyetlerinden elde ettiği için Türkiye ekonomisi Covid-19 salgının turizm sektörünü etkilemesiyle oldukça sarsılmıştır. Pandeminin sektöre olan etkisini azaltmak amacıyla çeşitli uygulamalar hayata geçirilmiştir. Türkiye’de bulunan işletmeler Covid-19 sürecinde birçok yenilikçi değişim yaşamış, otel ve konaklama tesisleri güvenli turizm sertifikaları almışlardır.

Sonuç olarak, Covid-19 pandemisi tüm dünyada etkisini hâla sürdürmekte ve hayatın her alanını fazlasıyla etkileyerek birçok sektörde kalıcı değişimlere veya dönüşümlere neden olsa da turizm faaliyetlerinin ilerleyen dönemde normale döneceği ve eski oranlarına yükseleceği beklenmektedir.

Kaynakça

- Acar, Y. (2020), “Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi”, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-21.
- Alaeddinoğlu, F., ve Rol, S. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 233-258.
- Alpago, H. & Alpago, D. O. (2020). Korona Virüs ve Sosyoekonomik Sonuçlar. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 99-114.
- Aydın, B. & Doğan, M. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) Pandemisinin Turistik Tüketici Davranışları ve Türkiye Turizmi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 93-115.
- Çeti, B., & Ünlüönen, K. (2019). Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, 22(2), 109-128.
- Gössling, S., Scott D. & Hall, M. C. (2020): Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- Gün, S. and Tutcu, A. (2021). An Assessment from The Point of View of The Tourism Sector and Turkey in The Covid-19 Process, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 4(6): 530-543.
- Karadeniz, E., Beyaz, F. S., Ünlübulduk, S. N., & Kayhan, E. (2020). Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Etkilerinin ve Uygulanan Stratejilerin Değerlendirilmesi: Otel Yöneticileri Üzerinde Bir Araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3116-3136.
- Li, J., Nguyen, T. H. H., & Coca-Stefaniak, J. A. (2020). CoronavirusImpacts on Post-Pandemic Planned Travel Behaviours. *Annals of Tourism Research*, Erişim: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102964>
- Nazneen, S., Hong, X., & Ud Din, N. (2020). COVID-19 Crises and Tourist Travel Risk Perceptions. *SSRN*. Erişim: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3592321>
- Niewiadomski P. (2020): COVID-19: From Temporary De- Globalisation to a Re-Discovery of Tourism? *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757749>
- Özçoban, E. (2020). Koronavirüs’ün (Covid-19) Turizm sektörü üzerindeki etkileri ve Türkiye’nin kırsal turizm potansiyeli üzerine bir analiz. *Turkish Studies*, 15(4), 853-866. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43739>
- Prideaux, B., Thompson, M. ve Pabel, A. (2020): Lessons from COVID-19 can Prepare Global Tourism for the Economic Transformation needed to Combat Climate Change. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762117>

Arıca, F., Kaya, B. (2022). Covid-19 Pandemisi ve Türk Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 102-118.
Doi: 10.30586/pek.1079267

- Sağlık Bakanlığı. (2022), Covid-19 Bilgilendirme Platformu. Erişim: <https://covid19.saglik.gov.tr/>
- Sağlık Bakanlığı. (2020), COVID-19: Yeni Koronavirüs Hastalığı. Erişim: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Sınır Bülteni: 2020 Ocak-Ekim Döneminde Ülkemizi Ziyaret Eden Kişi Sayısı, <https://www.ktb.gov.tr/TR-97181/duyurular.html>
- TÜİK. (2021). Eğitim, Kültür, Spor ve Turizm İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>
- TÜRSAB, (2020b). *COVID-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi*, Aralık, Erişim: <https://tursab.org.tr/apps//Files/Content/6ad52b35-1dd2-41c2-9f1c-c24cc19e7a63.pdf>
- TÜRSAB. (2020a). *Korona Virüsü (Covid-19) Sonrası Nasıl Bir Dünya Bizi Bekliyor?*, Mayıs 2020 Raporu, Erişim: <https://tursab.org.tr/apps//Files/Content/8b368379-712e-4ca3-8425-69ae28b9f113.pdf>.
- UNWHO (2019), Erişim: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- WHO (2022), Dünya Sağlık Örgütü Coronavirüs (COVID-19) Panosu. Erişim: <https://covid19.who.int/>
- WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020 Erişim: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-oncovid-19---11-march-2020>
- Yang, Y., Zhang, H., & Chen, X. (2020). Coronavirus Pandemic and Tourism: Dynamic Stochastic General Equilibrium Modeling of Infectious Disease Outbreak. *Annals of Tourism Research*.
- Yılmaz, M. (2020). 20 Nisan 2020 Tarihi İtibariyle Covid-19 Virüsünün Dünyadaki Coğrafi (Kıtalara ve Ülkelere Göre) Dağılımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4): 17-44.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Yazar Katkı Oranı: Birinci yazar %30, ikinci yazar %70.

Author Contributions: 1st author's contribution rate: 30%, 2nd author's contribution rate: 70%.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors.

Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme¹

The Importance of Women's Cooperatives in Rural Development: An Evaluation Based on Turkey

Talha KUTAY²

Öz

Kapitalizme eklenme süreçleri dünyanın farklı bölgelerinde farklı şekilde gerçekleşmiş ve köylülüğün topraktan kopma süreci İngiltere'ye benzer biçimde işlememiştir. Fransa ve İsviçre gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde de belirgin olan bu durum az gelişmiş kapitalist ülkelerde daha belirgin olmuş ve topraktan kopamayan bir kitlenin doğmasına neden olmuştur. 1950'li yıllardan itibaren çeşitli dönemler altında gelişim gösteren kırsal kalkınma, bahsi geçen kitlenin bulunduğu ülkelerde önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Çünkü o ülkelerde kırsal ekonomi, ülke ekonomisi içindeki yüksek payını halen korumaktadır. Kırsal kalkınma altındaki yaklaşımlar 1950'lerden başlayarak günümüze kadar çeşitli dönemler altında farklılaşmıştır. Özellikle 1980'ler itibariyle kadının da kalkınmaya dahil edildiği görülmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren ise, kırsal kalkınma için önemli olan mikro krediler bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yoksulluk küresel boyutta önemli bir sorun haline gelmiştir. Kadınların istihdama katılımı artmasına rağmen istenen düzeyde değildir ve kadın yoksulluğu ciddi bir sorun olarak dile getirilmektedir. Kadın istihdamı dünya genelinde marjinal, güvencesiz ve esnek istihdam biçimlerine kaymaktadır. Ayrıca istihdama katılımı kayıt dışılık oldukça yüksektir. Bu kayıt dışılığın kırsalda daha yoğun olması, kırsal kalkınmada kadınların önemini arttırmaktadır. Kadınların istihdam dışında özellikle sağlık ve eğitim gibi sosyal haklara erişimde ciddi sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Dayanışma ve işbirliğini amaçlayan kooperatifler ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı grupların sorunlarını çözmek açısından önemli rol üstlenmektedirler. Kadın kooperatifleri de kadınların yoksulluğunun azaltılmasında ve kadınların güçlendirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu çalışmada kırsal kalkınmada kadın kooperatiflerinin önemi tartışılacak ve Türkiye özelinde değerlendirme yapılacaktır.

Jel Kodları: J32, I30, S13, J54, J00

Anahtar Kelimeler: • Kooperatif, Kadın, Yoksulluk, Kalkınma, İstihdam, Kırsal

¹Bu çalışma daha önce 23. Uluslararası İktisat Öğrencileri Kongresinde "Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme" başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur. İçerik açısından kısaltılıp ve düzenlenip yayına hazır hale getirilmiştir. Çalışmanın yayına hazır hale getirilmesi sürecinde desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Özgür Teoman'a teşekkürlerimi sunarım

²Bağımsız Araştırmacı, Orcid: 0000-0003-4005-3222, talhakutayfb@gmail.com.

Abstract

The processes of articulation to capitalism took place differently in different parts of the world and the process of separation of the peasantry from the land did not work like England. This situation, which is also evident in developed capitalist countries such as France and Switzerland, has become more evident in underdeveloped capitalist countries and has led to the emergence of a mass that cannot break away from the soil. Rural development, which has developed under various periods since the 1950s, stands out as an important concept in the countries where the aforementioned group is located. Because in those countries, the rural economy still maintain sits high share in the country's economy. Approaches within the scope of rural development have diversified in different periods, starting from the 1950s until today. Especially since the 1980s, we see that women are also included in development. Since the 1990s, micro-credits, which is important for rural development, has been used as a tool. Poverty has become an important problem on a global scale. Although women's participation in employment has increased, it is not at the desired level and women's poverty is expressed as a serious problem. Women's employment is shifting to marginal, precarious and flexible forms of employment around the world. In addition, informality in employment participation is quite high. The fact that this in formality is more intense in rural areas increases the importance of women in rural development. It is known that women have serious problems in accessing social rights, especially health and education, apart from employment. Cooperatives aiming at solidarity and cooperation play an important role in solving the problems of economically and socially disadvantaged groups. Women's cooperatives also play an important role in reducing women's poverty and empowering women. In this study, the importance of women's cooperatives in rural development will be discussed and an evaluation will be made for Turkey.

Jel Codes: J32, I30, S13, J54, J00

Keywords: Cooperative, Women, Poverty, Development, Employment, Rural

1. GİRİŞ

Kapitalizme eklemlenme süreçlerinin dünyanın farklı bölgelerinde farklı şekillerde işleme, topraktan kopamayan bir kitlenin doğmasına neden olmuştur. Bu da kırsal alanları kalkınmanın bir sorunu haline getirmiştir. Daha insani ve sürdürülebilir kalkınma anlayışının hâkim olmasıyla kırsaldaki yoksulluk daha görünür olmuştur. Kadınların, yoksulluğu farklı şekillerde ve daha şiddetli biçimde yaşaması kadınların ayrı ele alınmasını gerektirmiştir. Kadınların ayrı olarak ele alınması kadın yoksulluğunun kırsal kalkınma çalışmaları arasında önemli yer tutmasına neden olmuştur. Kadın yoksulluğunun nasıl azaltılabileceği önemli bir soru olarak öne çıkmıştır. Bu noktada kadın kooperatifleri bir araç olarak ortaya çıkmış ve kırsal kalkınmada önemli yer tutmuştur.

Bu çalışmanın temel odaklandığı mesele kadın kooperatiflerinin kırsal kalkınmadaki önemidir. Bu çerçevede öncelikle Türkiye tarımının yaşadığı kapitalist dönüşüm analiz edilmiş ve kırsalın neden önemli olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından kırsal kalkınma

ve kooperatifler arasında ilişki kurulmuş ve kadın kooperatiflerinin önemine vurgu yapılmıştır. Son olarak kadın kooperatifçiliği ve Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin kırsal kalkınmadaki önemi kadın istihdamı ve sosyal yaşamı üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

2. Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm ve Tarım Sorunu Tartışmaları

Kapitalist dönüşüme dair analizler her ne kadar 1980’li yıllara kadar gitse de pek çok bilim insanının da ifade ettiği üzere neo-liberal politikalar kırsal kesimde 2001 krizinden sonra doğrudan uygulanmaya başlamıştır (Eren, 2017). IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen yapısal uyum politikaları sonucu yürürlüğe konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001), Şeker Kanunu (2001), Tütün Kanunu (2001), Tarım Kanunu (2006) ve Tohumculuk Kanunu (2006) gibi hukuki metinler ile Türkiye tarımında uluslararası tarım ve gıda şirketlerinin faaliyette bulunmaları serbestleşmiş ve devletin çekilmesiyle yaratılan boşluğu piyasa kurumları doldurmuştur (Değirmenci, 2017). Bunlara ek olarak tarımsal KİT’ler özelleştirilmiş ve Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarımsal Birlikler devlet desteğinden yoksun bırakılmıştır (Değirmenci, 2017). Tarımsal üretimin piyasanın insafına bırakılması üreticileri olumsuz etkilemiş ve üreticiler uyum sağlayamamıştır.

Şeker pancarı ve tütün Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin hakimiyetine girmesine en mühim iki örnektir (Biber, 2011: 264). Tütün ve Şeker Kanunlarının yürürlüğe konmasının tütün ve şeker pancarı üreticileri üzerinde iki etkisi olmuştur: Ya üretimi bırakmışlardır ya da alternatif ürünün ekimine geçmişlerdir. Pancar üretiminde ikinci ihtimale daha yoğun olarak rastlanılırken, tütün üretiminde alternatif ürüne geçiş sadece sınırlı bir kesime hitap etmektedir (Bor, 2011; İslamoğlu vd., 2008). Alternatif ürün olarak pancarla birlikte en çok soğan, patates, buğday, mısır gibi ürünler, yemlik bitkiler ve ayçiçeği (Bursa, Samsun ve Sakarya) ekilmekte fakat bahsi geçen bu ürünlerin hiçbirinde sanayi ve piyasa bağlantısı pancardaki gibi kurulamadığından ve Pankobirlik gibi üretici örgütlülüğü bulunmadığından ötürü bu ürünlerde istikrarlı fiyatlara rastlanılmamaktadır (İslamoğlu vd., 2008). Tütünün pek çok bölgede dağlık arazilerde ekilmesi ve diğer ürünlerin üretimi için girdi kullanımının fazlalığı alternatif ürünlerin üretimini sınırlamaktadır. Buldukları bölge zeytin üretimi için uygun olan tütün üreticileri zeytin üretimine geçebilirken, yüksek rakımlı yerlerde bulunan tütün üreticileri alternatif ürünlere geçiş sağlayamamışlardır. Başsüllü (2009) Aksaray özelinde hazırladığı çalışmasında 4733 sayılı yasa ile tütünde başlayan değişimin zeytin ve

kekik üretimini ön plana çıkardığını ifade etmektedir. Fakat tütün üretimini bırakanlar, kekik üretimiyle yeteri kadar gelir sağlayamamalarından dolayı kekik üretimini de bırakmışlar ve zeytin üretimi üzerine yoğunlaşmışlardır. Baş ve Ateş (2010) Muş Tarım İl Müdürlüğü kayıtlarına dayanarak, Muş ili bağlamında alternatif ürün üreten üreticilere yapılan desteğin tek seferlik olması ve alternatif ürünün tütün kadar gelir getirici olmaması nedeniyle üreticilerin projeye rağbet göstermediğini saptamışlardır. Dolayısıyla, tütün üreticileri üzerinde ilk ihtimal daha yoğun yaşanmıştır. Kaya (2018) Adıyaman özelinde hazırladığı çalışmasında kente göç edenlerin %42,9'unun göç öncesi geçimlerini tütün üretimi ile sağladıklarını saptamıştır. Kısacası tütün üreticilerinin yaklaşık %50'si tütün üretimini bırakmıştır. Baş ve Ateş (2010) yaptıkları çalışmalarında 4733 sayılı yasanın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki üreticileri olumsuz etkilediğini bulmuşlardır. Tütün üretiminden kopuşun bir diğer nedeni de arkasındaki devlet desteğinin çekilmesinden ötürü yaşanan çaresizliktir. Örneğin Soma'da, 2000'li yıllara kadar tütün üretimi yapan üreticiler devlet desteğinin çekilmesinden ve zeytincilik faaliyetinin uzun vadeli olmasından ötürü üretimi bırakıp 2005 yılından itibaren madende çalışmaya başlamışlardır (Çelik, 2017). Üreticilerin yaşadığı endişe sadece tütün ile de sınırlı değildir. Örneğin ÇAYKUR'un Varlık Fonu'na devri ve son yıllarda zarar etmesi nedeniyle özelleştirilmesinin gündeme girmesiyle ÇAYKUR ile özel sektör arasında kalan üreticinin "ürünümü hangisine satabilirim" endişesiyle üretim yaptığı ve hatta bölgedeki bir çok üreticinin risk almamak için üretimi bıraktığı ifade edilmektedir (Ergün, 2021).

Kırsal alandan kaynak ve emek transferine dayanan IMF ve Dünya Bankası'nın istikrar politikaları sonucu ortaya çıkan sermaye ve emek transferlerinin kitleleri dışlaması nedeniyle ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde dönüşümünü tamamlayamamış bir sınıai kapitalizmin sonucu olarak kırsal sorunlar ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar gelişmiş Batı ülkelerinde tarımsal gelir paylarının düşük olduğu ve tarımdan çekilen kitlelerin sanayileşme ile eritilebileceği ifade edilse bile günümüz dünyasında teknolojinin işgücüne ikame oranı arttıkça, sanayi ve hizmet sektörünün istihdam yaratma potansiyeli zayıflamaktadır. Bu potansiyel bu denli yüksek kırsal nüfusu çekebilecek kapasitede değildir. Bu nedenle tarım başlı başına bir kalkınma alternatifi olmadığı gibi gözden çıkarılacak ya da diğer sektörlerin yedeğine alınacak bir alan da değildir (Dağ, 2007). Bu kapasitenin yokluğu da tarım sorunu tartışmalarını tekrardan gündeme getirmektedir. Tütün ve pancar üretiminde görüldüğü gibi

üretimden koparılan kitleler şehirlere gittiklerinde de istihdam olanaklarından yoksun bırakılmaktadır. Bu durum kitlelerin yoksullaşmasına ortam hazırlamaktadır. Yaşanan bu dönüşüme kitlelerin verdiği tepki de ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir.³ Türkiye tarımında 2000 öncesinde ağırlıklı olarak mülksüzleşerek işçileşme eğilimi görülürken⁴, Özellikle 2000'den sonra ağırlıklı olarak mülksüzleşmeden işçileşme eğilimi yoğun olarak görülmektedir (Akşit, 1978; Gürel, 2011; Kaya, 2017).⁵

Tarım sorunu temel olarak kapitalist üretim süreçlerinin ve ilişkilerinin kıra nüfuz etmesinden doğan siyasi sonuçları ile ilgiliyken, yoksulluk, kalkınma, bölgesel eşitsizlikler, sosyal politikalar gibi birçok önemli konuyu konuşmak tarım sorununu göz ardı ederek mümkün olmamaktadır (Keyder vd., 2013). Özellikle tarım sorunu Amin (2009)'in de ifade ettiği üzere üretkenliğin tarım ve gıda üretimi alanında, diğer herhangi bir alanda olduğundan daha çok eşitsiz biçimde gelişmesinden kaynaklanmaktadır.

3. Kırsal Kalkınmanın Bir Aktörü Olarak Tarımsal Kooperatifler ve Kadın Yoksulluğunun Önlenmesi

Dünya nüfusunun yarıdan fazlasının az gelişmiş ülkelerin kırsal alanlarında yaşaması kırsal kalkınmayı önemli bir mesele haline getirmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından dillendirilen “toplum kalkınması” tanımı, kırsal kalkınma tanımı olarak kabul edilmektedir. Bu tanıma göre kırsal kalkınma, “küçük toplulukların içinde buldukları ekonomik, toplumsal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla giriştikleri çabaların devletin bu konudaki çabalarıyla

³Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde burjuva devrimlerinin farklılaşmasından dolayı, bahsi geçen sürecin farklı şekilde işlediğini görmekteyiz (Gürel, 2014; Yüzüak, 2005). Türkiye dahil olmakla birlikte diğer ülkelerde ise bu süreç dünya ekonomisine eklenme biçimlerine ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak farklı işlemiştir (Gürel, 2014).

⁴Tarımda klasik çözülmeyi ele alan daha genel tartışmalar için Marx (2011; 2014), Kautsky (Aydın 1986; Ulukan 2009; Gürel 2014) ve Lenin (1975)'in çalışmalarına, Türkiye bağlamında tartışmalar için tarımda klasik çözülmeyi mülksüzleşme üzerinden ele alan Boratav (1969, 1970, 1972, 1980) ve Erdost (1969, 1979, 1980, 1984)'un tartışmalarına bakılabilir.

⁵Amin, ürünlerin standartlaşması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla tarım üreticisinin sermayenin denetimine bağlanarak özgür meta üreticisi statüsünden evinden çalışan proleterin statüsüne -yarı proleter- dönüştüğünü ifade eder (Amin, 1992). Amin'e benzer şekilde Kostas Vergopoulos'ta sermayenin tarımı kontrolü altına almasıyla tarım üreticisinin evinden çalışan proleterin statüsüne indirildiğini belirtmektedir (Ulukan, 2009). Aynı şekilde Rosebery de kredi aracılığı üretim sürecini kontrol eden ticaret sermayesinin tarım üreticisinin artık değerine el koyarak, üreticinin elinde ücrete eş değer bir miktar para bıraktığını ifade etmektedir; Rosebery buradan hareketle tarım üreticisini kendi evlerinde sermaye hesabına çalışan proleterler olarak görmektedir (Ulukan, 2009).

birleştirilmesi ve bu toplulukların ulusun tümüyle kaynaştırılması ve ulusal kalkınma çabalarına tam biçimde katkıda bulunmalarının sağlanması süreci” (Geray, 1981: 10) olarak tanımlanmaktadır. Başka şekilde ifade edersek, kırsal kalkınmanın gayesi kırsal kesimin sürdürülebilirliğinin sağlanması, var olan kanonik kaynaklardan çevre duyarlılıklarını gözeterek faydalanılması, sivil toplum örgütleri ve mahalli idarelerin katılımlarının artırılması ve kırsalda yaşayanların yaşam standardının iyileştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (İnal Çekiç vd., 2009). Kırsal kalkınmanın temel prensiplerini şu şekilde sıralayabiliriz: Herkese ulaşılabilirlik, bağımlılık yaratmamak, sürdürülebilirlik, aşamalı yaklaşım, katılım ve etkinlik.

Küçük topluluklar ekonomik, toplumsal ve kültürel koşullarını iyileştirmek için kooperatiflerden yararlanmak zorundadırlar. Çünkü toplum kalkınması ve kooperatifçilik birbirlerini tamamlayan ve besleyen iki kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Kendi kendine yardım, sorumluluk, demokrasi, eşitlik, tarafsızlık ve dayanışma gibi temel değerlere; gönüllü ve serbest giriş, ortağın demokratik yönetimi, ortağın ekonomik katılımı, özerklik ve bağımsızlık, eğitim, öğretim ve bilgilendirme, kooperatifler arası işbirliği ve toplumsal sorumluluk gibi ilkelere (Rehber, 2011) sahip olan kooperatifçilik toplum kalkınması için gerekli olan halk çabalarına kaynaklık etmektedir. Ayrıca kooperatifler, kırsalda yaşanan proleterleşme (işçileşme) nedeniyle kentlerde yitirilen kaynakların tekrardan kırsalda değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Toplum kalkınması, birlikte olmanın ve dayanışmanın yararlarını, toplu projelerin gerçekleştirilmesi yoluyla halka kanıtlamakta ve kooperatiflerin kurulmasını teşvik etmektedir. Kısacası toplum kalkınması, kooperatifçiliğin ön şartlarını yaratmaktadır.

Kooperatifleri, aynı ekonomik zorluklar ile mücadele eden insanların, üretim, tüketim ve kredi gibi başlıca ekonomik ihtiyaçlarını giderebilmek ve ekonomik zorlukların zararlarını minimize edebilmek için kurduğu modern kurumlar olarak tanımlayabilmek mümkündür. Genelde ekonomik bir kurum olarak tanımlanan kooperatiflerin toplumsal ve kültürel amaçları da bulunmaktadır.⁶ Kooperatifleşme kırsal kesime bireyler arası güven, dayanışma, iletişim, adalet, hoşgörü, saygı, sorumluluk bilinci, açıklık, özgürlük, katılımcılık, eleştirebilme yeteneği, dürüstlük gibi sosyal ve kültürel kazanımlar da sağlamaktadır (Gümüšoğlu, 2012).

⁶ Kooperatifin hukuki, ekonomik ve sosyoekonomik açıdan çeşitli tanımlamaları bulunmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bekar 1997; Erol 1998; Öksüz 1982; Özcan 2007; Mülayim 1995.

Türkiye’deki ilk kooperatifçilik hareketlerine bakıldığında Mithat Paşa tarafından kurulan ve temelinde imece usulü olan memleket (menafi) sandıkları görülmektedir.⁷ Fakat imece kavramı tam anlamıyla günümüzdeki modern ekonomik gereksinimleri karşılamadığından dolayı imece usulünün kooperatiflere dönüştürülmesi gerekmiştir. Bu gerekliliğin sonucu olarak modern anlamda ilk kooperatifçilik İngiltere’de ortaya çıkmış ve sanayileşme hareketi ile birlikte diğer ülkelere yayılmıştır.⁸

Devletin yetersiz kaldığı ekonomik ve sosyal sorunlarda, karşılıklı güç birliği esasına dayanarak ortaya çıkan kooperatifler devlet hizmetlerinin tamamlayıcısı olmuşlardır (Gülpak, 1997). Günümüzde kooperatiflerin önemi büyüktür. Tarımsal pazarlamadaki aracılardan sayısını düşürmek, fiyat dalgalanmalarını azaltmak ve gıda enflasyonunu düşürmek gibi olumlu sonuçları bulunmaktadır (Engiz, 2007; Hacısüleyman, 2019). Sözleşmeli tarımın yaygın bir üretim biçimi olduğu günümüzde yapılan farklı çalışmalarda, şirketlere fiyat baskısı/pazarlık yapabilmeleri ve eşit olmayan sözleşme koşullarını üretici lehine eşit hale getirebilmelerinden ve üreticilerin sözleşmelere daha etkin katılımını sağlamalarından dolayı kooperatiflere önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Özçelik vd., 1999; Engiz 2007). KOVİD-19 pandemisi tarladan sofraya gıda tedarik zincirini olumsuz etkilemiştir. Üreticilerin pazarlara ulaşmada yaşadıkları sorunların pandemiyle daha belirgin hale geldiği ve alınan tedbirlerin gıdaya erişimde kısa vadede arz ve talep yönlü şoklara, uzun vadede gıda krizine yol açacağı ifade edilmektedir (Doğan 2020; Keyder vd., 2020). Bu sorunlar kooperatifler eliyle minimize edilebilecektir.

Günümüzde, küreselleşme sürecindeki gelişmeler, özelleştirmeler ile kamu sektörünün küçülmesi ve kamu sektörünün mevcut yapısıyla artan sosyal sorunlara çözüm getirememesi, özel sektörün kural gereği sosyal sorunlara kâr amacıyla yaklaşması, “sosyal ekonomi”, “üçüncü sistem” veya “üçüncü sektör” olarak adlandırılan yeni bir ekonomik, toplumsal ve siyasi yaklaşımı gündeme getirmiştir. Bunun gündeme gelmesiyle devletlerin görevlerinin bir bölümünü sivil topluma devretme girişimleri artmış ve kooperatifler önem kazanmıştır (Akbolat, 2012).

⁷ Mithat Paşa’nın memleket sandıkları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rehber (2011), Mülayim (1995).

⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mülayim (1995).

19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan kırsal kalkınma politikaları/yaklaşımları zaman içinde farklılaşmış; 1960'lı yıllarda modernleşme, 1970'li yıllarda hükümet müdahaleleri, 1980'li yıllarda rekabetçi piyasa ve 1990'li yıllarda katılım ile nitelendirilmiştir (Ellis vd., 2001). Kadın, kalkınmaya 1980 yılı itibariyle dahil edilmiştir. 1990'larla birlikte “toplumsal cinsiyet ve kalkınma” yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Yoksulluğa yönelik politikalar 1980 sonrasında ağırlık kazanmıştır. Kooperatifler 1980'lerden sonra, mikro krediler ise 1990'lar itibariyle insani kalkınmada bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Kırsal kalkınmada ilk paradigma kayması küçük çiftlik tarımının büyüme ve kalkınmanın ana motoru olarak görülmeye başlandığı 1960'ların ortalarında meydana gelmiştir. İkinci paradigma değişimi ise dış teknolojiler ve ulusal düzeydeki politikalarla karakterize edilen “tabandan tavana” ve “süreç” yaklaşımları ile gerçekleşmiştir. Bu paradigma kırsal kalkınmayı kırsal kesimde yaşayanların değişim için kendi özelliklerini kontrol etme yetkisi veren katılımcı bir süreç öngörmektedir. Bu paradigma kayması ile yoksulların karşılaştıkları sorunların çözümüne katkıda bulunabilecekleri kabul görmüş, müdahaleci devlete duyulan coşkunun azalmasıyla birlikte kooperatifler ve STK'lar kırsal kalkınma aktörleri olarak daha etkin konuma gelmiş ve kadınların erkeklerden farklı deneyimler yaşadıklarına vurgu yapılarak kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet anlayışı güç kazanmıştır.

Kırsal kalkınma yaklaşımları⁹ içerisinde bulunan “içsel kalkınma yaklaşımı” oldukça önemlidir. “İçsel kalkınma” yaklaşımı yerel aktörler tarafından üretilen ve büyük ölçüde yerel kaynaklara dayanan yerel kalkınma olarak anlaşılmalıdır (Terluin, 2003). Kırsal tenevvü, mahalli idarelerinin yönetim kapasitelerinin artırılması ve müteşebbislerin desteklenmesi ve eğitim verilmesi gibi politikalar ön plana çıkmakta ve yerel değerlere saygı gösterilmektedir. İçsel kalkınma yaklaşımı genel olarak¹⁰ ekonomik kalkınma için yerel

⁹ Kırsal bölgelerde ekonomik kalkınma tartışması, bir yandan, ekonomik kalkınma teorileri ve diğer yandan kırsal kalkınma politikasının kırsal bölgelerde ekonomik büyümeyi nasıl teşvik edebileceği sorusuyla ilgilidir. Bu tartışmaya katkılar temel olarak kırsal coğrafya, kırsal sosyoloji, tarım ekonomisi, demografi, ekoloji, kırsal planlama ve idari bilimler disiplinleri tarafından verilmiştir (Terluin, 2003). Tartışma sonucunda “dışsal kalkınma”, “içsel kalkınma” ve “karma kalkınma olmak üzere üç farklı yaklaşım geliştirilmiştir

¹⁰İçsel kalkınma yaklaşımında J. M. Bryden, M. Murray ve L. Dunn ve C. J. Mitchell'in üç farklı teorisi bulunmaktadır. M. Murray ve L. Dunn tarafından öne sürülen “Topluluk Liderliğinde Kırsal Kalkınma Teorisi (the community-led rural development theory)” sürdürülebilir ekonomik kalkınma için kırsal kesimde yaşayanların kapasitelerinin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Kalkınma sürecinde kapasite geliştirilmesinin önemli bir unsur olduğunu öne sürmektedir. Teorinin temel bileşeni yerel halkın sorunlarını çözmeye becerisidir. Amacı kırsal alanlarda yaşayanların kendi işlerini daha iyi yönetebilmeleri için güçlendirmelerini sağlamak ve bununla bağlantılı olarak devlete bağımlılığı azaltmaktır (Murray vd., 1995). Bu yaklaşım toplum kalkınması (community development) ve aşağıdan yukarıya ortaklık yaklaşımı (bottom-up partnership approach) olarak da

aktörlerinin kapasitelerinin geliştirilmesini önemli bir unsur olarak görmektedir. Yerel aktörlerin kapasitelerinin geliştirilmesi yerel halkın sorun çözme becerilerini artıracak ve devlete olan bağımlılığı azaltacaktır. Kapasite geliştirilmesine ek olarak sosyal sermaye, kültürel sermaye, çevresel sermaye ve yerel sermaye gibi kaynakların harekete geçirilmesi üzerine odaklanmakta ve bu kaynakları kırsal kalkınma için vazgeçilmez görmektedir. Kırsal turizmin geliştirilip, post-modern müşteriye satılması da diğer önemli noktalarından birisidir.

Türkiye tarımına baktığımızda Ovacık¹¹ Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Hopa Çay Kooperatifi, Özçay Kooperatifi, TARIŞ ve PANKOBİRLİK gibi kooperatifleri ve İzmir Büyükşehir Belediyesi ile Tire Süt Kooperatifi arasında gerçekleşen yatay örgütlenmeyi örnek gösterebiliriz. Bahsi geçen kooperatiflerin kuruluş dinamikleri farklılaşsa da uyguladıkları politikalar, kırsalda üretimi ve istihdamı artırmış ve kırsalda yaşayanları sosyal açıdan güçlendirmiştir.¹² Tarımsal kalkınma kooperatiflerini içsel kalkınma yaklaşımına örnek verebiliriz.

adlandırılmaktadır (Terluin, 2003). Bryden ise teorisinde sermaye, kalifiyeli işgücü, bilgi ve hizmetlerin hareketliliğin hızlandığı küreselleşme sürecinde ekonomik gelişmenin sağlanması için sosyal sermaye, kültürel sermaye, çevresel sermaye ve yerel bilgi sermayesi gibi kaynakların harekete geçirilmesi üzerine odaklanmış ve sürdürülebilir kalkınmanın bu kaynakların ilişkisine bağlı olduğunu ifade etmiştir (İnal Çekiç vd., 2009). Mitchell'in öne sürdüğü "Yaratıcı Topluluk Kalkınması" teorisinde kırsal alanda turizmin geliştirilmesi öngörülmesi ve girişimci bir pazarlama stratejisi ile kırsal mirasın, nostaljik kırsal kökenine dönmek isteyen post-modern müşteriye satılması amaçlanmaktadır (İnal Çekiç vd., 2009).

¹¹Ovacık'ın zorlu iklim koşulları ve 1990'larda yaşanan çatışma ortamı insanların tarımı bırakıp, köylerini terk etmelerine yol açmıştır (Göçer, 2020). 2014 yılında Ovacık seçimlerini kazanan Türkiye Komünist Partili (TKP) belediyenin "devrimci halkçı yönetim" anlayışının sonucunda tarımsal alanların tekrar canlandırıldığı ve topraklarını terk etmek zorunda kalan köylülerin bir kısmının geri döndükleri görülmüştür (Göçer, 2021: 196-197).

¹²Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi önemli bir deneyimdir. Kooperatifin kurulmasıyla birlikte üretim canlanmış ve üreticiler üretime teşvik edilmiştir. Örneğin kooperatif kurulduktan sonra fasulye üretimi öncesine göre yaklaşık 2-3 kat artmıştır (Göçer, 2020). İstihdamı artırma politikalarına öncelik veren kooperatif işe alımlarda daha çok kadınları tercih etmiştir (Göçer, 2020). Kooperatif ürün çeşitliliği ve ürün satışı konusunda 2017 ve 2018 arasında %100 oranında büyüme gerçekleştirmiştir (Göçer, 2020: 131). Kooperatif 2018 yılından beri ana okuluna giden 54 çocuğu beslenme ihtiyacını kendi ürünleri olan bal, kaşar ve pekmez ile ücretsiz şekilde karşılamaktadır. Atıl durumda olan mandırayı 6 yıllığına kiralarak yeniden faaliyete geçirmiştir (Göçer, 2020).

Diğer iki örnek Hopa Çay Kooperatifi ve Özçay Kooperatifi'dir. Hopa Çay Kooperatifi'nin tekrardan faaliyete geçmesi hem fiyatları kırarak hem de ödemeyi geciktirerek yaş çay alımı yapan özel sektör firmalarının ödemeyi zamanında yapmalarına ve taban fiyatın altına inmemelerine neden olmuştur. Kısacası kooperatif çay üreticilerini rekabetçi piyasadan korumuştur (Ergün 2021). Kooperatifin düğün salonu açmak gibi sosyal sorumluluk kapsamında hayata geçirmek istediği planlarda bulunmaktadır (Ergün 2021). Trabzon'un Of ilçesinde kurulan Özçay Kooperatifinin yıl boyunca faaliyet gösteren bir fabrikasının varlığı bölge istihdamı açısından oldukça önemlidir (Ergün, 2021).

Yüzyılı aşkın bir geçmişe sahip olan İncir, Üzüm, Pamuk ve Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (TARIŞ) bahsi geçen ürünlere katma değer yaratması yanında bölge istihdamı açısından da oldukça önemlidir

Dünyanın birçok yerinde aile işletmeleri tarafından ekilen ürünlerin hasadı ev işi olarak belirlenmekte ve bununla bağlantılı olarak kadının konumu “ücretsiz aile işçiliği” olarak belirlenmektedir (Candan vd., 2013). Tarımda yaşanan neoliberal dönüşümün köylülerin geçimini zorlaştırması başka geçim kaynakları bulmayı zorunlu kılmıştır. Ağırlıklı olarak erkek emeği ücretli iş için göç etmiştir. Bununla birlikte tarlanın gerek sürülmesi gerekse hasadı kadınlara kalmıştır. Kadınların karşı karşıya kaldığı ağır iş yükü kadınların doğal görevi olarak görülüp olağanlaştırılmaktadır (Ciğerci-Ulukan, 2019). Buna ek olarak kadın emeği piyasa dışı olarak görülmektedir. Ev içi işleri ve ücretsiz aile işçisi konumu nedeniyle emek piyasasında ikincil işgücü olarak kalmakta, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Bu durum, kadınları kırılgan bir konuma sokmakta ve kadınlar yoksulluğu erkeklere göre farklı biçimlerde yaşamakta ve daha şiddetli etkilenmektedirler (Şener, 2012; Kazar, 2019). Yoksulluk, belli mahrumiyetlere bağlı olarak ortaya çıkan dezavantajlı konumdan kaynaklanmaktadır (Açıkgöz, 2010). Bu mahrumiyetler kadın ve erkek eşitsizliği

(Yercan & Kınıklı, 2021). Ekonomik etkisinin dışında yarattığı demokratik mekanizma sayesinde üreticilerin kooperatif yönetimine seçilmesine imkan tanımakta ve fikirlerini hayata geçirme konusunda elinde yeterince imkan bulunmayan bireylere söz hakkı tanımaktadır (Yercan & Kınıklı, 2021). Buradan hareketle TARİŞ kırsal kalkınma için gerekli olan insan sermayesini elde ediyor diyebiliriz. Ayrıca Birlik zaman zaman ortaklarına yönelik kooperatifçilik eğitimlerinin yanı sıra üretim teknikleri, muhasebe, yönetim ve pazarlama gibi alanlarda eğitimler vermektedir (Yercan & Kınıklı, 2021: 170-171).

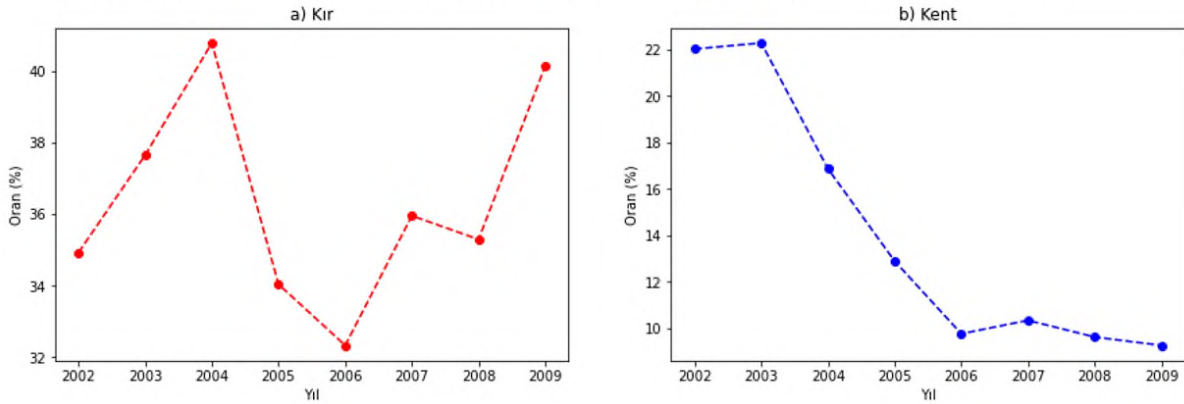
Modern (intansif) tarım yoluyla kırsal kalkınmayı hedefleyen (Aykaç 2018) Pancar Üreticileri Kooperatifleri Birliği (PANKOBİRLİK) de önemli bir deneyimdir. Pancar Kooperatifleri ve Şeker fabrikaları bölge halkının yaşamında önemli bir yer tutmakta; yaklaşık 350 bin aile şeker pancarı tarımı ile uğraşmakta, fabrikalarda 25 bin kişi çalışmakta ve çapa-hasat dönemlerinde yaklaşık 250 bin topraksız, az topraklı ve işsizlere 100 gün süre ile iş imkanı sağlanmaktadır (Kıymaz, 2002; Tosun, 2015). Kooperatiflerin şeker fabrikalarına ortaklığını öngören yeni bir teşkilatlanma modeli kurulmuş ve bunu gerçekleştirmek için üretim için gerekli olan alet ve ekipmanların temin ve dağıtımını yapılarak üretimin ve dolayısıyla ortakların sosyo-ekonomik durumlarının geliştirilmesi amaçlanmıştır (Müftüoğlu & Aydos, 2011). PANKOBİRLİK, yüksek seviyede olan maliyetleri azaltmak ve bir dekartan elde edilecek verimi artırmak için üreticiye ayni ve nakdi destek vermekte ve üreticilere gübre ve ekim makineleri de temin etmektedir. Bu destekler karşısında çiftçiden pancar bedeline mahsup edilecek makul bir ücret almaktadır (Çiçek, 2016: 132). PANKOBİRLİK’in, bünyesindeki şeker fabrikalarındaki ortakları desteklemek için geçmiş senelerde pancar alım taban fiyatlarının üzerinde bir fiyatla pancar alımı yaptığı bilinmektedir. Fakat son senelerde girdi maliyetlerinin azaltılması için fiyat desteği yerine tarımsal faaliyeti artıracak destekler verdiği gözlemlenmektedir (Erkök, 2018).

İzmir Büyükşehir Belediyesi ile Tire Süt Kooperatifi arasında gerçekleşen yatay örgütlenmede önemli bir deneyimdir. İBB görev alanına giren Tarımsal alanlarda etkinliğin artırılması için Tarımsal Desteklemeler Daire Başkanlığı'nı kurarak tarımsal faaliyetler yoluyla yerel kalkınmanın olanaklarını harekete geçirerek oluşan gelişmeyi çevre dostu ve sürdürülebilir hale getirmeyi hedeflemektedir (Yıldırım, 2019). İBB'nin temel hedeflerini şu şekilde sıralayabiliriz: (1) Kırsal kesimde yaşayan küçük üreticinin üretimle bağımlı güçlü hale getirmek; (2) Kırsal alanlardaki genç nüfusun göçünün engellenmesi; (3) Var olan üretici kooperatiflerinin güçlendirilip, kooperatifler arası işbirliğinin artırılması; (4) Tarımsal istihdam alanlarının geliştirilmesi; (5) Şehirlerde yaşayan insanların sağlıklı ve güvenli gıdaya ulaşımının sağlanması (Yıldırım, 2019).

ile doğrudan ilişkilidir. Şenses (2006), birbiriyle ilişkili ve birbirini güçlendiren mahrumiyetlerin kısır döngü oluşturarak yoksulluktan çıkışı engelleyebileceğini belirtmektedir. Kadınların yaşadığı mahrumiyetleri; kırsalda kayıt dışı çalışmalarının fazla olması¹³, sosyal güvenlik imkanlarından yararlanamamaları, düşük eğitim düzeyleri, mesleki becerileri kazanamamış olmaları ve yetersiz iş deneyimleri olarak sıralayabilmek mümkündür. Kadınlar bu mahrumiyetlerden dolayı istihdam olanaklarından yeterince yararlanamamakta ve kadınlar yoksullaşmaktadır. Kadınların güçlenmeleri ve yoksulluğun önlenmesi için çalışma imkanlarının sağlanması önemlidir. Fatsa'dan bir kadın görüşmeci bu durumun önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Yevmiyeli olarak fındık toplamak bizim için ücretli iş gibi değildir. Bu işler bizim için yapmak zorunda olduğumuz işler gibidir. ... Ailemizde her karar eşime sorularak alınır, son sözü o söyler. Bazı durumlarda eşim, nadir de olsa sorar. Benim hanede karar sahibi olabilmem için daha iyi işlerde her zaman ücret alacağım işler olması lazım. Belki o zaman bana duyulan saygı da artar. Kendi paramı kazanabildiğim için kendi kararlarımı da alabilirim” (Baş & Cığerci Ulukan 2020: 125-126).

Grafik 1: 2002-2009 Yılları Arasında Kadınların Kırsal ve Kentsel Bölgelerde Yoksulluk Oranları

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Araştırması, 2014-2020.

Grafik 1’de kadınların kırsal ve kentteki yoksulluk oranları görülmektedir. Kadın yoksulluğu süreç içerisinde kentlerde düşme eğilimindeyken, kırsalda dalgalı bir seyir izlemekle birlikte

¹³Kadın yoksulluğu ve kayıt dışılık arasında doğrusal ilişki bulunmaktadır. Kayıt dışı sektör geliştikçe kadın yoksulluğu artmakta, yoksulluk arttıkça da kişiler güvencesiz işleri kabul etmek zorunda kalmakta ve kayıt dışı sektör gelişmektedir. OECD 2009 tarihli raporunda gelişmekte olan ülkelerde tarım dışı istihdamın yarısının enformel işler olduğu, 900 milyondan fazla işçinin kayıt dışı istihdam edildiği, tarımda istihdam edilenlerin dahil edilmesiyle bu sayının iki milyon olacağı belirtilmiştir (Urhan, 2013). Türkiye’de tarımda kayıt dışılık oranları kadınlarda %90'lara varmaktadır (TÜİK 2014-2020 Hanehalkı İşgücü Araştırması).

yükselme eğilimindedir. Bu durumu tarımda kapitalist dönüşümün neden olduğu proleterleşme veya yarı-proleterleşme süreçleri ile okumak mümkündür. Çünkü, insanlar kendi topraklarını kaybettikleri veya getirisi düştüğü için yoksullaşmaktadır.

Kadın yoksulluğunun azaltılması için ilk yapılması gereken kayıt dışı kadın istihdamının düşürülmesidir. Bunun için kooperatifler üzerinden kadınların yaptığı üretim vergilendirilerek kayıt altına alınabilir (Yıldırım, 2019). Diğer yapılması gereken kadınların eğitim olanakların geliştirilmesidir (Şenses, 2006). Kadınların eğitim olanakların geliştirilmesi kadınların güçlenmesini sağlayacaktır (Nadim & Nurlukman, 2017). Kadın eğitiminin getirisi, erkeklerin eğitimlerinin getirisinden daha fazladır (Kısa & Öztürk, 2009) ve eğitilmiş kadınların düşük eğitim seviyesine sahip kadınlara göre daha fazla ücret kazandıkları saptanmıştır (Özer & Biçerli, 2003; Kısa & Öztürk, 2009). Kadınların eğitimi de kooperatifler üzerinden geliştirilebilir.

4. Kadın Kooperatifçiliği ve Türkiye’de Kadın Kooperatifleri

Kadın kooperatifleri bir “kalkınma çözümü” olarak son dönemlerde popülerleşmiş ve kadın kooperatiflerinin, kadınların kalkınması için işlevsel ve etkin bir model olduğu konusunda bir uzlaşıya varılmıştır (Anon, 2015; Aksoy & Günay, 2018). Kooperatiflerin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi komitesi tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada son 20 yıldır dünya genelinde kadınların kooperatiflere katılım oranının %75 arttığı belirlenmiştir (Aksoy Demirci & Günay, 2018: 84).

Devletin sağlamakla yükümlü olduğu gıda güvenliği kavramının devletler tarafından sağlanamamasından ötürü kadınlar uzun zamandır gıda güvenliğinin anahtarı olarak kabul edilmektedir (Ofreneo & Hega, 2016). Hanelerde yeterli gıda üretimi, gıdaya erişim, çocuk bakımı ve sanitasyon gibi işlerle kadınlar ilgilenmektedir. Gıdalara olan güvenin azalması ve KOVİD-19 pandemisi kadınların hane içinde harcadıkları emeğin yaşamsal önemde olduğunu göstermektedir (Yaman, 2020). Kadınlar gıda güvenliğini sağlayabilmek için kooperatiflere yönelmektedir. Bu nedenle kooperatiflerin önemli tesirlerinden biri de kadınların iktisadi ve toplumsal ihtiyaçlarının karşılanıp güçlendirilmesidir. Kooperatiflerin, kadınların kaynaklara ve fırsatlara erişimlerinin artırılması ve cinsiyetlerden kaynaklanan eşitsizliklerin en aza indirilmesi gibi konularda büyük katkıları olabilecektir. Dolayısıyla kadın kooperatifleri sadece ekonomik değil, sosyal açıdan da önemli dayanışma örnekleridir (Demircan Yıldırım,

2020). Kendi kapalı çevrelerinde yaşayan kadınlar, kooperatif kurduktan sonra dışarı açılmış ve özgüven sahibi olmuşlardır. Özellikle kooperatif sonrası aldıkları eğitimlerle yeni rol ve ben imajları gelişmiştir (Topaloğlu vd., 2017: 206). Bugüne kadar kooperatiflerin kadınlar üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, kooperatiflerde lider pozisyonundaki kadın sayısının diğer işletmelere göre daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (Duguid vd., 2015). Tüketim kooperatifleri, sosyal hizmet kooperatifleri ve düşük karlı tarım kooperatiflerinde kadınlar daha fazla temsil edilirken, yüksek kar getiren, toprak mülkiyeti olan ve yüksek sermaye yatırılmış kooperatiflerde çoğunlukla erkekler temsil edilmektedir. Nikaragua örneğinde olduğu gibi, genelde toprak mülkiyetinin erkeklerin elinde bulunması, kadınların tarım kooperatiflerine katılımını kısıtlamaktadır (Manchon & Macleod, 2010). Türkiye’de de kadınlar tarımsal kooperatiflerde yeterince temsil edilmemektedir. Kadınların en düşük oranda katılım gösterdiği örgütler tarımsal kalkınma kooperatifleri ve ziraat odasıdır (Özdemir vd., 2019). 2019 yılı kadın kooperatifleri sayısına baktığımızda var olan 140 kooperatifin sadece 40 tanesi tarımsal kalkınma kooperatifidir (Sefer, 2020). Bu da yaklaşık olarak %28 gibi bir orana tekabül etmektedir.

Kadınların kooperatiflere ortaklığı, eğitim seviyelerinin düşüklüğü, çalışma deneyimlerinin az olması, kendilerine ait toprakların bulunmaması, finansman için gerekli olan krediye ve bilgiye erişimde yaşanan zorluklar ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile kısıtlanmaktadır (Duguid vd., 2015: 29). Kadınlar ağırlıklı olarak, ucuz ürünlere erişmek, istihdam olanaklarından yararlanmak ve finansal araçlara ulaşmak gibi nedenlerden ötürü kooperatif kurmaktadır. Kadın kooperatifi kurma ve işletme sürecinde, sermaye eksikliği, kadınların hane içi bakım yükümlülükleri, çocuk bakımı konusunda verilen desteklerin yetersizliği ve yoksulluk gibi güçlüklerle karşılaşmaktadır (Duguid vd., 2015: 30). Kadın kooperatifleri gelişmiş ülkelerin yanında özellikle Filistin, Nepal, Hindistan, Mısır, Guatemala, Peru, Etiyopya, Yunanistan, Hindistan, Namibya, Kenya, Fas, Mali, Bolivya ve İspanya gibi birçok gelişmekte ve gelişmemiş ülkede yaşayan kadınların hayatında önemli yer tutmaktadır (Anon 2018a; Anon, 2018b). Örneğin Japonya’da Liberal Demokrat Parti hükümetlerinin izlediği neo-liberal politikalar insanların özellikle de kadınların kooperatiflere yönelmelerine neden olmuştur (Kitazawa, 2010). Uganda’da kadınların kooperatiflere katılımının kadınların kamusal tartışmalara girme olanaklarını arttırdığından, tarımsal üretimlerde daha fazla söz sahibi

olmalarını sağladığından ve yoksullukla daha kolay başa çıkmaya neden olduğundan bahsedilmektedir (Ferguson & Kepe, 2011).

Türkiye’de kadın kooperatifleri, Ticaret Bakanlığına bağlıdır. Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi’nin 6. maddesinde kadın kooperatiflerinin amacı “ortaklarının ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları ile ekonomik faaliyetleri kapsamında yer alan mal ve hizmet üretimi ile bunların pazarlanmasına yönelik ihtiyaçlarını karşılamak, girişimlerini desteklemek, üretim becerilerini geliştirmek, böylece ortaklarının ekonomik menfaatlerini koruyarak sağlıklı ve gelişmiş bir çevrede yaşamalarını sağlamaktır (Anon, 2018)” şeklinde tanımlanmaktadır. Kadın Kooperatifleri Birliği (SİMURG), kadın kooperatiflerini gereksinimleri temelinde hizmet geliştirmek için kadın grupları tarafından kurulan yapılar olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye’deki kadın kooperatifleri ve kooperatiflerde kadınlara dair çalışmalar kısıtlıdır. Türkiye’de kadın kooperatifleri 1999 yılında kurulmaya başlanmıştır (Duguid vd., 2015). Kadın kooperatiflerinin 2002 yılında daha fazla kurulduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, 2001 yılında Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı (KEDV) ile İstanbul, Marmara Depremi Bölgesi, Diyarbakır ve Mardin’de birlikte çalıştığı kadın gruplarının yoksul kadınların ihtiyaç odaklı örgütlenmesi için uygun yasal yapı olarak kooperatif modelini belirlemiş olması ve bu yönde çalışmalar yürütmesidir (Akkaya, 2018: 87). 2004 yılında kooperatif sayısında artış yaşanırken; sermaye açısından sıkıntılar, yasal zorluklar, harçlar ve ortaklık payının 1 TL’den 100 TL’ye yükseltilmesi nedeniyle 2009 yılında düşüş yaşanmıştır. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın uyguladığı pozitif ayrımcılık politikası sonucu kadın üreticilere yönelik sunduğu destekler ve tarımsal kalkınma kooperatiflerine ortak olan üreticilere sağladığı eğitimler nedeniyle de 2011 yılında kırsaldaki kadın kooperatiflerinde artış yaşanmıştır (Duguid vd., 2015). Kırsal alanda kurulan ilk kadın kooperatifi, 2003 yılında İzmir’in Kiraz ilçesi Yağlar Köyü’nde yaşayan kadınlar tarafından kurulmuştur (Topaloğlu vd., 2017).

2008 yılında kadın kooperatifleri arasında bilgi ve deneyim paylaşmak, ortak sorunlara çözüm oluşturmak ve işbirliği geliştirilmesi amacıyla “Kadın Kooperatifleri İletişim Ağı” kurulmuştur (Serinikli, 2016). 2012 yılında ilk kez Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı’nda

kadın girişimciler tarafından en az 20 adet kooperatif kurulması planlanmıştır (Anon, 2012). 2019 yılında kadın kooperatiflerinin sektör bazında dağılımı Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: 2019 Yılında Kadın Kooperatiflerin Sektörel Dağılımı

	Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi
Seracılık	4	2
Tarımsal Üretim ve Gıda	61	13
Agro-Turizm	3	0
Hayvancılık	2	20
Süs Bitkisi Yetiştiriciliği	4	0
El Sanatları	66	5
Toplam Tarım Alanında Faaliyet Gösteren Aktif Kadın Kooperatif Sayısı	74	35
Toplam Aktif Kadın Kooperatif Sayısı	140	40

Kaynak: Sefer 2020: 118

Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi sayısı; 2015'te 30, 2016'da 115 iken, 2019 yılında 140 olmuş Tarımsal ve tarım alanında faaliyet gösteren kooperatif sayısı 74'de ulaşmıştır (Sefer, 2020). Kalkınma Kooperatifi sayısında ise bir düşüş gerçekleşmiş ve 2016'da 56 olan kooperatif sayısı 2018'de 43'e ve 2019'da 40'a gerilemiştir (Sefer, 2020).

Kadın kooperatifleri, kadın emeğinin görünür olmasında ve kadın istihdamını artırarak refahın artmasında rol oynamaktadır. Dünyada kadın kooperatifleri tepeden inmece olmayan, yatay ve demokratik yapısı, iktisadi faydalarının yanında sunduğu psikolojik ve sosyal kazanımları nedeniyle çok özel bir yere sahiptir (Çınar, 2018: 34). Türkiye'de kooperatiflerin

genel yapısına¹⁴ nazaran kadın kooperatiflerinin daha tabandan gelen eğilimlerle başladığını söyleyebiliriz. Fakat bu durum kadın kooperatifleri için genel bir eğilim değildir. Buna Kavar Kooperatifini örnek olarak gösterebiliriz.¹⁵ Kendisiyle görüşülen bir proje yürütücüsü [Kavar Kooperatifinde] aktif kadın katılımcılığının Özyeğin Vakfı'na bağlı olarak geliştiğinin fakat vakfın köyden ayrılmasıyla birlikte bu durumun azaldığını ifade etmektedir (Tokur, 2020: 261).

Kadın kooperatifleri genel olarak küçük ölçeklidir. Ortakların kooperatif içinde yönetim ve liderlik süreçlerine katılımı güçlüdür. Sosyo-ekonomik faaliyetleri bir arada yürütmektedirler. Bazı kooperatifler, gelir yaratırken, bazı kooperatifler gelir yaratmayıp ortakların ve toplumun faydasına çalışmaktadırlar. Ekonomik faydanın yanında sosyal fayda da gütmelerinden dolayı çok amaçlı kooperatifler olarak nitelendirilmektedirler (Duguid vd., 2015; Akkaya, 2018). Kadınların kurduğu ekonomik fayda sağlayan kooperatiflerde el işi ve süt sağma gibi geleneksel olarak evden yapılan faaliyetler öne çıkmaktadır. “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi”nde kooperatiflerin yaptığı işler yöresel ve organik gıda üretimi, el becerilerine dayalı dikiş-nakış, takı tasarımı, seramik, cam yapımı, süslemecilik, ev yemekleri ve keçe yapımı olarak sıralanmaktadır (Anon.). Sözleşmede bahsi geçen işlerin özellikle belirtilmesi ve sözleşmenin geleneksel rol dağılımı yani ev işleri-el işleri bağlamında tanımlanması bazı yazarlar tarafından eleştirilmekte ve kırsal kesim kadınının iş yükünü

¹⁴Kooperatifçilik hareketinin tarihine baktığımız zaman devlet ve kooperatif ilişkisinin kaçınılmaz olarak gerçekleştiğini görmekteyiz. Charles Gide'nin kategorisine göre, Türkiye'de devlet kooperatif ilişkisini vesayet sistemi olarak tanımlayabiliriz (Ültanır, 2019). Vesayet sisteminde devlet kooperatiflerinin işlemesi için gerekli idari düzenlemeleri yapmakla kalmayıp, pek çok alanda kooperatiflere müdahale de bulunmaktadır. Devletin bu müdahalesi kooperatifçiliğin temel ilkelerinden ortağın demokratik yönetimi, özerklik ve bağımsız ilkelerini yok saymaktadır. Türkiye'de Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri ve Sulama Kooperatifleri ağırlıklı olarak devletin güdümü altındadır. Özellikle Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde çeşitli reformlar yapılmış olsa bile bu durum tamamıyla aşılamamıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde devlet vesayeyinden-hegemonyasından kurtulamayan kooperatifler devletin yanlış tarım politikalarının yürütüldüğü kara delikler haline dönüşmüştür (Güloğlu & Korkmaz 2005: 817). Üretim ve ihracatta devlet tekelinde kalan kooperatiflerin değişen konjoktüre uyum sağlamada canlılık ve esnekliklerini kaybettikleri gözlenmektedir (Atasoy, 2009). Kooperatifler devlet içinde bazı grupların kendi yandaşlarına kaynak aktarma aracı haline gelmektedirler. Ormancılık örgütü çalışanlarının %87,5'i siyasetçi ve bürokratların çalışmalara müdahale ettiklerini belirtmişlerdir (Günşen, 2006).

¹⁵Kavar Kooperatifinde Özyeğin Vakfının öncülüğünde kadınların yaptığı el işleri Fiba Perakende işbirliği ile Marks & Spencer ve GAP mağazalarında satılmaya başlanmıştır. Proje tabandan gelen eğilimlerle yani kadınların kendi isteği ile başlamamasından ötürü sadece iki yıl sürdürülebilmiş ve süreklilik sağlanamamıştır. Çünkü özellikle yazın kadınların iş yükünün fazla olması ve kadınların günün çoğunu bahçede veya tarlada geçirmesi ellerinin yıpranmasına neden olmaktadır. Kadınlar ellerindeki yıpranmadan dolayı el işi yapmakta zorlanmaktadırlar. Vakıf öneriyi yaparken bölgenin sosyal gerçekliğini dikkate almamıştır. Buna ek olarak örneğin yine Kavar Kooperatifinde başlatılan arıcılık projesi firmanın tekelinde kalmakta ve vakıf aracılığı ile sürdürülen işbirliğinin ne zaman sona ereceği bilinmemektedir

arttırdığını ifade etmektedirler (Sefer, 2020). Kadınlar seracılık, hayvancılık, süs bitkisi yetiştiriciliği ve kırsal turizm alanında hizmet veren üretim ve işletme kooperatiflerinde de aktif olarak yer almakta ancak bu kooperatiflerden sözleşmede bahsedilmemektedir. Her ne kadar bahsi geçen işler geleneksel rol dağılımı bağlamında belirtilse de bu ürünlerin üretilmesi kadınların kamusal alanda aktif olmalarına imkân sağlamaktadır. Bu işler aynı zamanda kadınların ev içinde var olan görünmeyen emeklerinin piyasada karşılık görmesine neden olmakta ve ev içi konumlarını güçlendirmektedir (Kurşuncu & Yılmaz, 2020).

Duguid vd. (2015) aktif kadın kooperatiflerinin kurulma nedenlerini kadınlara iş sağlama (%81), kadınları sosyal açıdan güçlendirme (%23), ortak kadınların sorunlarına çözüm üretmek (%56), çocuk bakım hizmetleri (%11), ortakların örgütlenmesi ve güçlenmesi (%29), topluma hizmet sağlama (%11) ve topluma ürün sağlamak (%11) olarak sıralamaktadır. Kadın kooperatiflerinin en önemli destek kaynağı ortaklarıdır. Kadın kooperatiflerinin yaşadıkları güçlükleri şu şekilde sıralayabiliriz: mali güçlükler, kadın kooperatiflerine yönelik bakış açısının yetersiz olması, iş yönetimi becerilerinin ve operasyonel kapasitenin yetersiz olması, kooperatiflerin ortaklarına nasıl hizmet etmesi gerektiği konusunda bilgi eksikliği, sosyal güvencenin olmaması ve büyük pazarlara erişmek.

Kadın kooperatiflerinin büyük pazarlara erişmekte sorun yaşamaları gelirlerinin ve karlarının azalmasına neden olmaktadır. Toplum ve paydaşlar kadın kooperatifleri hakkında tam anlamıyla bilgiye sahip değildirler. Aşağıdaki alıntı yerel yönetimlerin kooperatifler hakkında bilgi sahibi olmadığını kanıtlar niteliktedir.

“Yerel yönetimler bizi özel bir şirket gibi görüyor ve desteklemiyorlar. Gördüğümüz kadarıyla bir STK olsaydık bizi desteklerlerdi. Kurucu ortaklar ayrıca bir STK’da kurdular. Mesela bir STK olarak talep ettiğimizde, Valilik bize hamur yoğurma makinesi verdi. Bu makineyi kooperatifte kullanıyoruz” (Duguid vd., 2015: 75).

Örgütlenme becerileri, kadınların katılımını desteklemeyi, kooperatif kurucuları ve ortaklarının liderlik becerilerini geliştirmeyi, güven oluşturmayı, kooperatif politikalarını geliştirmeyi, iyi yönetim süreçleri oluşturmayı, ortak katılımı, ortak karar almayı, kooperatiflerin seçilmiş temsilciler yoluyla yönetimini yönetim kuruluyla veya yönetim kurulu içinde çalışmayı ve/veya farkındalık oluşturmayı içermektedir. Kadın kooperatiflerinde örgütlenme becerilerinde eksiklikler bulunmaktadır. Kooperatif ortaklarının birçoğu kooperatifi iç işleyişini ve çok amaçlı yapısını tam anlamıyla kavrayamamaktadır. Ayrıca

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

kooperatiflerin sosyo-ekonomik amaçlarını dengelemekte zorluk yaşamaktadırlar. Bir kooperatif ortağının aşağıdaki ifadesi durumu daha net açıklamaktadır:

“Ortakların bazıları kooperatifin bir çeşit STK olduğu konusunda, diğerleri ise kooperatiflerin para kazanması ve kar elde etmesinde ısrar ediyordu. Ardından problemler başladı” (Duguid vd., 2015: 76).

Aynı sorun Artvin’in Ardanuç ilçesinde kurulan Girişimci Kadınlar Derneği (GİRKAD)’nde de yaşanmaktadır. Derneği kuran Leman şöyle demektedir:

“O bitkilerin üretimine, nasıl kullanılacağına dair eğitim almak, konuşmak lazım. Derneğin kurulduğu ilk yılda toplantı ve eğitim düzenledik birkaç tane ama herkes direkt ürün göndermeye, çıktıya odaklanıyor. Onlara 3-5 madde söyleyelim ve para kazansınlar istiyorlar. Birkaç kere gelip beklediği hızlı sonucu almıyorsa gelmiyorlar” (Al, 2020: 214).

Kooperatifler iş deneyimi olmayan kadınlar tarafından kurulduğundan işletme becerilerinde eksiklikler bulunmaktadır. Üretim için yeterli ekipmana sahip değillerdir. Türkiye’deki kadın kooperatiflerine verilen destek programlarına ve yasal ortama baktığımızda kooperatiflere yönelik çıkarılan kanunların, politikaların ve programların kadın kooperatiflerini dikkate almadığını görmekteyiz (Duguid vd., 2015: 17). Bir kooperatif ortağının aşağıdaki ifadesi, kooperatiflere ekipman konusunda destek verilmediğini göstermektedir:

“Biz karabuğdayı işlemeyi düşündük. Şununla karşılaştık: Kabuğunu ayırmadan karabuğdayı yemeklik hale getiremiyorsun, özel cihaz gerekli ve Türkiye’de makine yok. Bu konuda Tarım Bakanlığıyla görüştim, proje yazalım destek olun dedim, biz o konulara girmeyiz dediler” (Çınar 2018: 35-36).

Kadın ortaklar kooperatife girerken belli miktarda sermaye yatırdıkları için yönetici olarak tanımlanmaktadırlar. Kooperatif yöneticileri buradan hareketle üyelerini sermayedar olarak göstermekte ve sigorta yapmamaktadırlar. Bu durum kırsal kesim kadını için güvencesiz çalışma koşulları yaratmaktadır (Sefer, 2020).¹⁶ Kooperatiflerde düzenli gelir sağlayan bir işletme faaliyeti olmadığından kadınlara sosyal güvence fırsatı sağlanamamaktadır. Lokanta gibi kahvaltı ve yemek hizmeti veren kooperatiflerde ise bu durum farklılaşmaktadır. Örneğin

¹⁶Kırsal kesimde sigortasızlık önemli bir sorundur. Kılıç (2011), Samsun ilindeki Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerini temel aldığı çalışmada kooperatif ortaklarının %10,2’sinin herhangi bir sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Yurdakoş (2009)’un Samsun ili Çeltik işletmelerini araştıran çalışmada, işletmelerdeki hane halkının %23,7’sinin sigortası bulunmamaktadır. Terin ve Diğerleri (2010)’nin Kırklareli Erik Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi temel aldıkları çalışmalarında ortakların %14’ünün sigortası olmadığını bulmuşlardır. Eren (2006) Kahramanmaraş’ın Göksun ilçesinde sığır yetiştiriciliği yapan işletmeleri araştırdığı araştırmasında, kooperatif ortaklarının %44’ünün sosyal güvencesinin olmadığını bulmuştur. Sırma (2019) çalışmasında yaptığı görüşmelerin çoğunda bir çok ailenin sigorta primini ödeyemeyeceği gerçeği ile karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

üretimde yer alacak 8 ortak arasında 4 kişilik nöbetler halinde üretim yapılmakta, üretimdeki kadınlar aylık 1.200-1.500 TL gelir elde etmekte ve ayda 2-3 kadının sosyal güvencesi sağlanmaktadır (Kurşuncu & Yılmaz, 2020: 160). 5. Kadın Kooperatifleri buluşması raporunda, Sosyal Güvenlik Kanunu'nda kadın kooperatifleri ortaklarının sigortalanmasına ilişkin kolaylıklar getirilmesi ve yönetim kurulu üyelerinin sigortalanabilmesi için ilgili düzenlemelerin yapılması ifade edilmiştir (Anon, 2015a). Francesca M. Cancian ve Stacey J. Oliner, kadınların karşılıksız bakım emeğinin çeşitli sosyal güvenlik önlemleriyle ödüllendirilerek ve bu kadınlara destek olunarak kadınların yaptığı bakım işlerinin toplumsal ve ekonomik değerinin teslim edilmesi gerektiğini öne sürmektedir (Acar-Savran, 2004).

Kooperatiflerin kurulmasının, yürütülmesinin zor olduğu, iş yükünün fazla ve masraflı olduğu birçok kişi tarafından dile getirilmektedir (Kurşuncu & Yılmaz 2020). Kooperatiflerin kurulumu esnasında imza beyannamesi, tüzük ve defter onayı ve imza sirküleri için ödenen noter harçları, Ticaret Sicil Gazetesi ilan harcı, Ticaret Odası kayıt harcı, karar defteri ve kaşe masrafları gibi masraflar bulunmaktadır.¹⁷ 21.10.2021 tarihinde Kanun'da yapılan değişiklikle kadın kooperatiflerinden tescil ve ilan harcı, Ticaret Odasına kayıt harcı, Ticaret Odası için yıllık aidat ve munzam aidatın alınmamasına ve ilana tabii olanlar için Türkiye Ticaret Sicil Gazetesinde ücretsiz olarak yayımlanmasına karar verilmiştir.¹⁸ Bahsi geçen muafiyetler kadın kooperatiflerini finansal açıdan biraz daha rahatlatacaktır. Buna ek olarak, 05 Aralık 2017 tarihinde yürürlüğe giren 7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun¹⁹ ile ortak dışı işlem yapan kadın kooperatiflerine işletme zorunluluğu getirilmiştir. 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren ortak dışı işlemlerden elde edilen kazançlar kurumlar vergisine tabii tutulmaya başlanmıştır.²⁰ Ortaklarının ürettikleri ürünlerden üretim yapıp satan kadın kooperatifleri için bu ayrı bir yükür. Çünkü ortak dışı faaliyette buldukları için ayrı bir işletme olarak görülüp vergi ödemekle mükellef olmuşlardır.

¹⁷ "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete, 10.05.1969.

¹⁸ "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete, 10.05.1969.

¹⁹ "7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun". 30261 Sayılı Resmi Gazete. 05.12.2017.

²⁰ "5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu". 26205 Sayılı Resmi Gazete. 21.06.2006

Kadınların üretimden elde ettikleri gelire “harçlık işi” olarak bakılmakta ve desteklenmektedir. Fakat kadınların erkeklerden daha fazla gelir elde etmeleri durumunda bu durum engellenmeye çalışılmaktadır (Kurşuncu & Yılmaz 2020). Ayrıca erkeklerin, kadınların kooperatife katılmasını ayak bağı olarak gördüğü, kadınların planladığı üretimi küçümsedikleri ve kadınların kooperatifçiliği beceremeyeceklerini düşündükleri görüşülen kadınlar tarafından ifade edilmektedir (Kurşuncu & Yılmaz 2020; Tokur 2020). Kavar Kooperatifi ortağı olan erkek bir görüşmeci şu şekilde ifade etmektedir:

“Kadınların üye olmaması için koz kullandık. Dedik ki, kadınlar üye olmak isterse her kadının üyelik parası 500 lira olsun. Ben kurucu üyeyim. Kadınların kooperatife üye olmasını biz istemiorduk işin aslı. Ayak bağı olacaklarını düşündük” (Tokur 2020: 258).

Kadınların kooperatife katılımı ayıplanacak bir durum olarak görülmektedir (Tokur, 2020). Üye kadınlar, kooperatiflerde söz hakkı almakta zorlanmakta ve erkekler tarafından ciddiye alınmadıklarını ifade etmektedirler (Tokur, 2020). Bazı kadınlar için de kooperatifler çalışabilmeleri için önemli bir alandır. Eşleri, kooperatif kapandıktan sonra başka işlerde çalışmasına izin vermemektedir:

“Ama mesela kooperatif kapandı eşime dedim ki ben işe girmeyi düşünüyorum. Ben dedim şimdi evde yapamam orada alışmışım ya gidiyorum. Boşlukta hissettim kendimi. Gerçekten boşlukta hissettim. Bir gideceğim ortam vardı. Eşim, yine izin vermedi mesela. Ne işi bu saatten sonra dedi. Baktım ki, hiçbir şey değişmemiş. Orası, kooperatif olduğu için bana müsaade ediyormuş. Ben, o yüzden kooperatifler olmasını istiyorum” (Anon. 2015: 23; Kooperatif 2'den G.).

Yırca Hanımeli Sabun Evi²¹ deneyimine baktığımızda, kadınların emeklerinin kendi çevrelerinde ve başka yerlerde değer görmesinin, ekonomik karşılık bulmasının kendilerine ve emeklerine dair algılarını olumlu yönde değiştirdiğini söyleyebiliriz (Al, 2020: 223). Sönmez ve Kızılaslan, kadınlar tarafından kurulan tarımsal kalkınma kooperatiflerini inceledikleri çalışmalarında; kadınların, kooperatife ortak olmalarıyla ekonomik kararlarda daha çok söz sahibi olduklarını saptamışlardır (Özdemir, 2016). Yağlar köyüne açılan kooperatif, devletin kadın kooperatiflerine bakışını anlamak açısından önemlidir. Yağlar köyünde yedi kadının kooperatif kurma isteği bakanlık düzeyinde ilgi çeker ve 12 Mart 2004 tarihinde gerçekleşen kooperatif açılışına iki bakan ve çok sayıda katılımcı katılır. Yağlar köyü ve kadınlar hakkında medyaya haberler çıkmıştır. Törene kadar köyün yolları onarılır, asfaltlanır ve on yıllardır köye girmeyen hizmetler gerçekleşir (Gümüšoğlu, 2012: 46). Yağlar köyünde

²¹Yırca Hanımeli Sabun Evi, “kömürün isini sabunun misine dönüştürüyoruz” düşüncesiyle hareket eden 25 kadın ekolojik sabun üreticisi tarafından kurulmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Al (2020)

kurulan kooperatif ile yoksulluk azalmakta, dayanışma artmakta ve aile içi işbölümünün dinamikleri etkilenecek, kadınların toplumsal konumları güçlenmektedir. Kooperatif, resmi olarak onaylandıktan sonra verilen faizsiz kredi ile ahır olmayan köylülere ahır yaptırılmış, soğutma tankı gibi ihtiyaçlar temin edilmiştir. 2007 yılında, Kars'ı ve Boğatepe köyünü hayvancılık ve peynircilik ile ilgili alanlarda kalkındırmayı amaçlayan ve bu amacını gerçekleştirmek için köy halkını örgütleyen İhsan Koçulu, beş kadın ve iki erkek üyeye Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği'ni kurmuştur. Kavılca yadigar tohumunu çoğaltma işini önceliğine alan dernek 3-4 yıl sonra "para gelmiyor" karamsarlığına kapılmıştır. Bu sırada, köyün bazı yaşlı kadınlarının yadigar tohumlardan geleneksel ekmekler yapmaya başladığını gören İlhan Koçulu, sürdürülebilirlikte kadınların çok önemli olduğunu fark ettiğini ve özellikle kadınların örgütlenmesi için çaba harcamaya karar verdiğini söylemektedir (Al, 2020: 210). Hopa Çay Kooperatifi'nin fabrikasındaki üretim sürecinde de komşu illerden dayanışma gösterilmiştir. Bu dayanışma pratiğinde kadınların payı büyüktür (Ergün, 2021).

Türkiye'de son yıllarda belediyelerin kooperatifleşme bazlı tarımı destekleme projelerinin popülerleşmesi kooperatif ürünlerinin tüketiciye daha kolay ulaşmasını sağlamaktadır (Yıldırım, 2019; Keyder vd., 2020). Duguid vd. (2015) kadın kooperatiflerinin yerel örgütlenmeler olmalarından ötürü belediyelerle işbirliklerinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Son yıllarda yapılan bu işbirlikleri olumlu sonuçlara yol açmıştır. İstanbul'da Kartal, Kağıthane, Bahçelievler, İzmir'de Balçova, Ödemiş, Seferihisar, Menemen, Mordoğan, Bergama, Urla Çanakkale'de Biga, Karabiga, Balıkesir'de Burhaniye, Van'da Bostaniçi ilçelerinde kooperatifler desteklenmekte ve olumlu sonuçlar alınmaktadır (Duguid vd., 2015). İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından çilek gibi bazı ürünlerde sadece kadın üreticiliğin gelişmesine yönelik fide dağıtılmakta ve teknik destek verilmektedir (Yıldırım, 2019). Ayrıca kadın üreticiler için İzmir dışındaki şehirlere geziler düzenlenmektedir (Çiçek, 2021). Ovacık kooperatifinde bakliyat paketleme sürecinde ambalaj olarak kullanılan bez torbalar, Pülümür ve Ovacık ilçelerinde yaşayan kadınlara yaptırılarak kadınlara istihdam sağlanmaktadır (Çiçek, 2021: 252). Ayrıca Konya Meram Belediyesi tarafından da Bacıyan-ı Meram Kadın Girişimci Kooperatifi kurulmuştur (Topaloğlu vd., 2017). Kadın kooperatifleri ilk başta deprem bölgesi olan Kocaeli, İzmit ve İstanbul'da örgütlenmeye başlamış, sonra Doğu ve Güneydoğu bölgelerine ve tüm Türkiye'ye yayılmıştır (Özdemir vd., 2010). Deprem bölgesinde kurulan kooperatiflerin birçoğu Kadın Emeği Değerlendirme Vakfı'nın

desteklerinden yararlanmıştır. Doğu ve Güneydoğu'daki birçok kadın kooperatifi, Avrupa Birliği fonları ile kurulmuştur. Valilik, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonları ve İŞKUR çeşitli şehirlerde kooperatiflerin projelerini desteklemiştir. Belediyelerin kadın kooperatiflerinin kuruluş aşamalarında verdikleri destekleri bir süre sonra çektikleri gözlemlenmektedir Bu durumun nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz (Anon, 2015: 39): (1) Kooperatifin belediye için bir yük haline geldiğinin düşünülmesi, (2) belediye yönetimlerinde değişim sonrası desteğin kesilmesi ya da başka kadın gruplarına yönlendirilmek istenmesi, (3) ortaya çıkan başarılı işin belediye tarafından devralınmak istenmesi. Örneğin Kavar Kooperatifi 2010 yılında süs bitkisi yetiştiriciliğine başlamış ve yetiştirilen bitkiler Bitlis ve Tatvan Belediyeleri'ne satılmıştır. Fakat 2014 yılı yerel seçimlerinden sonra belediyenin el değiştirmesinden dolayı, belediye verdiği destekten vazgeçmiştir (Tokur, 2020). Bir kadın görüşmeci konu hakkında şunu söylemektedir:

“Etkilemez mi? Bu projenin zamanında başka bir belediye başkanı vardı, A.G., O da ... partiliydi ancak kültürel faaliyetlere çok özen gösteren bir başkandı. O bizi çok destekledi, yer, mekan, malzeme konusunda. Satış standı ayarladı, ...satış standı verdi, tamamen koruyup kolladı bizi. Seçimler oldu, yine aynı parti fakat başka bir başkan kazandı. İ.K. başkan oldu. Birinin yaptığını diğeri bozar, birinin bir yerlere getirdiğini diğeri istemez ya, bu yani parti de olsa da oluyor. Velhasıl bize dediler ki siz buradan çıkın, iş yapıyorsunuz, biz bu işi belediye olarak kendimiz yapacağız dediler. Atölye çalışması yapıyoruz, oyuncakları boyatıp karşılığında para alıyoruz ya biz kendimiz yapacağız, çocuklara da bedava dağıtacağız dediler” (Anon. 2015: 30; Kooperatif 3'ten Z.).

Kırsaldaki tüm kadın kooperatifleri eşit imkanlara sahip değildir. Doğal ve beşeri dezavantajlar faaliyetlerini kısıtlamaktadır. Özellikle Artvin, Ardanuç'taki GİRKAD örgütlenmesinde gördüğümüz gibi; genç nüfusa sahip olmamak, dağınık bir yerleşime sahip olmak ve büyük kentlere uzak konumda bulunmak gibi beşeri ve coğrafi koşullar, kırsalda üreticilerin örgütlenmesi açısından zorluklar yaratabilmektedir (Al, 2020: 230). Ekonomik açıdan daha avantajlı olan kadınların örgütlenmesi daha kolay olmaktadır. Yani eşinin üzerinde küçük bir toprağı olan kadın ile hiç toprak mülkiyeti bulunmayan kadınlar aynı olanaklara sahip değildir. Bu dezavantajlı koşullar yine de örgütlenilemeyecek bir ortam yaratmamakta ve kadınlar zor koşullar altında örgütlenmeye devam etmektedirler. Bu konuda Urfa Mezopotamya Kadın Kooperatifini örnek gösterebiliriz. Kadınlar ağırlıklı olarak kendi üzerlerinde toprak mülkiyeti bulunmadığından dolayı aile tarlalarında üretim yapmaktadır. Zor koşullarda örgütlenmeler de katılımcı ve dayanışmacı bir prensiple örgütlenen kadınların; hane dışında sosyal hayata katılarak sosyalleşmesi, birbiriyle her konuda dayanışabilme

imkanı bulmaları ve emeklerinden para kazanabilmeleri büyük önem taşımaktadır (Al, 2020: 231).

5. Sonuç

2000 yılından sonra neo-liberal politikaların kırsalda yoğun şekilde uygulanması, kırsal alanın yoksulluk ve güvencesiz çalışma koşulları içerisinde kalmasına neden olmuştur. Kadınların ağırlıklı olarak kayıt dışı ve güvencesiz koşullarda çalışması, yoksulluktan daha fazla etkilenmelerine neden olmuş ve kadınlar yoksulluk sarmalı içine itilmişlerdir.

Kırsal alanın tasfiye olamaması kırsal kalkınmayı önemli hale getirmiş ve özellikle 1980 itibariyle toplumsal cinsiyet ve özellikle 1990'lar itibariyle katılım ve kooperatifler kırsal kalkınmada önemli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. İkinci paradigma değişimi olarak ifade edilebilecek “tabandan tavana” ve “süreç” yaklaşımları ile kırsal alanda yaşayanların kalkınma için kendilerinin doğrudan dahil olacakları bir mekanizma öngörülmüş ve bu öngörüden hareketle kooperatifler ve STK'lar popülerlik kazanmış ve kırsal alanda kadınların yaşadığı deneyim daha fazla ön plana çıkararak, kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet yükselmiştir.

Kooperatifler dayanışmacı rollerinden ötürü kırsal kalkınmada önemli rol oynamaktadır. Kadın kooperatiflerinin de kalkınma üzerinde etkili olduğuna dair genel kanı son dönemlerde popülerleşmiştir. Kadın kooperatiflerine önem verilmesi istihdam ve gelir artışı gibi ekonomik etkilerinin yanında kadınların daha çok söz sahibi olmasına imkân sağlayarak kadın ve erkek arasındaki eşitsizliği giderecektir.

Türkiye’de başarılı kadın kooperatifleri olmasına rağmen kooperatiflerin sorunları hala çözülmüş değildir. En önemli sorunlardan biri mali güçlüklerdir. Kamu kuruluşları kadınlara parasal destek vermeli ve 100 TL olan ortaklık payı düşürülmelidir. 2018 yılında yürürlüğe giren kadın kooperatiflerinin ortak dışı işlemlerden elde ettikleri kazançların kurumlar vergisine tabii tutulması hakkındaki düzenleme sonlandırılmalıdır. Bu şekilde kadın kooperatifleri kendi finansmanlarını daha kolay sağlayabileceklerdir. Kooperatiflerin kuruluşunda gereken masraflar azaltılmalı ve gerekirse kamu tarafından ödenmelidir. Kamunun kadın kooperatiflerine kolaylık sağlaması kadın kooperatiflerinin iç işleyişine müdahale etmeyecek, koşulları kolaylaştıracak şekilde olmalıdır. Kadın kooperatifleri, vakıf veya devletin güdümü altında değil tabandan gelen isteklerle örgütlenmelidir. “Kadın

Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi” güncellenmeli ve seracılık, hayvancılık, süs bitkisi yetiştiriciliği ve kırsal turizm alanında hizmet veren üretim işletme kooperatifleri de kadınların dahil olduğu alanlar olarak sözleşmeye dahil edilmelidir. Toplum kadın kooperatifleri hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Kadınlar arasında da bilgi eksikliği bulunmaktadır. Özellikle erkekler, kadın kooperatifleri hakkında bilinçlendirilmeli ve kadınların kooperatiflere katılımlarının faydaları anlatılmalıdır. Özellikle kadınlara, kooperatiflerin ekonomik ve sosyal yönleri konusunda eğitimler verilmelidir. Son olarak, kadınların sosyal güvencesi, kooperatifler üzerinden sağlanmalı ve bu konuda gerekirse kamu tarafından kooperatiflere destek verilmelidir.

Kaynakça

- Acar-Savran, G., 2004. *Beden Emek Tarih – Diyalektik Bir Feminizm İçin*. 1. Baskı. İstanbul: Kanat Kitap.
- Açıkgöz, R., 2010. Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir İnceleme. *Yardım ve Dayanışma*, 45-60.
- Akbolat, S., 2012. *Türkiye’de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Akkaya, F. A., 2018. *Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sürdürebilir Kırsal Turizmdeki Önemi ve Finansal Performansların Analizi*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Aksoy Demirci, A., Günay, G., 2018. Türkiye’de Kadın Kooperatifçiliği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(1), 77-90.
- Akşit, B., 1978. *Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980*. 11. Tez, 7, 11-29.
- Al, S. İ., 2020. *Kolektif Ekolojik Tüketici İnisiyatiflerinin Alternatif Dayanışma Ağı ve Dönüşürken/Dönüştürürken Kadın Üretici Örgütlenmeleri*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 197-234.
- Amin, S., 1992. *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Lim, S. (çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Amin, S., 2009. Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89-97.
- Anon. 2012. Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016. Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- Anon. 2013. Gelişmiş Ülkelerde Kooperatifçilik Uygulamaları. Ankara: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.
- Anon. 2015. Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler. İstanbul: KEİG.
- Anon. 2015a. 5. Kadın Kooperatifleri Buluşması Raporu. 23-24-25 Aralık. İstanbul: Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı.
- Anon. 2018a. Bir Mücadele Alanı Olarak Kadın Kooperatifleri – I [çevrimiçi]. Erişim: <http://isyandan.org/makaleler/bir-mucadele-alani-olarak-kadin-kooperatifleri-i/> [Erişim Tarihi: 05.02.2018].
- Anon. 2018b. Bir Mücadele Alanı Olarak Kadın Kooperatifleri – II [çevrimiçi]. Erişim: <http://isyandan.org/makaleler/bir-mucadele-alani-olarak-kadin-kooperatifleri-ii/> [Erişim Tarihi: 19.03.2018].
- Anon. Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi. Ticaret Bakanlığı.
- Atasoy, M., 2009. Türkiye’de *Tarımsal Üretici Örgütlemesi ve Yapısal Sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Aydın, Z., 1986. *Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler* (1). 11. Tez, 3, 126-156.
- Aykaç, A., 2018. *Dayanışma Ekonomileri*. İstanbul: Metis.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Baş, K., Ateş, H. Ç., 2010. Muş İli Tütün Ekicilerinin Yeni Tütün Yasası (4733 Sayılı Yasa)'nın Uygulanmasına İlişkin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 5(22), 33-44.
- Baş, L., Ciğerci Ulukan, N., 2020. Fındık Tarımında Mevsimlik Çalışan Yerli Kadın İşçiler: Fatsa Örneği. *Fiscaoeconomia*, 4(1), 111-131.
- Başsüllü, Ç., 2009. Akhisar Yöresinde Tütün Üretimi, Yöreye Katkıları ve Alternatif Bitkiler. 2. Ormancılıkta Sosyo-Ekonomik Sorunlar Kongresi. 19-21 Şubat. Isparta, 432-443; <http://ormanweb.isparta.edu.tr/ormis/bildiriler/43.pdf>.
- Bekar, E., 1997. *Özel Öğretim Kurumları ve Kooperatifleşme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Biber, A. E., 2011. *Tarımda Kapitalist Gelişim Sürecinin Türkiye Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi*. Doktora Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Bor, Ö., 2011. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Tütün. *Mülkiye Dergisi*, 35(270), 65-91.
- Boratav, K., 1969. Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi. *Emek Dergisi*, 14, 8-9.
- Boratav, K., 1970. Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlik Sosyalist Dergi*, Cilt 1-15, 177-217.
- Boratav, K., 1972. Türkiye'de Tarımın 1960'larda Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler. *SBF Dergisi*, 27(3), 771-814.
- Boratav, K., 1980. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. No: 454. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Candan, E., Özalp Günel, S., 2013. Tarımda Kadın Emeği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 93-103.
- Ciğerci Ulukan, N., 2019. Kırsal Dönüşüm, Tarım Dışı İstihdam ve Kadın Emeği: Fındık Fabrikalarında Çalışan Kadınlar. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 10(16), 123-140.
- Çelik, C., 2017. *Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri*. *Praksis*. Sayı 43. Dipnot Yayınları. 785-810.
- Çelik, M., Yıldız, F., Bulancak, A., 2015. *Çukurova Bölgesi Tavukçuluk İşletmesinde Bulunan Kadınların Refah Düzeyleri*. Ağrıdağ, G. (ed.). Türkiye'de ve Dünyada Kadın Araştırmaları içinde (Ç. Ü. BAP SBT-2015-3873 proje kapsamı). Adana, 313-317.
- Çınar, K., 2018. Bölüşüm Sorununa Kolektif Bir Bakış: Türkiye'de Kadın Kooperatifleri Örneği. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 98, 33-41.
- Çiçek, Ö., 2016. Özelleştirme Sürecine Sendikaların Bakış Açısı: Burdur ve Uşak Şeker-İş Sendikası Örnekleri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(13), 126-143.
- Çiçek, Ö., 2021. *Türkiye'de Tarımsal Üretimin Güncel Sorunları Karşısında Üretici Kooperatiflerinin Geleceğini Yeniden Düşünmek*. Yıldırım, U. D., Öngel, F. S. (der.). Şirketlerden Kooperatiflere Dayanışmadan Rekabete içinde. İstanbul: Notabene, 231-260.
- Dağ, R., 2007. *Kırsal Kalkınma Siyaseti*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Değirmenci, E., 2017. *Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma*. Praksis. Sayı 43. Dipnot Yayınları. 765-784.
- Demircan Yıldırım, P., 2020. Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahatlı Kadın Kooperatifi Örneği. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 159-170.
- Duguid, F., Durutaş, G., Wodzicki, M., 2015. *Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu*. World Bank.
- Ecevit, Y., 2003. Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalşıabilir?. *C. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), 83-88.
- Ellis, F., Biggs, S., 2001. Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s. *Development Policy Review*, 19(4), 437-448.
- Engiz, A. M., 2007. *Türkiye’de Patates Tohumluğu Üretiminin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi – Nevşehir Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erdost, M., 1969. Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 13, 34-58.
- Erdost, M., 1979. Türkiye’de Küçük Köylülüğün Sermaye Tarafından Sömürülmesi Üzerine. *Ülke Dergisi*, 7, 41-142.
- Erdost, M., 1980. Küçük Köylülüğün “Çözumsuzlüğü” Üzerine Notlar. *Ülke Dergisi*, 11-12, 32-55.
- Erdost, M., 1988. *Kapitalizm ve Tarım*. 2. Baskı. Ankara: Onur Yayınları.
- Eren, C. Z., 2017. *Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm*. Praksis. Sayı 43. Dipnot Yayınları, 811-838.
- Eren, E., 2006. *Kahramanmaraş İli Göksun İlçesinde Sığır Besiciliği Yapan İşletmelerin Yapısı ve Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Ergün, B., 2021. *Türkiye’de Çay Üretiminde Özel Sektöre Alternatif Üretim Modeli: ‘Yeni Nesil’ Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 49-81.
- Erkök, S., 2018. *Türkiye Şeker Piyasası İşleyişi Özelinde Bir Ekonomik Model Olarak Kooperatif: Tarım Sanayi Entegrasyonu ve Pankobirlik İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Ferguson, H., & Kepe, T., 2011. Agricultural cooperative and social empowerment of women: a Ugandan case study. *Development in Practice*, 21(3), 421-429.
- Geray, C., 1981. *Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik (Örnek Olaylar)*, Ankara: Tuna Yayıncılık.
- Göçer, M. C., 2020. *Alternatif Üretim Biçimi Olarak Kooperatifçilik: S.S Ovacık 94 Mah. Tarımsal Kalkınma Kooperatifi’nin Dayanışma Ekonomileri Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Göçer, M. C., 2021. *Bir Dayanışma Ekonomisi Örneği Olarak Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi: Deneyimler ve Tartışmalar*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye'si'nde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 179-226.
- Güloğlu, T., & Korkmaz, A., 2005. Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1), 811-831.
- Gülpak, M., 1997. *Türkiye'de Kooperatifçilik Hareketinin Gelişimi ve Bu Gelişimde Ahmet Hamdi Başar'ın Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Gümüsoğlu, F., 2012. Kadınların Toplumsal Alanda Güçlenmesine Bir Örnek: Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 10, 39-60.
- Günşen, H. B., 2006. Batı Karadeniz Bölgesindeki Ormancılık Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (Kastamonu Örneği). Yüksek Mühendislik Tezi. Bartın: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
- Gürel B., 2014. Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi. Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, E. A. (ed.). Marksizm ve Sınıflar: Dünya'da ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri içinde. İstanbul: Yordam Yayınları, 303-385.
- Gürel, B., 2011. Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950-1980. *Journal of Agrarian Change*, 11(2), 195-219.
- Hacısüleyman, D., 2019. *Bölgesel Kalkınmada Yerel Yönetimler ve Kooperatifçilik Politikalarının Rolü: Tire Süt Kooperatifi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- İnal Çekiç, T., & Ökten, A. N., 2009. Sosyal Sermaye Perspektifinden Kırsal Kalkınma Sorunsalına Yeniden Bakış. *Megaron*, 4(3), 203-213.
- İslamoğlu, H., vd., 2008. Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri. TÜBİTAK SBB Proje. Proje No: 106K137.
- Karabıyık, İ., 2012. Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 32(1), 231-260.
- Kaya, A. Y., 2017. Kapitalizmin Bunalımı Bağcılığın Dönüşümü: 2000'li Yıllarda Batı Anadolu'da Üzüm Üreticiliği. Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri. İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, 95-113.
- Kaya, G., 2018. Tekel Dönemi ve Sonrasının Tütün Ekicisi Ailelere Etkileri (Adıyaman Merkez Köyleri Örneği). *Social Sciences Studies Journal*, 4(19), 2271-2280.
- Kazar, E. N., 2019. Parasal ve Katılımcı Yoksulluk Yaklaşımları Bağlamında Kadın Yoksulluğunu Azaltmada Kadın Kooperatiflerinin Rolünün Değerlendirilmesi: İstanbul ve Bursa Örneği. *Turkish Studies*, 14(6), 3287-3308.
- Keyder, Ç., Bilgiç, D. N., Yenal, Z., 2020. COVID-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye'de neler yaşandı, neler yaşanacak? [çevrimiçi]. Erişim: https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasacak/#_ftn2 [Erişim Tarihi: 4.07.2020].

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Keyder, Ç., & Yenal, Z., 2013. *Bildiğimiz Tarımın Sonu – Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, B. 2011. *Samsun İlindeki Tarımsal Kooperatiflerinde Ortak-Kooperatif İlişkilerinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Kısa, N., Öztürk, H., 2009. Türkiye’de Kız Çocuklarının Ortaöğrenime Katılımının Eğitimin Ekonomik Getirileri Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi*. Cilt 3. 13-16 Ekim. İzmir.
- Kıymaz, T., 2002. Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye’nin Konumu. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Kitazawa, Y., 2010. Japan’s Lost Decades and a Women-led Socio-solidarity Economy. *Development*, 53(3), 416-420.
- Kurşuncu, H., & Yılmaz, S., 2020. *Gıda Üretiminde Kadın Emeği: Kadın Dernekleri ve Kadın Kooperatifleri*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 144-168.
- Lenin, V. İ., 1975. *Rusya’da Kapitalizmin Gelişimi*. Erdoğan, S. (çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Manchon, B. G., & Macleod, M., 2010. Challenging Gender Inequality in Farmers’ Organisations in Nicaragua. *Gender & Development*, 18(3), 373-386.
- Marx, K., 1976. *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850*. Ağaoğlu, T. (çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., 2011. *Kapital 1. Cilt*. Selik, M., Satılgan, N. (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Murray, M., & Dunn, L., 1995. Capacity Building for Rural Development in the United States. *Journal of Rural Studies*. 11(1), 89-97.
- Müftüoğlu, H., & Aydos, V., 2001. *Türkiye’de Kooperatifçilik – Türk Konut Kooperatifçiliğinin Alternatif Bir Model: Almanya*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Mülayim, Z. G., 1995. *Kooperatifçilik*. 2. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Nadim, S. J., Nurlukman, A. D., 2017. The Impact of Women Emporwement on Poverty Reduction in Rural Area of Bangladesh: Focusing on Village Development Program. *Journal and Government & Civil Society*, 2(1), 135-157.
- Ofreneo, R. P., Hega, M. D., 2016. Women’s solidarity economy initiatives to strengthen food security in response to disasters. *Disaster Prevention and Management*, 25(2), 168-182.
- Öksüz, E., 1982. Kooperatifçilik Kavramı ve İlkelerinin Işığında Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(31), 329-358.
- Özcan, O., 2007. *Türkiye’de Kooperatifçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Özçelik, A., & Turan, A., Tanrıvermiş, H., 1999. Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri. Proje Raporu 1999-2. Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Özdemir, G., 2016. Trakya Bölgesinde Geleneksel Gıdaların Ekonomiye Kazandırılmasında Kırsal Kesimin Rolü ve Örgütlenme Olanakları. Bilimsel Araştırma Projesi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi.
- Özdemir, G., vd., 2019. Kırsalda geleneksel gıda üretiminde kadınların örgütlenme yaklaşımları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 24(3), 253-259.
- Özdemir, G., Yılmaz, E., 2010. Kadın Girişimciliği ve Kooperatifler. Uluslararası 2. Trakya Bölgesi Kalkınma Girişimcilik Sempozyumu, 1-2 Ekim, Öztel, M., Burgazoğlu, H. (ed.). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
- Özer, M., Biçerli, K., 2003. Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 55-85.
- Rehber, E., 2011. *Kooperatifçilik*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Sefer, B. K., 2020. *Türkiye’de Tarım Alanında Kadın Kooperatifleşmesine Yönelik Politikaların Sınıf ve Cinsiyet Perspektifinden Değerlendirilmesi*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 116-142.
- Serinikli, N., 2016. Kadın Yoksulluğunu Önlemede Girişimciliğin Önemi: Kadın Kooperatifleri ve Mikro Kredi Uygulamaları. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 598-609.
- Sırma K. A., 2019. Türkiye’de Sözleşmeli Tütün Üretimi Denizli İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Şener, Ü., 2012. Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 51-67.
- Şenses, F., 2006. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. 4. Baskı. Ankara: İletişim Yayınları.
- Terin, M., Yavuz, F., Yıldırım, L., Güler, O. İ., 2010. Hayvansal Üretimin Gelişmesinde Kooperatiflerin Rolü: Kırklareli Merkez Erikler Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği. Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, 542-549.
- Terluin, I. J., 2003. Differences in Economic Development in Rural Regions of Advanced Countries: an Over View and Critical Analysis of Theories. *Journal of Rural Studies*, 19, 327-344.
- Tokur, R. E., 2020. *Kırsal Kalkınma Projesinde Kadının Katılımcılığı: Kavar Havzası Deneyimi*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 236-267.
- Topaloğlu, E. Ö., Topaloğlu, M., 2017. Türkiye’de Kadın Girişimci Kooperatifleri: Bacıyan-ı Meram Örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52, 203-218.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Tosun, F., 2018. Şeker Pancarı ve Şeker, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- Ulukan, U., 2009. *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Urhan, B., 2011. *Türkiye’de Kriz, Kadın Emeği, Hükümet Söylem ve Politikaları. Political Economy, Crisis and Development: Politik İktisat, Kriz ve Kalkınma içinde*. Şirinler, İ., vd. (ed.). First Edition. London: Ijopoc Publication. 315-331.
- Ültanır, M. S., 2019. *Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnsiyatifi-Kalkınma İdeali*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Yaman, M., 2020. *Kooperatifler ve “Dayanışma Ekonomileri” Ataerkil İlişkilere Alternatif mi? Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bir Değerlendirme*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 13-35.
- Yercan, M., & Kımıklı, F., 2021. *Pamuk, Zeytin, Üzüm ve İncir: TARIŞ’ın Öyküsü ve Bölge Kalkınmasına Etkileri*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 149-177.
- Yıldırım, U. D., 2019. *Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri; Olanaklar ve Sınırlar*. Öngel S. ve Yıldırım, U. D. (ed.). Krize Karşı Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene. 25-78.
- Yurdakoş, E., 2009. *Türkiye’nin Avrupa Birliği Çeltik Ortak Piyasa Düzenine Uyumunun Piyasalara ve Samsun İli Çeltik İşletmelerine Etkilerinin Araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Yüzüak, D., 2005. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Köylülük ve Tarımsal Meta Üretimi: Boyalık Köyü Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- "5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu". 26205 Sayılı Resmi Gazete. 21.06.2006
- "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete. 10.05.1969
- "7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun". 30261 Sayılı Resmi Gazete. 05.12.2017.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama

Measuring the Impact of the Covid-19 Epidemic on the Food Industry with Data Envelopment Analysis: An Application on the XGIDA Index

Esra DEMİREL¹

Öz

2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan bir virüs kısa sürede tüm dünyaya yayıldı. Tüm dünyayı etkisi altına alan bu virüse koronavirus ismi verilerek Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020 pandemi ilan edildi. Covid-19 pandemisinin yayılımını durdurmak için her ülke kendi içinde sosyal ve ekonomik anlamda bazı kısıtlamalara gitti. Sinema, tiyatro, kafe gibi insanların toplu halde bulunduğu ortamların kapandığı dönemde ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Bu çalışmada pandeminin etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2020 yılında XGIDA endeksinde yer alan 25 şirketin etkinlik değerlerini BCC girdi yönelimli VZA yöntemiyle ölçerek, etkin olan ve olmayanların tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Etkin olmayan şirketlerin etkin değerlere ulaşabilmesi için girdilerinde hangi oranlarda değişiklik yapması gerektiği tespit edilmiştir. Analizde cari oran, toplam aktif, satışların maliyeti girdi değişkenleri; net kar ve satış hasılatı çıktı değişkenleri olarak alınmıştır. Analize konu olan 25 şirketin 8 tanesi BCC girdi yönelimli VZA modeline göre etkin bulunmuştur. Sonuçlar incelendiğinde en düşük görece etkinlik skorunun 0.73 olduğu görülmektedir. Sonuç olarak pandemi döneminde Borsa İstanbul'a kote gıda sektöründeki şirketlerde etkinliğin iyi olduğu tespit edilmiştir.

Jel Kodları: C61, C67, E22.

Anahtar Kelimeler: Veri Zarflama Analizi (VZA), etkinlik, BİST, COVID-19.

Abstract

A virus that emerged in Wuhan, China in December 2019, spread all over the world in a short time. This virus, which affected the whole world, was named as coronavirus and declared a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020. In order to stop the spread of the Covid-19 pandemic, each country has made some social and economic restrictions within itself. In the period when environments such as cinemas, theaters and cafes where people were in mass were closed, economic problems began to emerge. In this study, it is aimed to determine the effective and ineffective ones by measuring the efficiency values of 25 companies in the XGIDA index in 2020, when the impact of the pandemic was felt intensely, with the BCC input-oriented DEA method. It has been determined at what rate ineffective companies should make changes in their inputs in order to reach effective values. Current ratio, total assets, cost of sales input variables in the analysis; net profit and sales revenue are taken as output variables. 8 of the 25 companies subject to the analysis were found to be efficient according to the BCC input-oriented DEA model. When the results are examined, it is seen that the lowest relative efficiency score is 0.73. As a result, it has been determined that efficiency is good in companies in the food sector listed on Borsa Istanbul during the pandemic period.

Jel Codes: C61, C67, E22.

Keywords: Data Envelopment Analysis (DEA), efficiency, BIST, COVID-19.

¹ Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, esrademirel@comu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-5264-978X

1. Giriş

2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan bir virüs kısa sürede tüm dünyaya yayıldı. Tüm dünyayı etkisi altına alan bu virüse koronavirüs ismi verilerek Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020 pandemi ilan edildi. Koronavirüs kaynaklı ilk ölüm 11 Ocak 2020 tarihinde yine Wuhan kentinde yaşanmıştır. Covid-19 pandemisinin yayılımını durdurmak için her ülke kendi içinde sosyal ve ekonomik anlamda bazı kısıtlamalara gitti. Sinema, tiyatro, kafe gibi insanların toplu halde bulunduğu ortamların kapandığı dönemde ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Bu bağlamda bu dönemde birçok sektör olumsuz olarak etkilenirken, bazı sektörler için ise süreçte olumlu gelişmeler yaşanmıştır.

Ekonomilerde belirsiz ortamların oluşması piyasalardaki finansal araçların fiyatlarının anında tepki vermesine yol açmaktadır. Covid-19 süreci incelendiğinde de en başta ortaya çıkan belirsizlik yatırımcıların para kaybetmekten korkmasına sebep olarak finansal piyasalardaki finansal araçların fiyatlarında sert düşüşlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Türkiye'de uygulanan sokağa çıkma kısıtlamaları, şehirlerarası ulaşımın kısıtlanması gibi tedbirler insan hareketliliğinin azalmasına yol açtığı için ulaşım sektörü, turizm sektörü gibi alanların olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. Diğer yandan sokağa çıkma kısıtlamaları boyunca marketlerin belirli saatler arasında açık olmasına izin verilerek temel ihtiyaçların karşılanabilmesiyle gıda sektörünün bu olumsuzluğun dışında kalması sağlanmıştır.

Covid-19 için bir tedavi yöntemi ya da aşı henüz bulunmamışken bilim camiası ve otoriteler pandeminin yarattığı krizi kısa ve uzun vadede yönetilmesi için bilgi arayışı içine girdiler. Gıda sektörü ve sektörün paydaşları, gıdanın insanın hayatta kalması için gerekli duyduğu ihtiyaç olması sebebiyle ilgi odağı haline geldi (Galanakis, 2020).

Bu çalışma 2020 yılında XGIDA endeksinde yer alan 25 işletmenin etkinliklerini BCC girdi yönelimli Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemiyle ölçmeyi amaçlamaktadır. Giriş bölümünü takiben literatürdeki çalışmalara yer verilmiştir. Ardından çalışmada kullanılan VZA yöntemi açıklanarak 25 şirketin etkinlik analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları listelenerek önerilerle araştırma sonlandırılmıştır.

2. Literatür Taraması

Sadjadi ve diğerleri (2011) yaptıkları çalışmada İran'da bulunan yerel gaz şirketlerinin etkinliklerini güçlü süper veri zarflama analizi yöntemiyle araştırmıştır. Çalışma 2008 yılında 27 şirket özelinde yapılmıştır. Girdi değişkenleri olarak ağ kilometresi ve çalışan sayısı; çıktı değişkenleri olarak ulaşılan hacim, müşteri sayısı ve gerçek/planlanan performans alınmıştır. Sonuç olarak 27 şirketin 5 tanesinin etkin olduğu tespit edilmiştir.

Dizkırıcı (2014) çalışmasında 2010-2012 yılları arasında Borsa İstanbul'da Gıda İçecek sektör endeksinden seçilmiş şirketlerin verimliliklerini finansal oranlarını ele alarak VZA yöntemiyle tespit etmişlerdir. Araştırmalarında girdi değişkenleri olarak cari oran, asit test oranı, kaldıraç oranı, alacak tahsil süresi, stok tüketim süresi; çıktı değişkenleri olarak ise satış karlılığı, toplam varlık karlılığı alınmıştır. Girdi yönelimli CCR VZA modelinin kullanıldığı çalışmada 21 şirketin verimliliği ölçülmüştür. Sonuç olarak; 2010 yılında 6 şirketin, 2011 yılında 5 şirketin, 2012 yılında 6 şirketin etkin olduğu bulunmuştur.

Geyikçi ve Bal (2015) yaptıkları araştırmada Borsa İstanbul'a kayıtlı 16 toptan ve perakende ticaret firmasının etkinliğini 2011-2013 dönemini kapsayan oranları kullanarak ölçmüştür. Cari oran, stok devir hızı, finansal kaldıraç girdi değişkenleri; net kar marjı, piyasa değeri çıktı değişkenleri olarak çalışmaya dahil edilmiştir. CCR çıktı yönelimli modele göre 2011 yılında 16 şirketin 5'i, 2012 yılında 16 şirketin 3'ü, 2013 yılında 16 şirketin 2'si etkin bulunmuştur. BCC çıktı yönelimli modele göre 2011 yılında 7 şirketin, 2012 yılında 9 şirketin, 2013 yılında 3 şirketin etkin olduğu tespit edilmiştir.

Aytekin ve Kahraman (2015) 2008-2012 yılları arasında Borsa İstanbul'da Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksindeki firmaların etkinliklerini ölçmeyi amaçlamıştır. Genel yönetim giderleri, finansman giderleri, ödenmiş sermaye değişkenlerinin girdi, net aktif değer, net dönem karı ve piyasa değeri değişkenlerinin çıktı olarak kullanıldığı çalışmada girdi yönelimli SupSBM VZA modeli kullanılmıştır. Sonuç olarak; 23 şirketten 2008 ve 2009 yıllarında 5'inin, 2010 ve 2011 yıllarında 8 gayrimenkul yatırım şirketinin ve 2012 yılında 4 şirketin etkin olduğu tespit edilmiştir.

Koçyiğit (2016), Borsa İstanbul'da işlem gören çimento şirketlerinin 2009-2013 yılları arasındaki etkinliklerini VZA yöntemiyle ölçmüştür. Çalışmada girdi yönelimli CCR ve girdi

Demirel, E. (2022). Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 151-166.
Doi: 10.30586/pek.1099872

yönelimli BCC modelleri kullanılmıştır. Girdi değişkenleri olarak ortalama cari oran, alacak devir hızı, stok devir hızı, çalışma sermayesi devir hızı, varlık devir hızı ve özkaynak devir hızı; çıktı değişkenleri olarak ise varlık karlılığı, özkaynak karlılığı ve net kar marjı seçilmiştir. CCR modelinin sonuçlarına göre 13 işletmenin 2009 yılında 4 tanesi, 2010 yılında 3 tanesi, 2011 yılında 3 tanesi, 2012 yılında 5 tanesi, 2013 yılında 3 tanesi etkin bulunmuştur. BCC modelinin sonuçlarına göre 2009 yılında 12 işletme, 2010 yılında 12 işletme, 2011 yılında 11 işletme, 2012 yılında 10 işletme, 2013 yılında 10 işletme etkin bulunmuştur.

Çelik ve Ayan (2017) çalışmalarında imalat sanayi sektöründeki şirketlerin etkinliklerini 2010 ve 2014 yılları arasında parametrik olmayan yöntemlerden veri zarflama analizi ile ölçmüştür. Girdi değişkenleri olarak aktif devir hızı, öz sermaye devir hızı, duran varlık devir hızı, alacak devir hızı, stok devir hızı ve toplam aktif değişkenleri; çıktı değişkenleri olarak aktif karlılık oranı, öz sermaye karlılık oranı, faaliyet karlılık oranı ve net satışlar değişkenleri alınmıştır. Girdiye yönelik CCR modelinin kullanıldığı araştırmada gıda, içki ve tütün sektöründeki 20 şirketin 11 tanesinin etkin olduğu bulunmuştur. Dokuma, giyim eşyası ve deri sektöründeki 21 şirketin 8 tanesinin etkin olduğu tespit edilmiştir. Kimya, petrol kauçuk ve plastik ürünler sektöründeki 20 şirketin 9 tanesinin etkin olduğuna ulaşılmıştır. Taş ve toprağa dayalı sektörde 25 şirketin 20 tanesinin etkin olduğu; metal eşya, makine ve gereç yapım sektöründe 23 şirketin 11 tanesinin etkin olduğu bulunmuştur.

Siew ve diğerleri (2018) yaptıkları çalışmada finansal oranları ve risk faktörünü dikkate alarak 2004-2015 yılları arasında Malezya'daki 28 finansal şirketin etkinliğini ölçmüştür. Bu çalışmada cari oran, borç-özsermaye oranı, finansal borç oranı ve risk girdi değişkeni olarak; aktif karlılık, özkaynak karlılığı ve hisse başına kazanç çıktı değişkeni olarak seçilmiştir. Sonuç olarak bu şirketlerin 13 tanesinin etkin olduğu saptanmış ve etkin olmayan şirketlerin değişkenlerinde hangi oranlarda değişiklik yapması gerektiği belirlenmiştir.

Özdemir ve Göktaş (2019) çalışmalarında Borsa İstanbul'a kayıtlı olan petrol işletmelerinin etkinliklerini incelemişlerdir. Çalışmada 8 petrol işletmesinin 2017 yılındaki verileri ile 4 girdi ve 2 çıktı değişkeni kullanılmıştır. Girdi değişkenleri olarak cari oran, kaldıraç oranı, uzun vadeli yabancı kaynaklar/pasif toplam, maddi duran varlıklar/aktif toplam; çıktı değişkenleri olarak özsermaye karlılık oranı ve aktif karlılık oranı alınmıştır. Sonuç olarak; 8 petrol işletmesinin 5'inin etkin olduğu saptanmıştır.

Özçelik ve Öztürk (2019) Borsa İstanbul'da bulunan gıda, içecek endeksine kota şirketlerin maliyet yönetimindeki etkinliklerini ölçmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda analiz için 2015-2017 yılları arasındaki veriler kullanılarak girdi yönelimli BCC ve girdi yönelimli CCR modelleri seçilmiştir. Satışların maliyeti/satış hasılatı, yönetim gideri/satış hasılatı, pazarlama gideri/satış hasılatı girdi değişkenleri olarak; aktif karlılığı, özkaynak karlılığı, net kar marjı, faaliyet kar marjı çıktı değişkenleri olarak alınmıştır. Sonuç olarak CCR girdi yönelimli modele göre 2015 yılında 2015, 2016 ve 2017 yıllarında 7 şirket etkin bulunmuştur. BCC girdi yönelimli modele göre 2015 ve 2017 yıllarında 7 şirket etkin, 2016 yılında ise 8 şirket etkin olarak bulunmuştur. Soylu (2020) yaptığı çalışmada Borsa İstanbul'da bulunan teknoloji şirketlerinin entelektüel sermaye etkinliği 2017 ve 2018 yıllarındaki veriler kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan girdi değişkenleri personel sayısı, maddi olmayan duran varlıklar, pazarlama giderleri; çıktı değişkenleri dönem karı, satış gideri olarak alınmıştır. Sonuç olarak 2017 yılında 14 şirketten 5 tanesi etkin, 2018 yılında 8 tanesi etkin bulunmuştur.

3. Yöntem

VZA, karar verme birimlerinin verimliliğini ölçmek için doğrusal programlama tekniklerini kullanan bir yöntemdir (Boussofiane vd., 1991). VZA, veri dağılımı için herhangi bir varsayım olmaksızın birden çok girdi ve çıktının dikkate alınmasına izin vermektedir. Her durumda verimlilik girdi ya da çıktılardaki orantılı değişiklikler olarak hesaplanmaktadır (Ji & Lee, 2010: 268).

Etkinliğin yaygın olarak ölçümü şu şekilde yapılmaktadır (Cooper vd., 2007: 1):

$$\frac{\text{Çıktı}}{\text{Girdi}}$$

Organizasyonel birimler birden fazla ölçülemez girdi ve çıktıdan oluşuyorsa, bu karmaşıklıkta etkinliğin ölçümü aşağıdaki etkinlik tanımıyla yapılmaktadır (Boussofiane vd., 1991: 1):

$$\frac{\text{Çıktıların ağırlıklı toplamı}}{\text{Girdilerin ağırlıklı toplamı}}$$

Bu formülde ağırlık hesabı yapılması gerekmektedir, bu da zor olabilmektedir. Bu zorluğu ortadan kaldırmak için Charnes, Cooper ve Rhodes (1978) yaptıkları çalışmada yeni bir etkinlik modeli (CCR etkinlik) önermiştir. Bunun üzerine Banker, Charnes ve Cooper (1984), CCR etkinliğin ölçümünün teknik etkinlik ve ölçek etkinliğin ölçüm ürünü olarak kabul edildiğini göstererek BCC modelini önermiştir. BCC, CCR'ın teknik etkinliği ve ölçeğe göre getiriye

tahmin eden doğrusal programlama formülasyonunu değiştirmektedir (Banker & Thrall, 1992: 74).

BCC girdi yönelimli VZA modeli şu şekildedir:

$$E_k = \min \alpha - \varepsilon \sum_{i=1}^m s_i^- - \varepsilon \sum_{r=1}^p s_r^+$$

Modelin kısıtları aşağıdaki gibidir:

$$\sum_{j=1}^n X_{ij} \lambda_j + s_i^- - \alpha X_{ik} = 0 \quad i = 1, \dots, m$$

$$\sum_{j=1}^n Y_{ij} \lambda_j - s_r^+ - Y_{rk} = 0 \quad r = 1, \dots, p$$

$$\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$$

$$\lambda_j \geq 0, j = 1, \dots, n; s_i^- \geq 0, i = 1, \dots, m; s_r^+ \geq 0, r = 1, \dots, p$$

Modelde;

E_k =Karar verme biriminin etkinliği,

X_{ij} =j'nci karar verme biriminin i'nci girdisi,

X_{ik} =k'nci karar verme biriminin i'nci girdisi,

Y_{ij} =j'nci karar verme biriminin i'nci çıktısı,

Y_{rk} =k'nci karar verme biriminin r'nci çıktısı,

ε =Küçük pozitif bir sayı

n: Karar verme birimi sayısı, p: Çıktı sayısı, m: Girdi sayısı,

α : Düşürülecek girdinin miktarını ifade eden büzülme katsayısı,

s_i^- : Karar verme biriminin maksimal i'nci girdi fazlası,

s_r^+ : Karar verme biriminin maksimal r'nci çıktı eksiği,

λ_j : j'nci karar verme birimine karşılık gelen yoğunluk değeridir.

4. Veri ve Bulgular

Pandemi döneminde yaşanan kısıtlamalardan dolayı birçok sektör olumsuz olarak etkilenmiştir. Ancak temel ihtiyaçların başında gelen yiyecek ve içecek sektörünün kafelerin, restoranların ve birçok sosyal mekanın kapanmasına rağmen sokağa çıkma yasakları sebebiyle ortalama getirisi negatif olarak etkilenmemiştir. Bu bağlamda Demirel (2021) yaptığı çalışmada Borsa İstanbul'da yer alan Yiyecek & İçecek Sektörü Endeksi (XGIDA)'nin ortalama getirisinin pozitif olduğunu göstermiştir.

Çalışmanın amacı pandeminin etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2020 yılında XGIDA endeksinde yer alan 25 şirketin etkinlik değerlerini BCC girdi yönelimli VZA yöntemiyle ölçerek, etkin olan ve olmayanları tespit etmektir. Ardından etkin olmayanların etkin değerlere ulaşabilmesi için girdilerinde hangi oranlarda değişiklik yapması gerektiği tespit edilecektir. Analizde kullanılan, girdi ve çıktı verilerine ulaşılabilen 25 işletme KVB olarak seçilerek Tablo 1'de listelenmektedir.

Tablo 1. Analizde Kullanılan İşletmelerin Kodları ve Adları

İşletme Kodu	İşletme Adı	İşletme Kodu	İşletme Adı
FRİGO	FRİGO-PAK GIDA MADDELERİ SAN. VE TİC. A.Ş.	KENT	KENT GIDA MADDELERİ SAN. VE TİC. A.Ş.
SELGD	SELÇUK GIDA ENDÜSTRİ İHRACAT İTHALAT A.Ş.	TUKAS	TUKAŞ GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.
AVOD	A.V.O.D. KURUTULMUŞ GIDA VE TARIM ÜRÜNLERİ A.Ş.	PNSUT	PINAR SÜT MAMULLERİ SAN. A.Ş.
DARDL	DARDANEL ÖNENTAŞ GIDA SAN. A.Ş.	AEFES	ANADOLU EFES BİRACILIK VE MALT SAN. A.Ş.
ERSU	ERSU MEYVE VE GIDA SAN. A.Ş.	KNFRT	KONFRUT GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.
OYLUM	OYLUM SINAİ YATIRIMLAR A.Ş.	ULUUN	ULUSOY UN SAN. VE TİC. A.Ş.
KRSTL	KRİSTAL KOLA VE MEŞRUBAT SAN. TİC. A.Ş.	BANVT	BANVİT BANDIRMA VİTAMİNLİ YEM SAN. A.Ş.
PINSU	PINAR SU SAN. VE TİC. A.Ş.	TATGD	TAT GIDA SAN. A.Ş.
KERVİT	KEREVİTAŞ GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.	ULKER	ÜLKER BİSKÜVİ SAN. A.Ş.
PETUN	PINAR ENTEGRE ET VE UN SAN. A.Ş.	FADE	FADE GIDA YATIRIM SAN. TİC. A.Ş.
MERKO	MERKO GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.	KRVGD	KERVAN GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.
PENGD	PENGUEN GIDA SAN. A.Ş.	TETMT	TAZE KURU GIDA SAN. VE TİC. A.Ş.
TBORG	TÜRK TUBORG BİRA VE MALT SAN. A.Ş.		

VZA uygulanabilmesi için karar verme birimlerinin karşılaştırılmasında kullanılan dayanak olması bağlamında girdi ve çıktıların doğru belirlenmesi çok önemlidir. Yiyecek ve içecek sektörünün yapısı ve literatürde yapılmış çalışmalar dikkate alınarak çalışmada kullanılan girdi ve çıktılar tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Girdi ve çıktı değişkenleri

Girdiler	Çıktılar
Cari Oran (Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar)	Net Kar
Toplam Aktif	Satış Hasılatı
Satışların Maliyeti	

Analizde üç girdi değişkeni ve iki çıktı değişkeni kullanılmıştır. Cari oran, toplam aktif ve satışların maliyeti girdi değişkenleri, net kar ve satış hasılatı çıktı değişkeni olarak alınmıştır. Ayrıca VZA’da güvenilir bir sonuç bulabilmek için n karar verme birimi sayısı, t+m girdi ve çıktı değişkenlerinin toplamı olmak üzere n, t+m’den oldukça büyük bir değer olmalıdır (Boussofiane vd., 1991: 2). Yapılan çalışmada karar verme birimi sayısı n=25 ile girdi sayısı t=3 ve çıktı sayısı m=2’dir. 25 sayısı, girdi ve çıktı değişkenlerinin toplamı olan 5’ten büyük olduğu için bu kısıt sağlanmaktadır.

VZA yönteminde her karar verme birimi için girdi ve çıktıların pozitif olması gerekmektedir (Cooper vd., 2007: 22). Bu sebeple negatif bulunan girdi ve çıktı değerleri aşağıdaki doğrusal normalizasyon formülü kullanılarak pozitif duruma getirilmiştir.

$$\frac{X_{rj} - X_{jmin}}{X_{jmax} - X_{jmin}}$$

X_{rj} =j’nci karar verme birimine ait r’nci değer

X_{jmin} =En küçük değer

X_{jmax} =En büyük değer

Pozitif halde düzenlenen veriler OSDEA GUI paket programında girdiye yönelik BCC modeli ile çözümlenmiştir. Etkin karar verme birimleri tespit edilerek etkin olmayan karar verme birimleri için hedef girdilerin ne olması gerektiği saptanmıştır. Bu bağlamda girdilerin potansiyel iyileştirme yüzdeleri aşağıdaki formül ile hesaplanmıştır.

$$\text{Potansiyel İyileştirme Oranı} = \frac{\text{Hedef Girdi} - \text{Gerçekleşen Girdi}}{\text{Gerçekleşen Girdi}}$$

Girdi yönelimli BCC modeline göre hesaplanan göreceli etkinlik değerleri tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Girdi yönelimli BCC etkinlik değerleri

KVB	Etkinlik Değeri	KVB	Etkinlik Değeri	KVB	Etkinlik Değeri
FRİGO	0.97	PETUN	0.83	KNFRT	0.87
SELGD	0.98	MERKO	0.91	ULUUN	1
AVOD	0.95	PENGD	0.82	BANVT	0.73
DARDL	1	TBORG	1	TATGD	0.94
ERSU	0.97	KENT	0.97	ULKER	1
OYLUM	0.97	TUKAS	0.86	FADE	0.89
KRSTL	0.94	PNSUT	0.81	KRVGD	0.81
PINSU	1	AEFES	1	TETMT	1
KERTV	1				

BCC girdi yönelimli modelle yapılan hesaplamalarda 25 şirketten 8 tanesinin analiz yapıldığı 2021 yılında etkin olduğu bulunmuştur. Buna göre DARDL, PINSU, KERTV, TBORG, AEFES, ULUUN, ULKER, TETMT işletmelerinin etkinlik skoru 1 çıkmıştır. En düşük göreceli etkinliğe sahip şirket ise 0.73 değeriyle BANVT olmuştur. Etkin olmaya en yakın şirket 0.98 etkinlik değeriyle SELGD olmuştur. Etkin olmayan şirketler için potansiyel iyileştirmeleri yaparken referans almaları gereken şirketler ve yoğunluk değerleri tablo 4'te gösterilmiştir. Tabloya göre FRİGO'nun referans kümesi DARDL, ULUUN ve TETMT'dir.

Tablo 4. Referans Kümeleri ve Yoğunluk Değerleri

KVB	Referans Kümesi ve Yoğunluk Değeri
FRİGO	DARDL(0.189), ULUUN(0.012), TETMT(0.799)
SELGD	ULUUN(0.023), TETMT(0.977)
AVOD	PINSU(0.378), ULUUN(0.076), TETMT(0.546)
ERSU	ULUUN(0.03), TETMT(0.97)
OYLUM	DARDL(0.028), ULUUN(0.034), TETMT(0.938)
KRSTL	DARDL(0.011), ULUUN(0.094), TETMT(0.894)
PETUN	DARDL(0.811), KERVT(0.034), ULUUN(0.155)
MERKO	DARDL(0.02), ULUUN(0.09), TETMT(0.89)
PENGD	ULUUN(0.216), TETMT(0.784)
KENT	DARDL(0.797), KERVT(0.195), TBORG(0.008)
TUKAS	DARDL(0.821), KERVT(0.12), ULUUN(0.059)
PNSUT	DARDL(0.115), PINSU(0.373), AEFES(0.01), ULUUN(0.503)
KNFRT	DARDL(0.203), ULUUN(0.137), TETMT(0.661)
BANVT	PINSU(0.126), ULUUN(0.874)
TATGD	DARDL(0.802), KERVT(0.096), TBORG(0.102)
FADE	DARDL(0.115), ULUUN(0.097), TETMT(0.778)
KRVGD	DARDL(0.758), KERVT(0.113), ULUUN(0.129)

Tablo 5'te 2021 yılında BCC girdi yönelimli modeline göre etkin olmayan işletmelerin girdilerinde ne kadar iyileştirme yapmaları gerektiğini gösteren potansiyel iyileştirme yüzdelerine yer verilmiştir.

Tablo 5. Girdi Değişkenlerine ilişkin potansiyel iyileştirme oranları

KVB	Cari Oran	Toplam Aktif	Satışların Maliyeti
FRİGO	-0.16	-0.02	-0.02
SELGD	-0.80	-0.01	-0.01
AVOD	-0.04	-0.04	-0.04
ERSU	-0.48	-0.02	-0.02
OYLUM	-0.40	-0.02	-0.02
KRSTL	-0.62	-0.05	-0.05
PETUN	-0.52	-0.16	-0.16
MERKO	-0.52	-0.08	-0.08
PENGD	-0.20	-0.17	-0.17
KENT	-0.35	-0.02	-0.01
TUKAS	-0.41	-0.13	-0.13
PNSUT	-0.18	-0.18	-0.18
KNFRT	-0.14	-0.12	-0.12
BANVT	-0.26	-0.43	-0.26
TATGD	-0.70	-0.05	-0.05
FADE	-0.66	-0.10	-0.10
KRVGD	-0.57	-0.18	-0.18

Tablo 5'e göre FRİGO cari oranını %16, toplam aktiflerini %2 ve satışlarındaki maliyeti %2 oranında düşürürse etkin hale gelecektir. Başka bir örnek verecek olursak TATGD cari oranını %70, toplam aktiflerini %5 ve satışlarındaki maliyeti %5 oranında azaltırsa etkin duruma gelecektir.

5. Sonuç ve Tartışma

2020 yılının Aralık ayında Çin’de ortaya çıkan Covid-19 kısa sürede tüm dünyaya yayılarak bir panik havası oluşmasına sebep oldu. Birçok kişinin ölümüne sebep olan salgının durdurulabilmesi için hükümetler tarafından farklı farklı önlemler alındı. Bu önlemler virüsün bulaşmasını hızlandıracak kalabalık ortamların oluşmasını engellemeye yönelik olarak yoğunlaştı. Bu bağlamda sokağa çıkma yasakları, kafelerin, sinema ve tiyatro gibi mekanlar kapatıldı. Ayrıca konser, gezi ve organizasyon düzenlenmesi de yasaklandı. Bunun sonucunda birçok sektör ekonomik anlamda sıkıntı yaşamaya başladı.

Bu çalışmada Covid-19’un yoğun olarak yaşandığı 2021 yılında Borsa İstanbul’da yer alan 25 gıda şirketinin etkinlikleri değerlendirilmiştir. Analize konu olan 25 şirketin 8 tanesi BCC girdi yönelimli VZA modeline göre etkin bulunmuştur. Sonuçlar incelendiğinde en düşük göreceli etkinlik skorunun 0.73 olduğu görülmektedir. Sonuç olarak pandemi döneminde Borsa İstanbul’a kote gıda sektöründeki şirketlerde etkinliğin iyi olduğu tespit edilmiştir.

Pandemi dönemiyle birlikte tüketicilerin davranışlarında değişimler meydana gelmiştir. Bunun sonucunda sokağa çıkma yasakları kişilerin kaygı düzeyini artırarak taleplerinin de yükselmesine sebep olmuştur. Yiyecek içecek gibi zorunlu ihtiyaçların karşılanmasında işletmelerin sunduğu paket servis, marketlerin ürünleri eve teslim etmesi gibi hizmetler bu süreçte yiyecek içecek sektörünü diğer sektörler karşısında olumlu pozisyona geçmesine destek olduğu söylenebilir.

Yiyecek ve içecek insan hayatının devam etmesini sağlayan ihtiyaçlardan olması sebebiyle pandemi döneminden olumsuz olarak etkilenmemiştir. Borsa İstanbul’da bulunan çoğu şirket etkinlik düzeyine yakın değerlerde bulunmaktadır. Bu bağlamda yatırımcılar pandemi vb. aniden ortaya çıkan olumsuz durumlara karşı gıda sektörü gibi insan hayatını devam ettirecek ihtiyaçları sağlayan şirketleri yatırımlarını yaparken dikkate alabilirler.

Demirel, E. (2022). Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 151-166.
Doi: 10.30586/pek.1099872

Kaynakça

- Aytekin, S. & Kahraman, E., 2015. BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksindeki (XGMYO) Şirketlerin Finansal Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 289-301.
- Banker, R.D. & Thrall, R. M., 1992. Estimation of Returns to Scale Using Data Envelopment Analysis. *European Journal of Operational Research*, 62(1), 74-84.
- Banker, R.D., Charnes, A. and Cooper, W.W., 1984. Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis. *Management Science*, 30(9), 1078-1092.
- Bousofiane, A., Dyson, R. & Thanassoulis, E., 1991. Applied Data Envelopment Analysis. *European Journal of Operational Research*, 52(1), 1-15.
- Charnes, A., Cooper, W. W. & Rhodes, E., 1978. Measuring the Efficiency of Decision Making Units. *European Journal of Operational Research*. 2(6), 429-444.
- Cooper, W.W.; Seiford, L. M. & Kaoru, T., 2007. Data Envelopment Analysis: A Comprehensive Text with Models, Application References and DEA Solver Software. Second Edition. New York: Springer.
- Çelik, İ., & Ayan, S., 2017. Veri Zarflama Analizi İle İmalat Sanayi Sektörünün Finansal Performans Etkinliğinin Ölçülmesi: Borsa İstanbul'da Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(18), 56-74.
- Demirel, E., 2021. Türkiye'de Covid-19 Pandemisinin Borsa İstanbul Sektör Endeks Getirileri Üzerindeki Etkisi, Covid-19'un Ekonomik Etkileri, Holistence Publications, Çanakkale, 25-37.
- Dizkırıncı, A.S., 2014. Borsa İstanbul Gıda, İçecek Endeksine Kote İşletmelerin Finansal Performanslarının Veri Zarflama Analizi ile Ölçümü ve Malmquist Endeksine Göre Karşılaştırılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (63), 151-170.
- Galanakis, C. M., 2020. The Food Systems in the era of the Coronavirus (COVID-19) Pandemic Crisis. *Foods*, 9(4), 523.
- Geyikçi, U. B. & Bal, V., 2015. Veri Zarflama Analizi ile Borsa İstanbul AŞ'de Faaliyet Gösteren Toptan ve Perakende Ticaret Sektörü Firmalarının Etkinlik Analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 21-41.
- Ji, Y. B. & Lee, C., 2010. Data Envelopment Analysis. *The Stata Journal*, 10(2), 267-280.
- Koçyiğit, M.M., 2016. Borsa İstanbul'da İşlem Gören Çimento İşletmelerinin Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi Kullanılarak Ölçülmesi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(57), 429-439.
- Özçelik, F., & Öztürk, B. A., 2019. Girdi Olarak Maliyetlere Yönelik Veri Zarflama Analizi Modelleri ile Görel Etkinlik Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 1011-1028.

Demirel, E. (2022). Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 151-166.
Doi: 10.30586/pek.1099872

Özdemir, L. & Göktaş, A., 2019. Borsa İstanbul'da Yer Alan Petrol İşletmelerinin Etkinliklerinin Ölçülmesi: Veri Zarflama Analizi . *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 21 (2) , 140-147.

Sadjadi, S. J.; Omrani, H.; Abdollahzadeh, S.; Alinaghian, M. and Mohammadi, H., 2011. A Robust Super-Efficiency Data Envelopment Analysis Model for Ranking of Provincial Gas Companies in Iran. *Expert Systems with Applications*, 38(9), 10875-10881.

Siew, L. W.; Fai, L. K. and Hoe, L. W., 2018, April. Investigation on the Efficiency of Financial Companies in Malaysia with Data Envelopment Analysis Model. *Journal of Physics: Conference Series*, 995(1), p. 012021. IOP Publishing.

Soylu, N., 2020. Entelektüel Sermaye Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi: BİST Teknoloji Şirketlerine Yönelik Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 269-286.

Demirel, E. (2022). Covid-19 Salgınının Gıda Sektörüne Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: XGIDA Endeksi Üzerine Bir Uygulama.
Politik Ekonomik Kuram, 6(1), 151-166.
Doi: 10.30586/pek.1099872

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Is Welfare State the Rearguard of the Polanyi's Counter Movement?¹

Refah Devleti Polanyi'nin Karşı Hareketinin Artçısı Sayılabilir mi?

Merve KAYADUVAR²

Abstract

After the Second World War, welfare states developed especially in the Western capitalist countries. In that regard, protectionist, interventionist policies became dominant and while the regulated market ousted the free market, the interventionist state replaced the laissez-faire state. According to Polanyi, counter-movement paved the way to the emergence of the welfare state. He defined counter-movement as a spontaneous societal reaction to the destructive effects of the self-regulating market on the society. In this paper, I aimed to argue whether the notion of "counter-movement" can explain the development of welfare state sufficiently on the basis of three discussions. Firstly, explaining the emergence of the welfare state as a result of the counter-movement ignores the importance of the social classes in this process because the counter-movement is not a class movement; this movement includes people from different economic and social strata. In this regard, I referred to the Social Democratic and Power Resource Theories. Secondly, while the counter-movement aims to protect the society from the destructive impact of the market system, the welfare state did not emerge for the protection of the society. Even if it provided important benefits to the working class, welfare state emerged in order to secure the capital accumulation in the long run. In this respect, I gave reference to the social control thesis and the crisis of crisis management thesis. Thirdly, while the objective of counter-movement is re-embedding the economy in order to protect society, the welfare state did not bring about a re-embedding of the economy.

Jel Kodları: P16,N30,N34.

Anahtar Kelimeler: Polanyi, Counter-Movement, Welfare State, Self-Regulating Market, Embedding of the Economy.

Öz

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Batılı kapitalist ülkelerde refah devleti ortaya çıktı. Bu bağlamda, korumacı, müdahaleci politikalar egemen oldu ve düzenlenmiş piyasa serbest piyasanın yerini alırken, müdahaleci devlet liberal devletin yerini aldı. Polanyi'ye göre karşı hareket refah devletini ortaya çıkarmıştır. Polanyi, karşı hareketi serbest piyasanın toplum üzerindeki olumsuz etkilerine karşı spontane gelişen toplumsal reaksiyon olarak tanımlamaktadır. Bu çalışmada amacım karşı hareketin refah devletinin ortaya çıkışını yeterli şekilde açıklayıp açıklayamadığımı tartışmaktır. Bu tartışmayı üç farklı tartışma üzerinden gerçekleştirdim. İlk olarak, refah devletinin ortaya çıkışını karşı hareketin sonucu olarak açıklamak toplumsal sınıfların önemini gözden kaçırmaktadır çünkü karşı hareket bir sınıf hareketi değildir, bu hareket farklı toplumsal kesimlerden gelen insanları içermektedir. Bu bağlamda Sosyal Demokratik ve Güç Kaynağı Teorilerine referansta bulundum. İkinci olarak karşı hareket toplumun kendini piyasa sisteminin yıkıcı etkilerine karşı korumasını amaçlarken, refah devleti toplumun korunması için değildir. Refah devleti işçi sınıfına önemli kazanımlar sağlamış olsa da refah devleti kapitalist sermaye birikiminin uzun vadede sürdürülebilirliğini sağlamak için ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, toplumsal kontrol ve kriz yönetiminin krizi tezlerine referansta bulundum. Üçüncü olarak, karşı hareket toplumun korunması için ekonominin toplumun içine yeniden yerleştirilmesini amaçlarken, refah devleti piyasanın toplumun içine yeniden yerleştirilmesini sağlamamıştır.

Jel Codes: P16,N30,N34.

Keywords: Polanyi, Karşı Hareket, Refah Devleti, Kendi Kendini Düzenleyen Piyasa, Ekonominin Yerleştirilmesi

¹Bu çalışma 2017 yılında ASOS II. Uluslararası Sosyal Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda *Can "Counter Movement" Explain The Development Of Welfare State?* başlığı ile sunulan sözlü bildiriden türetilmiştir. Çalışma sadece özet olarak yayımlanmıştır.

²Araş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, mervekayaducar@gmail.com, 0000-0001-6110-5533

1. Introduction

Over the past three decades social scientists, especially those who had an interest in the international political economy, have been paying increasing attention to the works of Karl Polanyi. Particularly, social scientists' interest has been his claim that the restructuring of the economy according to the principles of the self-regulating market inevitably leads society to protect itself against the commodification of labour, land and money. As Polanyi (1944: 136) stated with his notion of the "double movement", the market was expanding perpetually but this expansion evoked a counter movement which was society's defense against the negative impact of market society. For Polanyi, this is because the attempts for disembedding of the economy from the society necessarily confronts social resistance.

In the era of post-Second World War, all over the world, a new economic order emerged. Protectionist, interventionist policies became dominant and while the regulated market ousted the free market, the interventionist state replaced the laissez-faire state. The starting point of this paper is Polanyi's thesis in *The Livelihood of Man* that the counter-movement which accompanied self-regulating market system for the social self-protection paved the way for the welfare state (1977: 48-50). Like Polanyi, Devine (2007: 34) claims that the welfare state emerged in the aftermath of World War II was the ultimate point of Polanyi's counter-movement, in which society succeeded in effectively protecting itself from the worst effects of the free market by re-embedding economy into the society.

In this paper, my objective is, however, to argue whether the notion of "counter-movement" can explain the development of welfare state sufficiently. I will discuss this in three ways. Firstly, the social classes had an important role in the emergence of welfare state but the counter-movement is not a class movement, it includes people from different social strata. Therefore, this movement ignores the significance of social classes. Secondly, the counter-movement emerges for the protection of society from the devastating effects of the market system but it cannot be said that the welfare state was developed only for the protection of society. It indeed aimed for the sake of long-term continuation of the capitalist system. Thirdly, while the counter-movement aims at re-embeddedness of the economy in order to protect society, welfare state emerged after the World War II was not served for re-embedding of the market to the society.

In this regard, in the first section, I will explain Polanyi's notions of "embeddedness of economy" and "double movement". In the second section, I will briefly mention the historical emergence of the Welfare State, in the third section, I will focus on two approaches of the welfare state, namely Social Democratic Theory and Power Resource Theory, in order to reveal that the notion of counter-movement ignores the importance of social classes in the emergence of welfare state. And in the fourth section, I will concentrate on another two different approaches of the welfare state which are Social Control Thesis and the Crisis of Crisis Management Thesis, so as to demonstrate that the development of welfare state did not aim to protect society from the destructive effects of the market system but to provide long-term continuation of the capitalist system. And then in the fifth section, I will indicate that welfare state did not provide a shift of economy from disembedded to re-embedded in the post-war period. Finally, I will give final remarks in the conclusion.

2. Polanyi's Concept of "Double Movement" and "Embeddedness"

The notion of "embeddedness" is a key component in Polanyi's analysis of economic development. He formulated his well-known argument by comparing the 19th century's market economy with the ancient economies. According to him, market economy is a unique system for the reason that the economy is separated from social and political institutions. He states in *The Great Transformation* that;

The outstanding discovery of recent historical and anthropological research is that man's economy, as a rule, is submerged in his social relationships. He does not act so as to safeguard his individual interest in the possession of material goods; he acts so as to safeguard his sociological standing, his social claims, his social assets. He values material goods only in so far as they serve this end (1944:46).

As seen in this passage, for Polanyi in the ancient economies the individuals' economic and other actions were conformed to the social norms or institutions in other words individuals subordinated their actions to the social values and rules. Moreover, in these economies social institutions administered economic relationships. Redistribution and reciprocity had a significant role in the economy and to avert starvation and endow a basic income to individuals, the economy is mostly controlled by the society (Vancura, 2011: 13).

Polanyi described the move from an embedded economy to a self-regulated market economy as a gradual process that begins with the commodification of labour, land and money. Land,

labour and money are essential components of industrial production and “[s]elf-regulation implies that all production is for sale on the market and that all incomes derive from such sales. Accordingly, there are markets for all elements of industry, not only for goods (always including services) but also for labor, land, and money” (1944: 72). However, Polanyi made a distinction between real and fictitious commodities. Block (2001: XXV) explained this as;

For Polanyi the definition of a commodity is something that has been produced for sale on a market. By this definition land, labor, and money are fictitious commodities because they were not originally produced to be sold on a market. Labor is simply the activity of human beings, land is subdivided nature, and the supply of money and credit in modern societies is necessarily shaped by governmental policies. Modern economics starts by pretending that these fictitious commodities will behave in the same way as real commodities, but Polanyi insists that this sleight of hand has fatal consequences. It means that economic theorizing is based on a lie, and this lie places human society at risk.

As it is seen, according to Polanyi (1944: 76-77), human beings would grow into “socially exposed and dislocated objects of market volatility” through assuming the institutional status of labour as a commodity. Therefore, society feels the need for protection in order to reproduce its substantial components. This argument is the source of Polanyi’s powerful idea about the “double movement”.

According to Polanyi, hence attempts for disembedding the economy from society necessarily evoke societal reaction, market societies are governed by two opposed movements which are “the laissez-faire movement to expand the scope of the market, and the protective counter-movement which emerges to resist the disembedding of the economy” (Block,2001:XXVIII). This was conceptualized by Polanyi (1944: 138-139) as “double movement” and he defined the double movement as;

The action of two organizing principles in society, each of them setting itself specific institutional aims, having the support of definite social forces and using its own distinctive methods. The one was the principle of economic liberalism, aiming at the establishment of a self-regulating market, relying on the support of the trading classes, and using largely laissez-faire and free trade as its methods; the other was the principle of social protection aiming at the conservation of man and nature as well as productive organization, relying on the varying support of those most immediately affected by the deleterious action of the market—primarily, but not exclusively, the working and the landed classes—and using protective legislation, restrictive associations, and other instruments of intervention as its methods.

According to Polanyi, the effects of the first movement incited inevitably a societal reaction which is the counter-movement stemming from the instinctive desire of society at large to defend itself against the negative impacts of the expansion in the market economy. Self-

regulated market resulted in dislocations and the disruption of long-established social institutions hence it was inescapable that society at differing levels of political organization such as community, state, church, industry responded against this situation (Vancura,2011: 8). In other words, Polanyi explicitly stated that all groups in society participated in this counter-movement and this movement was for the self-protection of society. Different classes and organizations within the society resisted to the commodification process carried out by the extension of the market into every aspect of life. Moreover, the counter-movement was a spontaneous and unplanned response and for Polanyi, this protective counter-movement had to happen to prevent the disaster of a disembedded economy. Therefore, the counter-movement means a re-introduction of embeddedness of economy in the society (Block,2001: XXVIII).

In addition, the aim of counter-movement is to weaken the self-regulating market so as to protect the society as a whole. Polanyi states that “[s]ince the working of such markets threatens to destroy society; the self-preserving action of the community was meant to prevent their establishment or to interfere with their free functioning, once established” (1944:210). Therefore, for him, protectionist movement has anti-market nature. In his words, this movement was “antagonistic to the principles of the market” and “in the last analysis it was incompatible with the self-regulation of the market, and thus with the market system itself” (1944: 136). According to Vancura (2011: 15), this argument allowed Polanyi to develop his idea that the “movement” and the “counter-movement” personified two directly opposing principles.

Briefly, while the conventional forms of embeddedness of the economy in social institutions such as charities and guilds were disrupted by the first part of the double movement, the counter-movement, which was heterogeneous and spontaneous respond incited by the devastating effects of the market on the society, attempted to re-introduce new and more contemporary forms of embeddedness of the economy such as laws for minimum wage, trade unions and finally the welfare state (Vancura, 2011: 9).

3. History of Emergence of the Welfare State

Welfare state became dominant after the World War II but as Berend (2003:18-19) stated its root goes back to the late 1800's. In Germany, Bismarck introduced the world's first obligatory health insurance system in 1883 and after the health insurance system, in 1884, he initiated an obligatory industrial accident-insurance, and in 1889, he established the world's first pensions

and disability insurance system. These developments were not the outcome of the recognition of citizen's rights, however they were attempt to impair the mass-appeal of social democracy and these policies targeted completely at workers in industries. Bismarck sought to frustrate the social democrats by seizing their welfare programs because he quickly realized that his struggle against social democracy and suppressing The Social Democratic Party backfired and this party gradually grew into the largest political organization in Germany. Even though, the main idea behind these policies were not recognizing rights of the citizens, their international impact became astonishing. Denmark imitated the German example and also all Scandinavian countries initiated publicly funded health and accident-insurance system between 1891 and 1913 and they later established old-age pension system. Moreover, these countries extended welfare legislation in order to include all of the citizens.

Notwithstanding, the actual development of the welfare state expedited during the economic downturn began in 1929 called as Great Depression and the Second World War. Firstly, the Great Depression compelled the Western democracies to compete with the supporters of fascism and left-wing populism because of the high rates of unemployment and depths of misery which was unknown up to this time. During this period, President Roosevelt in the USA, where the welfare institutions had been unknown until then, initiated the social security institution but the first true welfare state emerged in Sweden in 1932 under the administration of the Social Democratic government. Secondly, the realization of the principles of social solidarity gained impulse with the World War II. Steinbeck, the famous American writer, worked as a military correspondent in Europe during the war noted that "simple people have learned a great deal...they want to be liberated from the slavery of wants, they want to have the state ensure that their children will have schools and their families have health insurance after their return from the fronts" (Berend, 2003: 18). Therefore, it is safe to claim that the European welfare state took its sources from the experiences of social solidarity and the misery during the depression and the world war.

The first comprehensive plan for welfare laws was prepared in 1942 by William Beveridge for the Churchill's coalition government. In the famous report, it was asserted that free health care should be provided to all citizens, all families must get child support, pension system should be established to provide a secure existence to the old age population. The all-embracing welfare legislation introduced between 1945-1948 in UK took its origin from the Beveridge Report.

After United Kingdom, Belgium, France, Switzerland and West Germany introduced similar welfare institutions. Citizen rights were reformulated by including the right for welfare support in these states. In addition, the scope of entitlements was constantly enlarged, the length of paid vacation was increased, working hours were constantly decreased and free medical care and free education were recognized as rights of citizens.

On the emergence of the welfare state, the impact of the cold war was also significant. Between the two confronting world systems, namely Capitalist Bloc and Socialist Bloc, in addition to the competition in the field of economy and military, there was also a competition in the field of welfare. Countries taking part in the Capitalist block tried to compete with the equality principle proclaimed by state socialism by creating “capitalism with a human face”. The welfare spending of the Western European countries augmented four times after the war. Minimum forty or fifty percent of the national income of these countries were spent for the welfare services. Moreover, introduction of high taxes and redistribution of the wealth provided for these countries to achieve social equality.

As seen from this short historical summary, the welfare state came into prominence at a time of battle with an economic crisis and the world war. And these welfare provisions provided a protection to individuals from the devastating effects of the war and the economic depression. Therefore, it is claimed that the European Welfare States that emerged during the post-war period was a result of the self-protection of society. Likewise, the welfare states are also perceived as a mechanism of defense against the self-regulating market because these states attempted to temper the free market by implementing the protectionist policies (Munck, 2006: 181). In other words, welfare state is considered as the outcome of the counter movement which has attempted to re-embed economy into the society in order to protect people from corrosive impact of the self-regulating market.

4. Importance of Social Classes in the Emergence of Welfare State

Polanyi in his famous book *The Great Transformation* conceptualized counter movement as a movement of society as a whole. Therefore, the counter movement is not a class movement. For this reason, explaining emergence of the welfare state in respect to the counter movement means the ignoring the importance of the social classes in that matter. According to Social

Democratic and Power Resource Theories, social classes are the main determinant of the development of the welfare state after the Second World War.

For Polanyi, counter-movement is a spontaneous reaction of society in order to protect themselves against the menace that the market causes. Self-regulating market is a threat not only for natural and human substance of society but also for capitalist production itself. Therefore, different cross sections of population are adversely affected by the self-regulating market and thus counter-movement involves people from different social classes. People belonging to various economic layers unconsciously collaborate to face the danger of the self-regulating market. Therefore, for Polanyi (1944), this counter-movement should not be boiled down to a basic form of class conflict. Even though this movement is mainly accomplished by social classes and their representative organizations, the real meaning of the counter movement is that individuals resist unconsciously to the dehumanizing aspect of the market system, with its production of the fictitious commodities. In other words, a self-regulating market leads to economic, social and cultural devastation. Against these effects, a variety of collective interests—including leading politicians, members of the landed elite, working-class leaders and public intellectuals— spontaneously participate into the counter-movement in order to re-embed the market.

In *The Great Transformation*, Polanyi stated that “class interests offer only a limited explanation of long-run movements in society. The fate of classes is more frequently determined by the needs of society than the fate of society is determined by the needs of classes” (1944:159). Moreover, the self-regulating market system affects the society as a whole, thus it requires a societal rather than a purely sectional counter-movement. Therefore, as Steinberg (n.d.: 6-8) noted, the counter-movement was largely conceptualized by Polanyi as “non-ideological and pragmatic responses to the disruptions of the market system” and Steinberg added that in Polanyi's story, class interests are too narrow to be chief explanatory factors of the counter-movement. Furthermore, at the end class interests are so material rather than being moral and cultural, which are more concerned with integrity and standing in the community.

Accordingly, because Polanyi stressed that particular interests of social groups and classes are not determinant in the political assessment of the counter-movement and he conceived the welfare state as a part of counter-movement which is a spontaneous societal reaction against

the market society, it is alleged that Polanyi provided an apolitical theory of the welfare state (Ebner,2008: 29). While for Polanyi, welfare state emerged as a result of the counter-movement which is not a class movement, for social democratic theory, social classes especially working class had a leading role in the development of the welfare state and for the power resource theory, the balance of power between the capitalist class and working class is significant in the emergence of this state.

Firstly, according to social democracy, the victory of mass parliamentary democracy and the changing balance of social forces in favor of the working class had a vital importance in the development of the welfare state. The right to vote within the core societies of developed capitalism was expanded in the late 19th and early 20th centuries and this expansion generally corresponded with the rise of social democratic parties. This is the key determinant of the emergence of welfare state in social democratic accounts. Development of welfare state is best explained by considering the impact of the expansion of democratic institutions and political rights. The victory of democracy brought a new social and political order under which political authority exercised effective control over the economic power. The power of the organized labour increased and working class affected social and economic transformation by securing democratic control of the state with social democratic parties. The welfare state which intervened within the process of economic production and exchange to re-distribute life chances between individuals and classes was the result of the power mobilization of working class depending on levels of trade union organization, vote shares, parliamentary and cabinet seats held by left or labour parties (Pierson, 1998: 23-24).

Secondly, the power resource theory which proposes a different variant of the social democratic approach attaches independent power to social forces in the development of the welfare state. According to this theory, in the developed capitalist societies, there is a division between the exercise of economic and political power. It is stated that “the types of power resources that can be mobilized and used in politics and in markets differ in class-related ways” (Korpi, 1989:312). Therefore, the power resource in the economic sphere is control over the capital and mechanism for the exercise of this economic power is the labour contract. The capitalist class is the principle beneficiary in the economic sphere but power in the political sphere is vested in the hands of those who have strength in numbers and power is mobilized via the democratic process. Political power tends to favor numerically large collectivities particularly the organized

working class. In the developed capitalist societies, institutionalized power struggles are between the logic of market and logic of politics (Pierson, 1998:27) and “this tension between markets and politics is likely to be reflected in the development of social citizenship and the welfare state” (Korpi, 1989:312). When the forces of the organized working class are more successful, the welfare state becomes more entrenched and institutionalized and the allocation of resources through the market becomes more marginalized (Pierson, 1998:27). This theory is not a “one-factor theory claiming to explain welfare state development more or less exclusively in terms of working class or left strength” (Korpi, 1989: 312). However, this theory claimed that the relative power position of the working class against the capitalist has a central significance for the development of social policy. In other words, the weakness of right parties or capitalist class is also decisive for the emergence of the welfare state besides the strength of the leftist parties and working class. Therefore, the balance of class power is the most important factor in explaining the welfare state. It can be stated that welfare state development was a product of historical strength of working-class forces in continuing struggle with powers of capital (Pierson, 1998: 29-35). Briefly, according to power resource theory, the social forces have independent power in the development of welfare and the strength of the organized labour and leftist parties are not sufficient to explain the emergence of the welfare state. The power of the capitalist class and rightwing parties and the divisions between them are important in the formation and development of welfare state structures. Therefore, this theory gives very significance to the class struggle and balance of power in the emergence of the welfare state. Hence, the welfare state developed during the post-war period was the product of a battle between the political powers of social democracy and the economic powers of capital (Pierson, 1998: 30).

As seen, according to these theories, the emergence of the welfare state could not be explained without attaching significant power to the role of organized working class and leftist parties. Thus, it is not adequate to see the welfare state as a result of the counter-movement which is a movement above the social class and represents the societal interest not the class interests.

5. Welfare State as Primarily the Instrument of Capitalist Class

According to Polanyi, the counter-movement resulted from the accretive rise in the insights into the problems of disembedding the economy from the society because self-regulating market is

“a threat to the human and natural components of the social fabric and against this, a great variety of people press for some sort of protection” (1944: 156). This counter-movement which had accompanied the evolution of the self-regulating market since the mid-19th century advanced a self-protection of society that promoted welfare states. In other words, in Polanyi's terms, the welfare state emerged for the social protection and redistribution including right for a basic income and the corresponding distribution of benefits and payments in accordance with non-market criteria (Ebner, 2008: 32-37). However, according to the Neo-Marxist theories particularly social control thesis and the crisis of crisis management thesis, welfare state was not for the protection of society from the devastative effects of the market system but it was primarily the instrument of capitalist class thus welfare state emerged for the sake of long-term continuation of the capitalist system. The social protectionist and redistributive policies of the welfare state were by-product of maintenance of the long-term interests of capital. Marcuse in his famous book *One Dimensional Man* stated that the provision of welfare state policies to working class was not for the protection of working class but these policies were used to control, demoralize and deradicalize the workers (1972: 51-52).

These two approaches are based on the Marxist view of the state. According to Marxist theory, the state under capitalist system may interfere into the reproduction of the social relations but this cannot be in such a way as to undermine the logic of the market system or to act against the long-term interest of the capitalists. “Whatever institutional form the state under capitalism might take, (and even under the governance of social democratic forces), it remained in essence a *capitalist state*” (Pierson, 1998:11). Accordingly, for Neo-Marxist theories, the general needs of capital accumulation are articulated by the state, which may involve paying an economic price for assuring the political compliance of non-ruling class interests (Pierson, 1998: 48). Under capitalism, the working and ruling of the welfare state was still capitalist because it attempted to maintain and reproduce the capitalist social relations (Ginsburg,1979: 2). The welfare state provided to secure the production and reproduction of labour power under capitalist forms. Even though the welfare state was generally beneficial for the working class, the benefits it provided were seen to be largely the adventitious by-product of assuring the interest of capital (Pierson,1998: 49).

Firstly, the social control thesis considers the welfare state as essentially an instrument for the social control of the working class and for acting in the long-run interests of capital

accumulation (Pierson,1998:48). The welfare state contributed to the capital accumulation process by profitably bringing labour and capital together and by controlling the resistance and revolutionary potential of the working class. In the welfare states, first function of the social security systems was to reproduce a reserve army of labour and to discipline the working class. Decline in poverty or granting income maintenance was only their second and contingent function (Ginsburg, 1979: 2). Therefore, welfare state provisions were oriented to the requirement of capital instead of the real needs of labour. Their intention was to discipline the labour force and undermine the revolutionary dynamics of the workers as a class (Pierson, 1998:49-50). The welfare state contributed to the deradicalization of labour by establishing social security systems, providing certain essentials such as food, housing and certain services in kind such as education, health. The potential for revolution was controlled through those welfare provisions. In addition, the welfare state had “tendencies to repress and control people, to adapt them to the requirements of the capitalist economy” (Gough, 1979: 12). For the social control thesis, the increase in the defensive power of the working class was the unintended result of the welfare state. In order to protect the bases of the capitalist economy in the period of Cold War, some prices were paid to the working class but in the long term, this served to the interests of the capitalist class. Improvements that working class enjoyed under welfare state were the “adventitious benefits of capital’s interest in a more productive source of surplus value” (Pierson, 1998: 52) and at the same time, they mitigated the revolution potential of the working class.

Secondly, the crisis of crisis management thesis developed by Claus Offe is another distinct approach in the Neo-Marxist framework. Offe structured its thesis on the basis of Marxist argument that capitalist economy is inherently prone to crisis. According to this approach, the welfare state was a set of policies trying to compromise or save capitalism from its innate crisis. In other words, the welfare state emerged ‘as a form of systemic crisis management’. The developed capitalism has a contradictory nature and chronic liability to the logic of fiscal and administrative crisis. The crises emerged in the advanced capitalist economies after the Great Depression and Second World War were examples of the innate crises of the capitalism. And as a result of these crises, welfare state arose as a form of crisis management. The objective of the welfare state provisions was not protection of the society through de commodification but securing the continued capital accumulation. Therefore, the welfare state is considered as a

peculiar form of the developed capitalist state. By managing the inherent crisis of the capitalism, welfare state provided the continuation of the long-term interests of the capitalist class. Welfare state provisions, thus, were not oriented to meet the needs of the working class but rather to the requirement of the capital accumulation process (Pierson, 1998: 55-59).

As outlined above, according to social control thesis and crisis of crisis management thesis, the welfare state did not emerge for the protection of the society. Even if it provided important benefits to the working class, it aimed to secure the capital accumulation in the long run. Therefore, it can be claimed that, welfare state was not the ultimate point of the counter-movement. Counter-movement attempts to protect society from the devastating effects of the self-regulating market, thus this movement has anti-market nature and it is contradicted to the capitalist system. However, as these two Neo-Marxist approaches pointed out, the welfare state was not contradicted to the capitalist system, rather it was a particular form of the developed capitalist state.

6. Welfare State as the Further Universalisation of Capitalism, not the Re-embedding of the Economy

In the self-regulating market, labour, land and money have become a commodity and this has resulted in demolition of the society because they are not true commodities, so a protective counter-movement spontaneously arose to protect the society from the destructive impacts of the market system. In order to protect society, economic system should not lay down the law to society and the primacy of society over the economic system should be restored. Therefore, the aim of the counter movement is to subordinate the economy to society, that is, to re-embed the economy in to the society. While Polanyi (1944: 259) predicted that in the post-world war period “the market system will no longer be self-regulating” and he took New Deal (1932) as a first step in a gradual reallegation of the primacy of social institutions over the market, the welfare state emerged after World War II did not provide re-embedding of the market to the society. In this period, while the self-regulating market was replaced by the regulated market, the interventionist state took the place of the laissez-faire state. During the post-world war period, a major reorganization emerged in the balance between economics and politics. This new system was set up to support a combination of free market with the freedom for states to enhance their provision of welfare and to regulate their economies to reduce unemployment,

which may be termed as 'embedded liberalism' (Lacher, 1999a: 343). However, it is argued that this order was "a long way from Polanyi's original idea that re-embedding meant removing the market as the dominant institution of society, rather than merely modifying its worst excesses but in a context that fully accepts liberal rationality" (Bernard, 1979: 44). In other words, welfare state did not provide a shift of economy from disembedded to re-embedded in the post-war period. It is claimed that, welfare state was not an effort to re-embed the economy into the society, but with introduction of the welfare state, "Keynes saved capitalism" and thus, the postwar political economy that finally came out in the West from the period of the reconstruction can be termed most appropriately as liberal democratic or welfare capitalism (Lacher, 1999a: 344).

According to Lacher, the welfare state never confronted the ultimate basis of the economy as a disembedded institution itself. Due to limited protectionism of the welfare state, it could not provide 'decommodification' of labour. Even if the aim of the protectionism was "the re-embedding of the economy, ... it remains limited to the restriction of and intervention in the market, without the force to displace the market as the means by which society organizes its reproductive relationship with nature" (1999a:347). Therefore, the postwar welfare capitalist societies were considered as protectionist instead of socio-economically embedded. He also added that the postwar order could be better interpreted in terms of the domination of a protectionist form of regulation of the market economy, rather than as a re-embedding of the market economy itself (1999a:348). In other words, as Pierson pointed out, welfare state was not just a Polanyian defensive reaction against the modern capitalism. It was a principal part of the modern capitalism (2000:793).

7. Conclusion

According to Polanyi, the emergence of the self-regulating market evoked a counter-movement which was society's defense against the negative impacts of market system. Correspondingly, he stated that the counter-movement gave birth to the welfare state and Devine (2007: 34) also claimed that welfare state was the ultimate point of Polanyi's counter-movement. However, the notion of 'counter-movement' is not sufficient to explain the welfare state development. In this paper, I tried to argue the three reasons of why explaining the emergence of welfare state as the result of the counter-movement is insufficient. First reason is that this explanation ignores the

importance of the social classes in this process because the counter-movement is not a class movement; this movement includes people from different economic and social strata. In this regard, I referred to the Social Democratic and Power Resource Theories in order to show the significant roles of the working class and the balance of power between the capitalist class and working class in the emergence of the welfare state. Second reason is that while the counter-movement aims to protect the society from the destructive impact of the market system, the welfare state did not emerge for the protection of the society. Even if it provided important benefits to the working class, welfare state emerged in order to secure the capital accumulation in the long run. In this respect, I gave reference to the social control thesis and the crisis of crisis management thesis in order to demonstrate that the social protectionist and redistributive policies of the welfare state were only by-product of maintenance of the long-term interests of capital. Third reason is that while the objective of counter-movement is re-embedding the economy in order to protect society, the welfare state did not bring about a re-embedding of the economy. The market could not be reduced to a mere accessory of social life as the archaic societies with markets. Therefore, it is more appropriate to see welfare capitalism as an extension of the limited protectionism prevailing since the late 19th century rather than re-embedding of the economy (Lacher, 1999b: 323). On the basis of these arguments, it is quite safe to claim that Polanyi's notion of the counter-movement is not adequate to properly explain the emergence of the welfare state after the World War II.

References

- Berend, I. T. (2003, March). *The Welfare State; Crisis and Solutions*. The Europa Institut Budapest. Retrieved from <http://www.europainstitut.hu/pdf/beg19/berend.pdf>
- Bernard, M. (1979). Ecology, Political Economy, and the Counter-Movement: Karl Polanyi and the Second Great Transformation. In S. Gill & J. Mittelman (Eds.), *Innovation and Transformation in International Studies* (1997). Cambridge: Cambridge University Press.
- Devine, P. (2007). The 1970s and After: The Political Economy of Inflation and the Crisis of Social Democracy. In A. Buğra & K. Ağartan (Eds.), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century* (1 ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- Ebner, A. (2008). Polanyi's Theory of Public Policy: Embeddedness, Commodification and the Institutional Dynamism of the Welfare State. In *Governance und Public Policy*. Retrieved from http://www.sfb597.uni-bremen.de/download/en/aktuelles/TagungA1/Ebner_Paper.pdf
- Ginsburg, N. (1979). *Class, Capital and Social Policy*. London: Macmillan.
- Gough, I. (1979). *The Political Economy of the Welfare State*. London: Macmillan.
- Korpi, W. (1989). Power, Politics, and State Autonomy in the Development of Social Citizenship: Social Rights During Sickness in Eighteen OECD Countries Since 1930. *American Sociological Review*, 54(3), 309-28.
- Lacher, H. (1999a). Embedded Liberalism, Disembedded Markets: Reconceptualising the Pax Americana. *New Political Economy*, 4(3), 343-360. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/13563469908406408>
- Lacher, H. (1999b). The Politics of the Market: Re-reading Karl Polanyi. *Global Society*, 13(3), 313-326. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/13600829908443193>
- Marcuse, H. (1972). *One Dimensional Man*. London: Sphere.
- Munck, R. (2006). Globalization and Contestation: A Polanyian Problematic. *Globalizations*, 3(2), 175-186. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14747730600702956?journalCode=rglo20>
- Pierson, C. (1998). *Beyond The Welfare State* (2 ed.). Cambridge: Polity Press.
- Pierson, P. (2000). Three Worlds of Welfare State Research. *Comparative Political Studies*, 33(6/7), 791-821. Retrieved from <http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/Pierson2000.pdf>
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. (3rd ed.). Boston: Beacon Press.
- Polanyi, K. (1977). *The Livelihood of Man*. New York: Academic Press.

Kayaduvar, M. (2022). Is Welfare State the Rearguard of the Polanyi's Counter Movement?
Politik Ekonomik Kuram, 6(1), 167-184.
Doi: 10.30586/pek.1111692

Steinberg, M. W. (n.d.). *Retelling Polanyi's the Great Transformation*. MIT-Sloan Organizational Studies Group. Retrieved from <http://mitsloan.mit.edu/osg/pdf/steinberg0708.pdf>

Vancura, M. (2011). Polanyi's Great Transformation and the Concept of the Embedded Economy. *IES Occasional Paper*, 2/2011. IES FSV. Charles University. Retrieved from <http://ies.fsv.cuni.cz>

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Brexit ve Tarımsal Dış Ticaret: Gümrük Birliğinin Kapsamının Genişletilmesi Üzerine Bir Çalışma

Brexit and Agricultural Trade: Study on Extending the Scope of the Customs Union

Mert ŞAKI¹

Öz

23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleşen referandum sonucunda Birleşik Krallık, Avrupa Birliğine Lizbon Anlaşmasının 50. Maddesi gereğince birlikten ayrılmak istediğini bildirmiştir. Referandumun gerçekleştirilmesinden 24 Aralık 2020 tarihine kadar belirsizliğini koruyan Brexit sürecinin yaratacağı ekonomik etkilerin tahmin edilerek atılacak uygun adımlarla, politikaların hayata geçirilmesi son derece önemli hale gelmiştir. AB'nin birlik dışı ülkelerle geliştirmiş olduğu ilişki modellerinden birinin Birleşik Krallık için tercih edilmesi durumunda ortaya çıkması muhtemel ticari etkiler tahmin edilmektedir. Bu çalışmada Türkiye ile AB arasından var olan Gümrük Birliği Modelinin, Birleşik Krallık için de geliştirilmesi ve bu yeni durumun AB'nin tarımsal dış ticaretine olası etkileri seçilen 4 tarım ürünü üzerinden hesaplanmaya çalışılmıştır. Tarımsal ürünlerin bölgesel özelliklere sahip olmaları nedeniyle birbiriyle tam ikame olamayacakları varsayımına dayanan Armington Modeli ile benzetim yapılmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda AB'nin bu ürünlere yönelik yapacağı toplam ithalatın %18,1 oranında azalacağı ve Birleşik Krallıktan yapacağı ithalatın %45,6 oranında azalacağı tahmin edilmektedir.

Jel Kodları: F13, F15, F17

Anahtar Kelimeler: Brexit, Gümrük Birliği, Tarım, Avrupa Birliği, Armington Modeli

Abstract

As a result of the referendum held on 23 June 2016, the United Kingdom informed the European Union that it wanted to leave the Union in accordance with Article 50 of the Lisbon Treaty. It has become extremely important to implement policies with appropriate steps by estimating the economic effects of the Brexit process, which remained uncertain from the realization of the referendum until December 24, 2020. If one of the relationship models developed by the EU with non-union countries is preferred for the United Kingdom, the effects are estimated. In this study, with the assumption that the Customs Union Model between Turkey and the EU is the new relationship model to be carried out with the United Kingdom, the possible effects on the agricultural foreign trade of the EU were tried to be calculated on the selected 4 agricultural products. A simulation has been made with the Armington Model, which assumes that agricultural products cannot be perfect substitutes for each other due to their regional characteristics. As a result of the calculations, it is estimated that the EU's total imports for these products will decrease by 18.1% and the imports from the United Kingdom will decrease by 45.6%.

Jel Codes: F13, F15, F17

Keywords: Brexit, Custom Union, Agriculture, European Union, Armington Model

¹ Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, İktisat Bölümü, mertsaki@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1463-6221

1. Giriş

23 Haziran 2016 tarihinde İngiltere’de gerçekleştirilmiş olan referanduma göre Birleşik Krallık (BK) vatandaşları 1973 yılından itibaren üye olunan Avrupa Birliği’nden çıkılması yönünde oy kullanmışlardır. 2007 yılında birlik üyelerine ayrılma hakkının açıkça tanınmış olduğu Lizbon Anlaşması’na rağmen birlikten ayrılışı nasıl gerçekleşeceğinin tam olarak belirlenmemiş olması sebebiyle uzun süre boyunca ayrılık süreci askıda kalmıştır. Bu süre boyunca AB ile eski üyesi BK arasında gerçekleşmesi beklenen anlaşmalar hakkında fazlaca tahmin üretilmiştir.

Türkiye’nin yapmış olduğu dış ticaret hacmine bakıldığında AB ile yapmış olduğu ticaretin önemli bir yere sahip olması sebebiyle birlik içinde gerçekleşecek bir ayrılığın etkilerinin Türkiye’nin yapmış olduğu ticarete de etkilerinin olacağı mutlakdır. 1946 yılından günümüze dış ticarete açık veren Türkiye için yeni durumun yaratacağı etkilerin hesaplanması önem arz etmektedir. Dış ticareti yapılan sektörler bakımından dış ticarete fazla elde edilen sektörlerin arasında yer alan tarım sektörü ön plana çıkmaktadır. TÜİK verilerine göre, Harmonize Sistemin ilk 24 faslında yer alan tarım ürünlerinin Türkiye tarafı olarak 2018 yılında yapılan dış ticaretinde 4,8 Milyar dolar fazla elde edilmiştir. 2019 yılının ilk 10 ayına ait geçici verilerine göre ise 4 Milyar dolar kadar dış ticaret fazlası verilmiştir.

AB ile Türkiye arasında 1996 yılı itibariyle başlamış olan gümrük birliğinin kapsamına bakıldığında ise sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri yer almaktadır. Kapsam dahilinde olarak görülen işlenmiş tarım ürünlerinin gümrük birliği kapsamında sadece ürünün sanayileştirilmiş kısmı tarifeden muaf tutulmuştur. Diğer bir ifade ile işlenmiş tarım ürünü hammadde ve sanayileştirilmiş kısımlar ele alınmakta ve ürünün hammadde kısmına ürüne uygulanmakta olan gümrük tarifesi eklenmektedir.

Armington (1969) dış ticarete konu olan ürünlerin üretildikleri ülkelere göre farklılıklar göstereceğini yani ürünlerin homojen olmadıkları ve bu sebeple ürünler arasında tam ikamenin söz konusu olmayacağını varsaymaktadır. Bu varsayım temelinde oluşturulmuş olan Armington Modeli çalışmada kullanılacaktır.

Çalışmanın amacı AB’nin İngiltere, Türkiye ve Diğer Ülkeler olarak gruplandırılmış ülke/ülke gruplarından ithal ettiği tarım ürünlerinin ikame esnekliklerinin hesaplanması ardından AB ile

İngiltere arasında Brexit süreci sonunda yapılacak anlaşmanın Türkiye'ye uygulanan gümrük birliği şartları gibi olması durumunda dış ticaretin nasıl etkileneceğinin, yapılacak benzetim ile hesaplanmasıdır.

Çalışmanın ilk bölümünde kısaca Brexit sürecinden bahsedilecektir. İngiltere'nin AB'den ayrılmak isteme nedenlerine değinildikten sonra ayrılık biçimi olarak ele alınan diğer biçimler üzerinden konu ile ilgili yapılan çalışmalardan söz edilecektir. Ardından gelen bölümde tarımsal dış ticaretin ekonomik boyutları gerçekleşen ithalat ve ihracat verileri ile açıklanacaktır. Dördüncü bölümde ise Armington Modeli tanıtılacak ve hesaplama adımları gösterilecektir. Beşinci bölümde çalışmanın kapsamını oluşturan tarım ürünleri için yapılan tahmin sonuçları gösterilmektedir. Son bölümde ise yapılan çalışma sonucunda elde edilen bulguların yorumlandığı sonuç kısmı yer almaktadır.

2. Brexit Gelişim Süreci ve Yapılan Diğer Çalışmalar

İlk olarak Yunanistan'ın Birlikten çıkışını sembolize etmek amacıyla Greece ve Exit kelimelerinden üretilmiş olan Grexit ile başlayan akım Birleşik Krallığın Birlikten çıkmak istemesi ile Brexit biçimde ayrılık durumunu belirten bir kavram olarak ortaya çıkmıştır.

1973 yılında Birliğe referandum ile dahil olan Birleşik Krallık, 2016 yılında yine bir referandum gerçekleştirmiş ve ayrılma kararı almıştır. Birlikten ayrılmak için üyelere hak tanıyan, 50. Madde olarak sıralamaya girmiş olan Lizbon Anlaşması içerisinde üyelerin nasıl bir ayrılık süreciyle karşılaşacakları açıkça belirtilmemiştir. Bunun yanında Birleşik Krallık içinde siyasi anlaşmazlıkların da yaşanması ayrılık sürecinin uzamasına neden olmuştur. Referandumun sonuçlanmasından Brexit sürecinin tamamlanmasına geçen süre içinde ayrılık anlaşmaların taraf ülke meclislerinde onaylanması nedeniyle uzamıştır. Bu sürede Brexit, İngiliz parlamentosu tarafından üç kez reddedilmiştir. Çıkmaza giren ayrılık sürecinde bu zaman zarfında İngiltere erken seçim kararı almıştır ve 23 Ocak 2020 tarihinde Brexit Yasası'nı ancak parlamentodan geçirebilmiştir. 31 Ocak 2020 tarihi itibarıyla kesin olarak Avrupa Birliği üyesi olmaktan çıkan Birleşik Krallık, AB ile geçiş sürecinin başlatmıştır. 24 Aralık 2020 tarihinde ise Brexit Anlaşması taraflar arasında kabul edilmiştir. Kabul edilen anlaşma kapsamında taraflar arasında ticaret bakımından kotasız ve tarifesiz bir model kabul edilmiştir. Anlaşma kapsamından serbest dolaşım hakkı kaldırılmıştır.

Brexit kararının nedenlerine bakıldığında literatür içerisinde birçok konu ortaya atılmasının rağmen çoğunlukla Avrupa şüpheciliğinin yanında Birleşik Krallığın, Birliğe mali olarak diğer üyelerden görece fazla katkıda bulunmasına rağmen daha az mali dönüşün olması olarak görülmektedir. Avrupa şüpheciliği kavramını açıklamak gerekirse kavram Birlik karşıtı olmakla eş görülebileceği gibi Birliğin oluşmasıyla birlikte ortaya çıkacak bütünleşmenin ardından ulusların kendi özelliklerinin kaybedecekleri, ulus devletlerin egemenlik haklarının zedeleneceği endişesi olarak görülebilir.

Avrupa şüpheciliği bağlamında ele alınacak olan egemenlik kavramının hem ulusal egemenlik olarak hem de parlamento egemenliği olarak ikiye ayrıldığında Birliğin uluslar üstü statüsüne rağmen parlamento kararlarından üstün olamayacağı görüşü Krallık içinde hakim konumda olmakla birlikte bu durum ulusal egemenlik ile de karıştırılmaktadır (Karaağaç, 2019). Köroğlu ve Çendek (2015) tarafından yapılan çalışmada ise David Cameron döneminde Birleşik Krallığa bakıldığında ise Avrupa şüpheciliğinin katı olmadığı görülmekle birlikte Almanya ve Fransa'nın Birliğin merkezinde olmadıkları, daha rekabetçi ve reformist bir AB kurumunun oluşturulması yönünde adımların atılması yolunda bir tutum olarak bu şüphecilik bir tutum olarak görülebilir.

Birlikten çıkış için kabul gören diğer konu olan mali katılımın görece fazla olması özellikle de İngiltere'nin tarım sektörünün ülke ekonomisi içinde düşük bir paya sahip olmasına rağmen Birliğin ilk ortak politikası olan Ortak Tarım Politikası için yüksek meblağda katılım payı ödemesi nedeniyle ödenen katkı paylarının daha az kısmının ülkeye dönmesidir (Karaağaç, 2019). Yine aynı konu üzerinden Birliğe yeni katılan doğu Avrupa ülkelerinin diğer üyelerin yaptığı katılım payı ödemelerinden görece fazla yararlanmaları ve refahlarını artırmaları tartışmalara neden olmaktadır.

Birlikten çıkışın nasıl olacağına dair Birliğin diğer ülkelerle geliştirmiş olduğu ticari ilişki modellerine ve sonrasında oluşturulabilecek modellere bakılırsa toplam 5 seçenek karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; Norveç Modeli, İsviçre Modeli, Kanada Modeli, Gümrük Birliği Modeli ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) 3. Ülke Modeli'dir. Konuralp ve Sündüs (2018) tarafından yapılan çalışmada Brexit sonucunda seçilecek modellerin hiçbirinin AB içinde var olan tek pazar fırsatlarını yaratamayacağı belirtilmektedir.

Birlikten çıkışın nedenlerinin yanında konu ile ilgili literatürde yazarlar tarafından bazı modeller, Brexit sonrasında AB-Birleşik Krallık arasında gerçekleşecek yeni ilişki modeli olarak varsayılmakta ve bu yeni modelin geçerliliği durumunun yaratacağı ekonomik sonuçların tahminine yönelik yapılan çalışmalar mevcuttur.

Booth, Howarth, Ruparel ve Swidlicki (2015) tarafından yapılan çalışmada GTAP modelinin dinamik versiyonu kullanılarak Brexit sonucu olarak DTÖ modeli senaryo edilmiştir. Ayrılık sonrası etkilerin 2030 yılı sonuna kadar ortaya çıkabileceği öngörüsü ile BK açısından yapılan çalışma sonucunda Birliğe için yapılacak mali katkıların bütçede kalacağı sebebiyle GSYH’de %0,5 tasarrufun sağlanacağı tahmin edilmiştir. Gerçekleşmesi beklenen bu tasarrufun yaratacağı pozitif katkıların aksine 2030 yılına kadar %2,2 oranında GSYH’de düşüş gerçekleşeceği hesaplanmıştır. Bu düşüşle bağlantılı olarak 2015 yılı fiyatlarıyla 70 Milyar pound değerinde refah kaybının meydana geleceği tahmin edilmiştir.

Britain (2016), Brexit sonrası olası etkilerin hesaplanması amacıyla çekim modelini kullanarak yaptığı çalışmada 3 farklı ilişki modeli üzerine tahmin oluşturmuştur. Norveç Modeli’nin uygulanması durumunda %3,8 oranında GSYİH azalışı beklenmektedir. İkinci model olarak Türkiye ile aynı şekilde gümrük birliği kurulması durumundaki olası etkilerin tahmini sonucunda GSYH’de %6,2 oranında düşüşün görülebileceği hesaplanmıştır. Son olarak DTÖ kurallarının uygulanmasının söz konusu olduğu herhangi bir anlaşma olmaksızın ayrılık durumunda ise %7,5 oranında GSYH azalışı beklenmektedir. Modellerin 2015 yılı fiyatlarıyla sırasıyla yaratacak olduğu kişi başına düşen refah kayıpları ise 1100, 1800 ve 2100 pound olarak belirtilmiştir.

Cappariello (2017) tarafından yapılan çalışmada Birlik ile Birleşik Krallık arasında yeni bir Serbest Ticaret Anlaşmasının yapılmaması ve Dünya Ticaret Örgütü’nün En Çok Kayırılan Ülke ilkesine tarafların tarifeler uygulaması durumunda Krallığın Birlikten yapacağı ithalat için ürünlere ortalama %5,2 oranında tarife uygulayacağı hesaplanırken, Birliğin Birleşik Krallıktan ithal edeceği ürünlere uygulayacağı ortalama oran ise %3,9 olarak hesaplanmıştır. Ortalama tarifeler hesaplanırken tarım ürünleri için yapılan hesaplamalarda ise Birleşik Krallık ürünleri ve Birlik ürünleri için sırasıyla %12 ve %15 olarak uygulanacağı tahmin edilmiştir.

Springmann ve Freund (2018) tarafından Birleşik Krallık baz alınarak yapılan çalışmada Hesaplanabilir Genel Denge Modelinin bir türü olan MAGNET kullanılarak tarımsal ticarete meydana gelebilecek değişim tahmin edilmiştir. Anlaşmasız bir şekilde gerçekleşecek ayrılık sonucunda DTÖ kurallarının devreye girmesiyle %25 oranında bir tarifinin BK tarafından uygulanacağı varsayımı altında buğday ithalatının %29,3 oranında azalacağı, %83,7 oranında ise ihracatının azalacağı hesaplanmıştır.

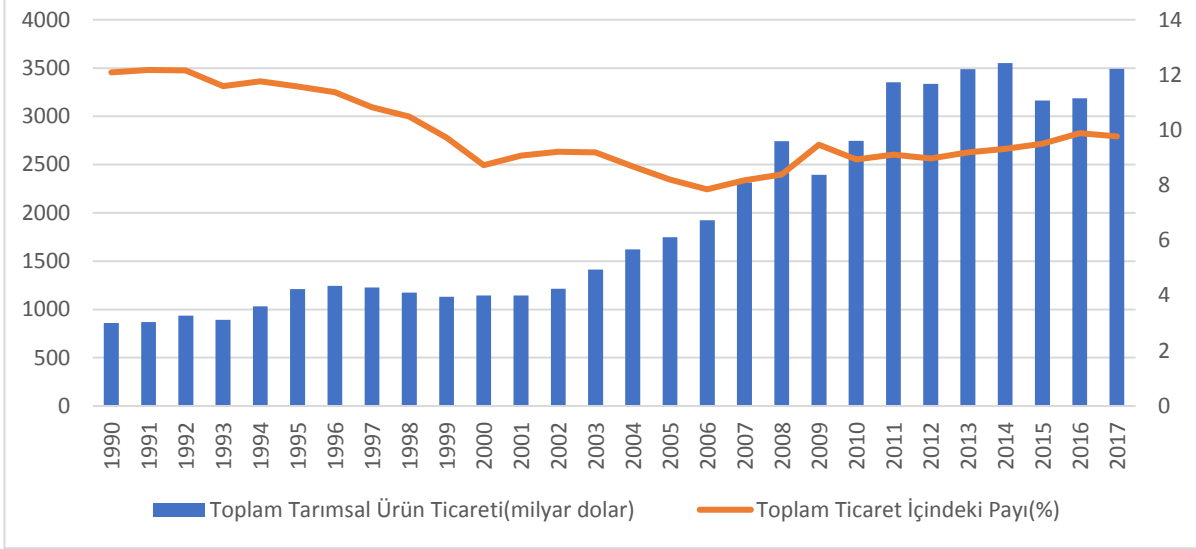
Campos ve Timini (2019) ise 1986-2006 yılları arası verileri ile çekim modeli kullanarak DTÖ kurallarının geçeli olması ve STA imzalanması gibi 2 farklı durumun yaratacağı etkileri hesaplanmıştır. DTÖ kurallarının geçerli olması durumunda ticaretin %30 azalacağı hesaplanmıştır. STA imzalanması durumunda varsayımı altında ticaret hacminde %10 düşüşün gerçekleşmesi beklenirken AB ile ticaretin %0,8 oranında düşeceği tahmin edilmiştir.

Literatürde yapılan çalışmaların genellikle AB'nin diğer ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu ilişki modellerinden seçilmiş olan bir veya birkaçının geçerli olacağı varsayımı altında ele alınmış olmakla birlikte genel olarak ticarete meydana gelecek olan değişimler hesaplanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu çalışma, ticareti seçili tarım ürünleri üzerinden ele alarak ayrılık sonrasında tarımsal ticaretteki yeni durumun daha detaylı bir analizini sunmakla beraber, Türkiye ile AB arasında mevcutta geçerli bulunan gümrük birliği modelinin ayrılık sonrasında geçerli olması durumuna ait tahminleri içermesi nedeniyle literatürde yer alan çalışmalardan ayrılmaktadır.

3. Tarımsal Dış Ticaretin Genel Değerlendirmesi

İkinci Dünya Savaşı yaşanan serbestleşme akımı ile uluslararası ticaret önünde yer alan engellerin kaldırılması sonucunda dünyada ithalat ve ihracat hızlı şekilde artmıştır. Tarım dışı sektörlerde tarım sektörünün iç yapısı dolayısıyla görece daha hızlı artışlar görülmüştür. Ülkeler için temel sektörlerin başında gelen tarım sektörü, ülkelerin sahip oldukları gelişmişlik seviyelerine göre izledikleri farklı politikalar ile desteklenmekte ve korunmaktadır. 1995 yılı itibarıyla yürürlüğe giren Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması, farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülkelerde çeşitli ve aşamalı olarak izlenecek politika uygulamaları ile tarım sektörünün serbestleştirilmesinin önü açılmaktadır.

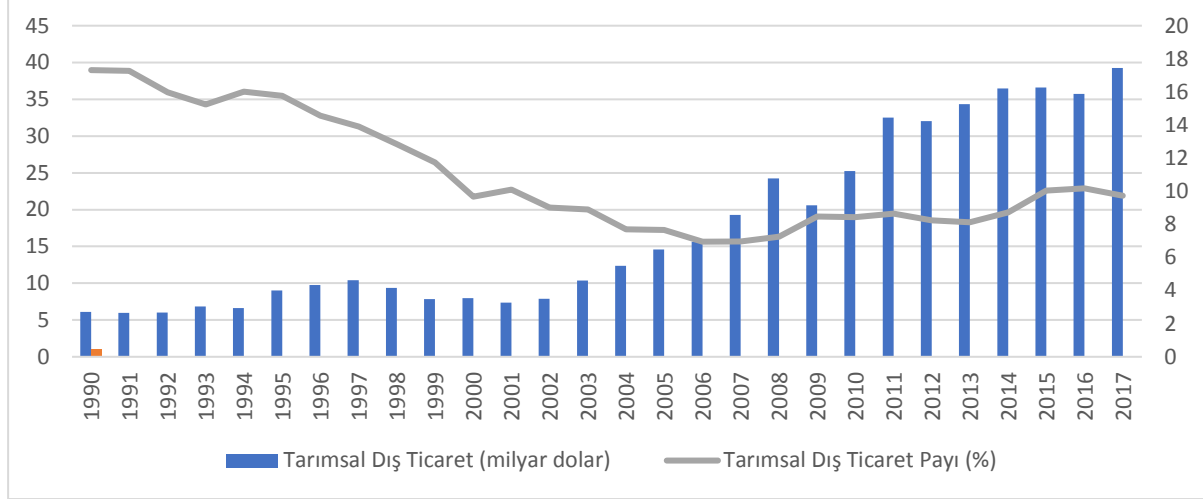
Grafik 1: Tarım Ürünleri Toplam Ticareti ve Dünya Ticareti İçindeki Payı (1990-2017)

Kaynak: WTO ve yazarın hesaplamaları

Grafik 1'de 1990-2017 yılları arasında gerçekleşen tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatının toplamından oluşan toplam tarımsal ürün ticareti miktarı ve tüm sektörler için gerçekleşen toplam dış ticaret içinde tarım ürünlerinin payı görülmektedir. 1995 yılında uygulanmaya başlayan Tarım Anlaşması itibariyle toplam tarım ürünleri ticareti yıllar içerisinde artarak üç katına ulaşmış olsa da toplam ticaret içerisindeki payı az da olsa düşüş kaybetmiş görülmektedir. 2006 yılı itibariyle toplam ticaretten aldığı pay oranındaki düşüş duran tarım sektöründe, 2006-2017 yılları arasında geçen sürede ortalama %9 oranından bir paya sahip olmuştur. Görülmektedir ki Tarım Anlaşması ile gelen serbestleşme tarım sektörünün dış ticarete konu olmasına yol açmış olsa da bu serbestleşmenin, toplam ticaret içinde tarım sektörünün sadece payını korumasına yettiğini göstermektedir. Miktar olarak artışa yol açtığı görülmesine rağmen dış ticarete konu olan diğer metallerin ticaret hacimlerinde görece daha fazla büyüme gerçekleşmiştir.

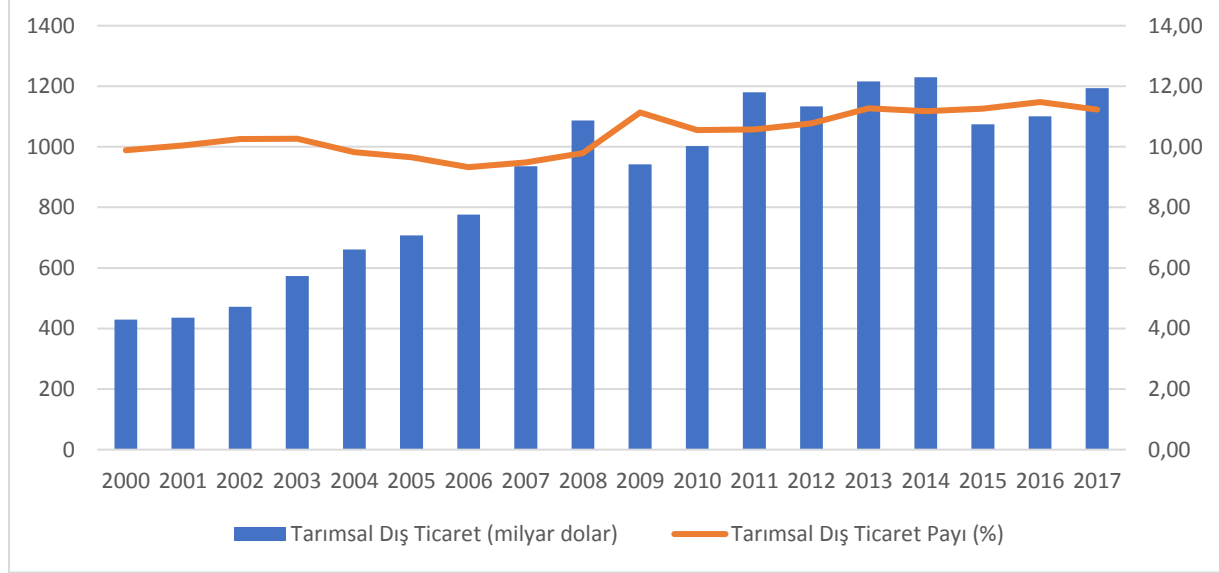
Grafik 2: Türkiye'nin Tarımsal Ürün Dış Ticareti ve Toplam Dış Ticareti İçindeki Payı (1990-2017)

Kaynak: WTO ve yazarın hesaplamaları

Grafik 2’de görüldüğü üzere Tarım Anlaşmasının yürürlüğü girdiği yıl ve Avrupa Birliği ile imzalanan gümrük birliği anlaşmasının ilk yıllarında tarım ürünleri ticaretinde hızlı bir yükseliş yaşanmasına rağmen tarım ürünlerinin dış ticaret içindeki payında hızlı düşüş gözlemlenmektedir. Tarım Anlaşmasının öncesinde gerçekleşen müzakere döneminin, Türkiye’nin Avrupa Birliği ile gerçekleştirecek olduğu Gümrük Birliği Anlaşması için hazırlık döneminde olmasının eşanlı gerçekleşmesi, Türkiye’nin bu müzakereler döneminde Avrupa Birliği ile ortak hareket etmesi durumunu doğurmuştur. Gümrük Birliği Anlaşması kapsamında tarım ürünlerinin sanayileşmiş kısmının gümrüksüz şekilde birlik içerisine girebilmesi, Türkiye’nin işlenmiş tarım ürünleri ihracatı için bir fırsat yaratmaktadır. Bunun yanı sıra grafikte görüldüğü gibi 2006 yılı sonrasında Grafik 1’de de benzer bir durumun görülebileceği üzere toplam dış ticaret içerisinde tarım ürünleri payı ortalama %9 olarak gerçekleşmektedir.

Grafik 3: Avrupa Birliği'nin Tarımsal Ürün Dış Ticareti ve Toplam Dış Ticareti İçindeki Payı (2000-2017)

Kaynak: WTO ve yazarın hesaplamaları

Grafik 3'te Avrupa Birliği üye ülkelerinin yapmış oldukları tarımsal ürün ticareti ve gerçekleştirmiş oldukları toplam dış ticaret içerisinde tarımsal ürünlerin payı gösterilmektedir. Birliğin ilk ortak almış olduğu karar ile ortaya çıkan Ortak Tarım Politikası (OTP), birlik içerisinde birlik bütçesinden en çok payı alması ile ön plana çıkmaktadır. Kırsal kalkınma, gıda güvenliği, arz güvenliği gibi başlıca konuları içeren ortak politika ile birliğe sonradan katılan görece gelişmişlik düzeyi geride olan ülkelerin tarım sektörleri desteklenerek birlik içerisindeki ülkelerle eşit kırsal altyapı imkanlarının sağlanması hedeflenmektedir. Bu ortak politikanın getirisi olarak birlik içerisinde tarım ürünleri ticareti daha yoğun gerçekleşmektedir.

Bu grafikte görüleceği üzere 2000 yılı sonrası tarımsal ürün ticaret hacminde 2008 yılına kadar artışlar gerçekleşmiştir. 2008 yılı sonrasında ise yaklaşık olarak aynı hacimde ticaretin gelişmesine rağmen toplam ticaret içerisinde tarımın payı az da olsa artma eğiliminde olmuştur.

Bu bölümü kısaca özetlemek gerekirse, Avrupa Birliği tarafından gerçekleştirilen tarımsal ürün ticareti Dünya ve Türkiye'de gerçekleşen ticaret içerisinde tarımın almış olduğu pay yaklaşık olarak 2 puan yukarıda gerçekleşmektedir. Serbestleşme akımıyla genel olarak tarımsal ürün ticaret hacimlerindeki artışlar her üç grafikte de göze çarpmaktadır.

4. Model

Çalışmanın modeli, Armington (1969) tarafından ticareti yapılan malların ve ürünlerin farklı oldukları, birbirlerinden hem cinslerine hem de üretildikleri coğrafyaları nedeniyle farklı olacakları varsayımı altında ürünlerin tam ikame olamayacakları durumunu kabul eden Armington Modelidir. Model iki aşamalı bir bütçeleme sistemini içerirken, ilk aşamayı ithalatçı ülkenin yapacak olduğu ithalat miktarının belirlenmesi oluşturur. İkinci aşamada ise yapılması planlanmış olan ithalat miktarının ithalat yapılacak ülkeler arasında paylaşılmasına karar verilir. İlk aşamada karar ithalatçı ülkeye ait ilgili ürünün ithalat fiyat esnekliğine (η_i) göre alınır. Modelin ikinci aşamasındaki karar ise ikame esnekliği katsayısına (σ_i) bağlıdır (Eruygur, 2008). Yine bu aşama için ilgili ürünün temin edileceği ülkelerin ürünlerinin ikame esnekliğinin aynı olması durumunu kabul eden Sabit İkame Esnekliği (SİE) fonksiyonu kullanılmıştır. Shiells ve Reinert (1993) tarafından yuvalanmamış ve yuvalanmış şekilde ayrılmış olan fonksiyonda, yuvalanmamış durumda yerli üretimin içeriliyor olmasına rağmen yuvalanmış durumda yerli üretim içerilmemektedir. Yerli üretimi içermemesi sebebiyle ve Armington modeli ile uyumluluğu nedeniyle ekonomik entegrasyonların yaratacağı etki analizlerinin hesaplanmasında yuvalanmış biçimdeki fonksiyonun kullanılması tercih edilmektedir (Eruygur, 2008). Bu sebeple çalışmanın konusunun varsayımı sebebiyle yuvalanmış biçim kullanılmıştır.

$$U_i = \left[\sum_k b_{ki} M_{ki}^{-\frac{\sigma_i-1}{\sigma_i}} \right]^{\frac{\sigma_i}{\sigma_i-1}} \quad (1)$$

1 numaralı eşitlikte yuvalanmış biçim gösterilmiştir. M_{ki} ile k ülkesinden ithal edilen ürünün miktarı gösterilmektedir. b_{ki} ile k ülkesinden ithal edilen i ürünün tercih derecesi ifade edilir (Eruygur ve Çakmak, 2005). Bu eşitlik çözüldüğünde elde edilecek olan 2. eşitlikte yer alan P_{ki} ithal edilen i ürünün k ülkesine uygulanan tarife dahil fiyatını ifade etmektedir. İthalatın yapıldığı her bir ülke için ithalat içindeki miktar payları ($\alpha_{ki} = \frac{M_{ki}}{M_i}$) ve fiyatları ($P_i = \sum_k \alpha_{ki}^0 P_{ki}$) için endeksler oluşturulabilir. α_{ki}^0 ifadesi ile seçilmiş olan baz yıldaki k ülkesinden alınmış olan ilgili i malının, malın toplam ithalatı içindeki payı gösterilmektedir (Eruygur, 2008).

$$M_{ki} = \alpha_{ki}^0 M_i \left[\frac{P_{ki}}{P_i} \right]^{-\sigma_i} \quad (2)$$

Hickman ve Lau (1973) tarafından da açıklandığı gibi temel yıl için fiyatları 1 olarak normalize edersek eşitlik aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\left[\frac{\alpha_{ki}}{\alpha_{ki}^0} \right] = \left[\frac{\frac{P_{ki}}{P_i}}{\frac{P_{ki}^0}{P_i^0}} \right]^{-\sigma_i} \quad (3)$$

Yukarıda belirtilmiş olan fiyat endeksinin yani $P_i = \sum_k \alpha_{ki}^0 P_{ki}$ denkleminin türevi alındığında $S_{ki}^0 = \frac{M_{ki}^0}{M_i^0} \cdot \frac{P_{ki}}{P_i}$ ifadesini içeren 4 nolu eşitlik elde edilir.

$$\frac{dP_i}{P_i} = \sum_k S_{ki}^0 \frac{dP_{ki}}{P_{ki}} \quad (4)$$

Çalışmanın konusu Avrupa Birliği ile Türkiye arasında bulunan gümrük birliği kapsamının Brexit sonrasında Birleşik Krallık ve AB arasındaki ilişki modeli olması varsayımı ile AB'nin BK'den yapılacak tarımsal ürün ithalatına Türkiye'ye uygulanan tarife oranlarının uygulanması durumunda AB'nin ilgili ürün bakımından dış ticaretindeki değişimlerin tahmin edilmesidir. Bu nedenle BK'den yapılacak olan yeni ithalat, Türkiye'ye uygulanmakta olan tarife oranları kadar pahalılaşacaktır. 2 nolu eşitliğin toplam diferansiyelini alırsak 5 nolu eşitliği elde ederiz (Armington, 1969).

$$\frac{dM_{ki}}{M_{ki}} = \frac{dM_i}{M_i} + \sigma_i \left[\frac{dP_i}{P_i} - \frac{dP_{ki}}{P_{ki}} \right] \quad (5)$$

Yukarıdaki 5 nolu eşitlikte $\frac{dM_i}{M_i} = -\eta_i \frac{dP_i}{P_i}$ eşitliği de geçerlidir. Görülen ilk terim fiyat değişikliği sonrasında gerçekleşecek olan değişim etkisini göstermektedir. Fiyatlara meydana gelecek olan artışlara veya azalışlara bağlı olarak ithalatta görülebilecek genişlemelerin veya daralmaların etkisi görülebilir. İkinci terim ise ithalat yapılan partnerler arasında meydana gelecek fiyat değişiklikleri temelinde oluşacak ikame etkisi görülebilmektedir. Bu kısımda yeni durumda ticaretin kazananlarının ve kaybedenlerinin belirlenmesi adına gösterge olarak görülebilir (Eruygur, 2013).

4.1. Hesaplama Adımları

İki aşamalı olan çalışmanın modelinde ilk aşamada ithalat fiyat esnekliği hesaplanacaktır. İthalat fiyat esnekliğini ifade eden η_i terimi için aşağıdaki eşitlik kullanılacaktır.

$$\ln M_i = \text{sabit} - \eta_i \ln P_i \quad (6)$$

İlk aşama hesaplandıktan sonra ikinci aşamada çalışmamızın modeli olan Armington ikame esneklikleri hesaplanacaktır. 3. eşitliğin logaritması alınarak oluşturulan 7. eşitlik ikinci aşama için kullanılacaktır.

$$\ln \left[\frac{\alpha_{ki}}{\alpha_{ki}^0} \right] = -\sigma_i \ln \left[\frac{\frac{P_{ki}}{P_i}}{\frac{P_{ki}^0}{P_i^0}} \right] + \text{trend} \quad (7)$$

Hesaplamalar yapıldıktan sonra kapsamının genişletilmesi varsayılan gümrük birliğinin yaratacağı net etkinin hesaplanması için 5 nolu eşitlik kullanılacaktır.

4.2. Veri Seti

Çalışmanın kapsamında Armington katsayılarının hesaplanması için oluşturulan modelde ele alınan yatay kesit boyutu, aynı zamanda k ile ifade edilen, ülke ve ülke grupları Avrupa Birliği (EU27), Birleşik Krallık, Türkiye ve diğer tüm ülkelerin toplulaştırılmış hali olmak üzere dördttür. Zaman boyutunu ise 2000-2012 dönemi oluşturmaktadır. Analiz kapsamına alınan ürün sayısı beştir.

AB bölgesi için hesaplanacak ilgili ürünlere ait ithalat fiyat esnekliği için ise 1986-2017 yılları arasında gerçekleşmiş ithalat verileri kullanılmıştır.

Çalışma kapsamına alınmış olan tarım ürünlerinin verileri Birleşmiş Milletler Tarım Örgütü (FAO) veritabanından elde edilmiş olup, Dünya Bankası'nın Dünya Entegre Ticaret Çözümleri (WITS) sisteminden elde edilen tarife verileri kullanılmıştır. Çalışma kapsamındaki veriler ile analiz STATA 14 programında gerçekleştirilmiştir. Model için baz yıl 2012 olarak seçilmiştir.

5. Tahmin Sonuçları

5.1. Seçili Tarım Ürünleri için Hesaplanan Esneklikler

Tablo 1: Hesaplanan Armington Esneklikleri ($-\sigma_i$) ve İthalat Fiyat Esneklikleri (η_i)

Ürünler	Armington Esneklikleri	İthalat Fiyat Esneklikleri
Bal	-2,5	-0,51
Buğday	-1,47	-0,13
Domates	-0,39	-0,89
Süt ve Süt Ürünleri	-1,86	-1,86

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Çalışma kapsamında Brexit sonrasında Birleşik Krallık ile AB arasında Türkiye ile günümüzde geçerli olan Gümrük Birliği Modelinin kurulması sonucunda ticaretinde meydana gelecek değişimlerin tahmin edileceği tarım ürünlerinin Armington Esneklikleri ve ithalat fiyat esneklikleri Tablo 1’de sunulmuştur. Tahmin edilmiş olan esneklik katsayılarının tümü %95 güven aralığındadır.

5.2. Simülasyon Sonuçları

5.2.1. Bal

Tablo 2: Bal Simülasyon Sonuçları

Bölgeler	Pazar Payı		Talepteki Değişim
	Baz Yıl	Benzetim Sonucu	
AB	%46,73	%47,09	%0,62
BK	%0,76	%0,00	-%99,38
Türkiye	%0,13	%0,13	%0,62
ROW	%52,38	%52,77	%0,62
Toplam	%100,0	%100,0	-%0,14
Bölgeler	Baz Yıl İthalat	Benzetim Sonrası İthalat	
	Tutarı (Bin \$)	Tutarı (Bin \$)	Payı
BK	10.792	67	%0,02
Türkiye	2.383	2.398	%0,59
ROW	398.164	400.641	%99,39
Toplam	411.339	403.106	

Kaynak: FAOSTAT verileri ve yazarın hesaplamaları.

Gümrük birliği kapsamında Türkiye'den yapılan bal ithalatına uygulanan %40 oranındaki tarifenin Brexit sonucunda Birleşik Krallık'tan ithal edilecek bala da uygulanması durumunda BK ürünleri görece pahalı hale gelecektir. Balın ikame esnekliğinin görece yüksek olması nedeniyle fiyattaki artış o bölge ürününe olan talebin azalmasına yol açmaktadır. Ürünün fiyatının %40 pahalı şekilde ithal edilecek olması nedeniyle talep başka bölge ürünlerine yönelecektir. Baz yıldaki fiyatları değişmeyen Türkiye ve ROW için eşit miktarda talep artışı meydana gelmesine rağmen BK ürünlerine yönelik keskin talep düşüşü nedeniyle toplam bal talebinde %0,14 oranında azalış görülmesi tahmin edilmektedir. AB içindeki Pazar payının sifıra yaklaşması beklenen BK balına olan talebin sifırlanması ile diğer bölgelerden yapılacak ithalatın artmasına rağmen AB'nin yapacağı toplam bal ithalatında %2,04 oranında düşüş gerçekleşeceği hesaplanmıştır. ROW ülkelerinden yapılacak olan bal ithalatının yaklaşık 2,5 Milyon dolar artacağı ve Türkiye'nin ise çok küçük miktarda ihracatını artıracığı tahmin sonucu olarak hesaplanmıştır.

5.2.2. Buğday

Tablo 3: Buğday Simülasyon Sonuçları

Bölgeler	Pazar Payı		Talepteki Değişim
	Baz Yıl	Benzetim Sonucu	
AB	%92,05	%92,79	%2,82
BK	%1,79	%1,00	-%42,93
Türkiye	%0,07	%0,07	%2,82
ROW	%6,09	%6,14	%2,82
Toplam	%100,0	%100,0	%2,00
Bölgeler	Baz Yıl İthalat	Benzetim Sonrası İthalat	
	Tutarı (Bin \$)	Tutarı (Bin \$)	Payı
BK	1.884.265	1.075.292	%24,74
Türkiye	111.189	114.324	%2,63
ROW	3.070.917	3.157.493	%72,63
Toplam	5.066.371	4.347.109	

Kaynak: FAOSTAT verileri ve yazarın hesaplamaları.

AB içinde tüketilen buğdayın %1,79'unu karşılamakta olan BK, Brexit sonrasında %31,25 oranında tarife ile karşılaşması varsayımı üzerine yapılmış olan simülasyon sonucunda pazar payını %1 civarında korumaya devam edebilecektir. Yaklaşık olarak BK ile AB arasındaki buğday ticaretinin 2012 yılı fiyatlarıyla 800 Bin dolar düşmesi beklenirken, Türkiye'den yapılacak ihracatın yaklaşık 3,2 Milyon dolar artacağı tahmin edilmektedir. Görece fiyat artışından dolayı talebinden vazgeçilen BK ürünlerine yerine diğer bölgelere yönelecek talep nedeniyle buğdayın talebinde %2 oranında bir artış beklenirken AB'nin yapacağı buğday ithalatında %16,55 oranında azalma gerçekleşeceği tahmin edilmiştir.

5.2.3. Domates

Tablo 4: Domates Simülasyon Sonuçları

Bölgeler	Pazar Payı		Talepteki Değişim
	Baz Yıl	Benzetim Sonucu	
AB	%90,74	%90,80	-%0,10
BK	%0,28	%0,21	-%23,79
Türkiye	%0,64	%0,64	-%0,10
ROW	%8,34	%8,35	-%0,10
Toplam	%100,0	%100,0	-%0,16
Bölgeler	Baz Yıl İthalat	Benzetim Sonrası İthalat	
	Tutarı (Bin \$)	Tutarı (Bin \$)	Payı
BK	50.840	38.746	%3,23
Türkiye	119.797	119.682	%9,97
ROW	1.043.571	1.042.576	%86,81
Toplam	1.214.208	1.201.004	

Kaynak: FAOSTAT verileri ve yazarın hesaplamaları.

AB ülkeleri tarafından Türkiye'den yapılan domates ithalatında uygulanmakta olan %60,29 oranındaki tarifenin BK'dan ithal edilecek olan domates için de uygulanacak olması ile görece pahalılaşacak olmasına rağmen ürünün ithalat ve ikame esnekliğinin düşük olması sebebiyle talep azalacak ve refah kaybı yaşanacaktır. BK'dan ithal edilecek pahalılaşmış domates nedeniyle alım gücünü düşmüş olmakla birlik bu durum toplam domates talebini de düşürecektir. AB'nin toplam domates ithalatı içindeki payı %10 olan Türkiye'nin pazar gücü yüksek olarak görülebilir. AB tarafından yapılacak olan toplam domates ithalatında %1,1 oranında azalma gerçekleşmesi tahmin edilmiştir.

5.2.4. Süt ve Süt Ürünleri

Tablo 5: Süt ve Süt Ürünleri Simülasyon Sonuçları

Bölgeler	Pazar Payı		Talepteki Değişim
	Baz Yıl	Benzetim Sonucu	
AB	%98,11	%98,84	%3,79
BK	%1,49	%0,76	-%47,48
Türkiye	%0,00	%0,00	%3,79
ROW	%0,40	%0,40	%3,79
Toplam	%100,0	%100,0	%3,03
Bölgeler	Baz Yıl İthalat	Benzetim Sonrası İthalat	
	Tutarı (Bin \$)	Tutarı (Bin \$)	Payı
BK	3.040.970	1.597.137	%44,18
Türkiye	1.043	1.082	%0,03
ROW	1.943.282	2.016.938	%55,79
Toplam	4.985.295	3.615.157	

Kaynak: FAOSTAT verileri ve yazarın hesaplamaları.

2012 yılında AB ve Birleşik Krallık süt ve süt ürünleri tüketiminin %99,6'sını karşılarken Türkiye'nin payı çok azdır. Brexit sonrasında ürünlerinin iç pazara giriş fiyatı %27,52 oranında uygulanması varsayılan tarife ile pahalı hale gelecek Birleşik Krallık ürünlerine olan talebin yarı yarıya azalacağı tahmin edilmektedir. İncelenen ürünler arasında BK ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi nedeniyle talebinin diğer bölgelere görece daha fazla oranda yönleneceği sebebiyle toplam talep miktarının %3 oranında artacağı hesaplanmıştır. Türkiye'den ithal edilecek ürünlere olan talep yaklaşık olarak %4 oranında artarken, AB'nin yapacağı toplam süt ve süt ürünleri ithalatında %38 oranında düşüş beklenmektedir.

6. Sonuç

Yapılan çalışmada Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği arasında gerçekleşmesi beklenen ayrılık şeklinin Türkiye ile mevcut bulunan Gümrük Birliği Modeli olması durumunda, 2012 yılında ilgili ürünlerin Türkiye'den ithalatında uygulanan tarife oranlarının Krallıktan ithal edilecek ilgili ürünlere uygulanması durumunda pahalı hale gelecek ürünlere olan talepteki değişim ve dış ticarete yaratacağı değişimlerin tahmin edilmek istenmiştir.

Hesaplanan esneklik katsayıları nedeniyle bazı ürünlerde ortaya çıkması beklenen etkiler görece fazla olmakla beraber net ticaret yaratıcı etkinin negatif olduğu söylenebilir. İncelenen 4 ürün için Türkiye açısından bakılırsa AB'ye yapılacak olan ihracatının 2012 yılı fiyatlarıyla 3,1 Milyon dolar başka bir deyişle baz yıldaki verilere göre %1,3 oranında artacağı tahmin edilmektedir. ROW ülkeleri için bakıldığında ise ticaret yaratıcı etkinin 161,7 Milyon dolar artacağı bu artış tutarı ise baz yıla göre %2,5 oranında artışa tekabül etmektedir.

Birleşik Krallığın Birliğe gerçekleşecek olduğu seçili ürünleri ihracatının %45,6 oranında azalacağı, 2012 yılı fiyatları ile ise 2,3 Milyar dolar azalacağı tahmin edilmektedir. Çalışma konusu incelenen 4 ürün için AB ülkelerinin yapacak olduğu ithalatın toplamda %18,1 oranında azalacağı ve bu oranın 2,1 Milyar dolara denk gelmektedir.

İncelenen 4 ürün üzerinden Brexit sonrasında varsayılan modelin gerçekleşmesi durumunda tarımsal ürün ticaretinde meydana gelecek azalma refah düşüşü olarak görülebilir. Refah kaybından en çok zarar görecektir olan ülkenin Birleşik Krallık olacağı açıkça belirtilebilir.

Kaynakça

- Armington, P. S. (1969). A Theory of Demand for Products Distinguished by Place of Production (Une théorie de la demande de produits différenciés d'après leur origine) (Una teoría de la demanda de productos distinguiéndolos según el lugar de producción). *Staff Papers (International Monetary Fund)*(1), 159. doi:10.2307/3866403
- Booth, S., Howarth, C., Ruparel, R. & Swidlicki, P. (2015). *What If?: The Consequences, Challenges & Opportunities Facing Britain Outside EU*.
- Britain, G. (2016). *HM Treasury analysis: the long-term economic impact of EU membership and the alternatives*. HM Stationery Office.
- Campos, R. G. & Timini, J. (2019). An estimation of the effects of Brexit on trade and migration. *Banco de Espana Occasional Paper*, (1912).
- Cappariello, R. (2017). Brexit: estimating tariff costs for EU countries in a new trade regime with the UK. *Bank of Italy Occasional Paper*, (381).
- Eruygur, H. O. (2008). Tarımda AB Ortak Dış Tarifesi ve Türkiye: Üçüncü Ülkelere Dış Ticaret Etkileri. *Iktisat İşletme ve Finans*, 23(265), 17-33.
- Eruygur, H. O. (2013). *Agricultural Trade Liberalization between the EU and Mediterranean Partner Countries: An Impact Analysis*. Paper presented at the EY International Congress on Economics I (EYC2013), October 24-25, 2013, Ankara, Turkey.
- Eruygur, H. O. & Çakmak, E. H. (2005). Trade Implications of Extending The Turkey-EU Customs Union Agreement to Agricultural Products.
- Hickman, B. G. & Lau, L. J. (1973). Elasticities of Substitution and Export Demands in a World Trade Model. *European Economic Review*, 4(4), 347-380.
- Karaağaç, T. (2019). *Lizbon Antlaşması'yla Tanınan Ayrılma Hakkı Çerçevesinde Brexit Süreci, Brexit'in Birleşik Krallık ve AB Üzerinde Muhtemel Etkileri*. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Konuralp, E. & Sündüs, A. (2018). Ya Brexit Sonrası? Birleşik Krallık'ın AB'den Kopuş Dönemeci ve Alternatifleri. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 518-540.
- Koroğlu, N. Ö. & Çendek, S. Y. (2015). Toplumsal Güvenlik, Kimlik, Bütünleşme Bağlamında Avrupa Şüphenciligi, Cameron Dönemindeki Avrupa Şüphenciliginin İçerik Analizi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 191.
- Shiells, C. R. & Reinert, K. A. (1993). Armington Models and Terms-of-Trade Effects: Some Econometric Evidence for North America. *Canadian Journal of Economics*, 299-316.
- Springmann, M. & Freund, F. (2018). *The impacts of Brexit on Agricultural Trade, Food Consumption, and Diet-related Mortality in the UK*.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Kırsal Yaşamda Ücretsiz Çocuk Emeginin Kullanımı¹

Use Of Unpaid Child Labor In Rural Life

Suvat PARİN², Suzan ÇAKAR³

Öz

Bu çalışma, Van'ın kırsal alanında çocuk emeginin hangi şekillerde kullanıldığını ortaya koymak amacıyla tasarlanmıştır. Araştırmanın temel iddiası, her türden çalışmanın çocuklar için zararlı bir süreç olduğudur. Çocuk emeğine ilişkin birçok araştırma yapılmasına karşın ev içinde yaygın bir şekilde kullanılan ücretsiz çocuk emeği ile ilgili çalışmalara ilişkin literatürde büyük bir eksiklik vardır. Bu açıdan Van ili üzerinden ücretsiz çocuk emeginin bir tablosunu çıkarmak amaçlanmıştır. Kırsal alanda ev içinde çalışan çocuklarla 741 anket yapılmıştır. Elde edilen veriler; “sosyo-demografik ve ekonomik özellikler”, “çalışma koşulları ve riskler”, “okul deneyimleri ve gelecek beklentileri” şeklinde ana başlıklar altında analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda görülmüştür ki; kırsal alanda ev içi işlerde yoğun olarak çalışan çocuklar için çalışma alanı ve şartları olumsuz etkiler barındırmaktadır. Çocukların, fiziksel ve psikolojik olarak kendilerini zorlayan işlerde çalışmaları hem okul hem de gelecek beklentilerini olumsuz etkilemektedir. Kırsal alanda çalışan çocukların ailelerinin çoğu, düşük gelire sahip ve eğitim düzeyleri düşük ailelerdir. Ailelerin sosyal ve ekonomik düzeylerinin düşük olması, çocukların çalış(tırıl)masında son derece önemli bir etkidir.

Jel Kodları: E23, J13, J2, P25.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Ücretli ve Ücretsiz Çocuk Emegi, Kırsal.

Abstract

This study is designed to show how child workers are employed in the rural area of Van. The main claim of the research is that any kind of work is a harmful process for children. Although there are many studies on child labor, there is a great lack of studies on unpaid child labor, which is widely used in the home, in the literature. That's why, it is aimed to draw a picture of unpaid child labor over the province of Van. 741 questionnaires were conducted with children living in rural areas and working at home. The obtained data analyzed as “socio-demographic and economy”, “working conditions and their risks”, “school experiences and future prospects”. As a result of the study, it has been seen that the working area and conditions have negative effects for children who work intensively in domestic work in rural areas. The jobs which required hard physically and psychologically efforts effects children their school and future expectations simultaneously.

¹Bu çalışma, 2018 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen ve Bilimsel Araştırmalar ve Uygulamalar Merkezi tarafından SYL-2018-5838 numaralı proje olarak desteklenen “Kentsel ve Kırsal Yaşamda Çocuk Emeginin Kullanımı Üzerine Bir Çalışma: Van Örneği” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

²Prof. Dr. Suvat PARİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı, suatparin@hotmail.com, ORCID: 000-0001-9833-7549

³Suzan ÇAKAR, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans, cakarsuzan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2801-7181

Family of these children have low-income and low-education. The low social and economic level of families is an extremely important factor in employing or being employed children.

Jel Codes: E23, J13, J2, P25.

Keywords: Child, Unpaid Child Labour, Rural.

1. Giriş

Çocukların çalış(tırıl)ması, tarihsel olarak bütün dönemlerde karşılaşılan bir durumdur. Çocuklar toplumsal yaşamın her evresinde farklı şekillerde çalışma yaşamına dahil olmuştur. Bu konuda Hindman, şu açıklamayı yapmaktadır: “Çocuklar daima çalışmışlardır. İnsanlık tarihinin ilk yılları boyunca kabilelerin çocukları; avlanma (hayvanları kapanla yakalamk, balık tutmak vb.) faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kabile ve klanların ailelere ayrılmaya başlamasıyla çocuklar, tarla ve bahçe işlerinde, hayvancılık faaliyetlerinde aile bireyleri ile birlikte çalışmaya devam etmişlerdir. Bu faaliyetlerin yanı sıra çocuklar, el sanatları alanında çalışmış ve kendilerini geliştirmişlerdir.” (Hindman (2002)’den akt. Erbay, 2008: 30). Heywood’un da belirttiği gibi, geçmişte bazı çocuklar, ev dışındaki işlerde tam zamanlı olarak çalışmış ve genellikle maddi bir karşılık olmadan ev içindeki işlerle de ilgilenmişlerdir. Aile bireylerinin daha verimli çalışabilmesi için ev içinde küçük işler yapmışlardır ve kardeşlerine bakmak gibi çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Geçmişe bakıldığı zaman çocukların yapmış olduğu bu tür işlerin sıradan ve niteliksiz olduğu söylenebilir. Zamanla çocuklar, kendi boylarına ve deneyimlerine uygun farklı işler yaparak, yavaş yavaş iş gücüne dahil olmuştur. 6 ila 7 yaşlarında tarlada veya atölyede yararlı işler yapmaya başlamış, 10 yaşına kadar da yetenek, güç ve sabır gerektiren işlerde çalışmışlardır (Heywood (2003)’ten akt. İnal, 2014: 37).

Sanayi öncesi dönemde çocuklar, ev işlerini de içerisinde bulunduran ve çıraklık dönemi olarak adlandırılan bir aşamadan geçerlerdi. Bu aşama, çocukların meslek edinmelerini sağlayan bir süreçtir. Sanayi Devriminden önce çalışma alanı ev yaşantısı ile iç içe sayılırdı ve bu çalışmanın tamamı hane üyeleri tarafından birlikte yapılırdı. Ev içi işler, karşılığı ödenmeyen işler olarak tanımlanabilir. Çocuğun emeği, ailenin yoksulluğu ile paralel olarak değişkenlik göstermekteydi. Yoksulluk arttıkça çocuğun çalışmaya başlama yaşı 3 yaşa kadar düşmekte ve daha fazla çalışmak zorunda kalmaktaydılar. Asıl emek gücünün sömürülmesi ve şartların ağırlaşması, fabrika sisteminin gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Aile içinde, tarlada veya aile fertlerinin uğraştığı küçük el zanaatlarında çalışan çocuklar,

sanayileşme sonrası aile fertlerinin artık ev dışında çalışmaya başlaması ile birlikte dışarıdaki çalışma hayatına girmeye başladılar (Çevik, 1997: 39).

Ortaçağın kırsal kültür ve toplumlarında çocuk, ağırlıkla tarımsal işlerde ama daha çok aile ekonomisi içinde iş görürken, sanayileşmeyle birlikte fabrika, maden ve atölye tipi yoğun tehlikeli, sağlıksız ve yetişkin tacizine/baskısına açık iş yerlerinde yeni tip işverenlerin adına çalışmaya başlamıştır. Böylece yüzlerce yıl sıradan, önemsiz ve değersiz görülen çocuk emeği kapitalist sanayileşme ile beraber piyasada önemli bir kategoriye (çocuk işçi/emekçi) dönüşmüştür (İnal, 2014: 37). Sanayi devrimi ile beraber kadın ve çocuk emeğinin fabrikalarda kullanılmaya başlanması birçok toplumsal değişimi ve çocuk emeğindeki dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Sanayi kapitalizmi sonrasında, kırsal alanlarda ve kentin çevresinde küçük işletmeler üzerinden geçimini sağlayan insanlar, bu sanayileşme karşısında kendilerini koruyamamış ve imalathaneler ile fabrikalara kitleler halinde başvurmuşlardır. Çocukların, bu kitlelerin büyük bir bölümünü oluşturması onları, “kurumsal işgücü” konumuna düşürmüştür. Bu da çocuğun çalışma durumunun “çocuk işçiliği” olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Duyar ve Özener, 2003: 12).

Yaşanan değişim ve gelişimler, çocuk emeğinin kullanımı ile ilgili biçimsel ve mekansal farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Sanayi devrimi ile çocuk işçiliğinin görünürlüğü artmış ve sürekli gündeme gelen tartışma konulardan biri olmuştur. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve çocuk emeğinin de bu sürece dahil olması, ücretli çocuk emeğine ilişkin duyarlılığın artmasına neden olmuştur. Daha önce ev içi ve ev dışındaki işlerde çalışılan ve görünür olmayan ücretsiz çocuk emeği, düşük ücret ve zor koşullar barındıran çocuk işçiliğine dönüşmüştür. Sanayi devrimi öncesinde de sonrasında da çocuklar çalışma yaşamının bir parçası olmuştur.

2. Kırsal Alanda Çocuk Emeği

Geleneksel kırsal ailelerde ekonomik işleyiş, bir iş bölümüne ve iş birliğine dayalıdır. Çocuk, bu iş birliğinin bir parçası olmakla beraber bir işgücü değeri taşır. Günlük yaşamın bir parçası olan ekonomik faaliyetlere çocuklar küçük yaşlarından itibaren dahil olur ve çalışmaya başlarlar. Çocuk emeğine ilişkin yapılan tartışma ve çalışmalarda bir noktaya dikkat edilmesi konunun anlaşılabilirliği açısından önemlidir. Her toplum içerisinde farklı dinamiklere ve farklı kültürel özelliklere sahiptir. Bu farklılık, bireyin doğumundan ölümüne

kadar olan yaşantısını etkilemekte ve şekillendirmektedir. Çocukluk dönemi diye adlandırılan bu süreç de toplumsal farklılıklardan dolayı değişik şekillerde yaşanmaktadır. Bundan dolayı çocuğun yapmış olduğu çalışma, sosyalizasyon sürecinin bir parçası da olabilir; fiziksel, sosyal, psikolojik olarak olumsuz etkiler barındıran ve sömürü aracı olarak kullanıldığı bir iş de olabilir. Bu iki durumun ayrımı iyi analiz edilmelidir. Toplum içindeki “çocuk ve çocukluk” kavramları, “çocuğun değeri”, “çocuğun çalışması” ve “çocuk emeği” kavramları yaptıkları işler bağlamında iyi okunmalıdır (Erder ve Lordoğlu, 1993:18). Bu anlamda kırsal yaşamdaki aile ilişkilerine ve çocuğun değerine baktığımız zaman, aile için bir getirisi olan ve sayısı arttıkça fayda kazanılacağına inanılan bir anlayış hakimdir.

Leibenstein “Doğurganlığın Ekonomik Teorisi”nde çocuğun aileye 3 faydası olduğundan söz etmektedir. Bunlardan birincisi çocuğun üretim aracı olarak faydası, ikincisi sosyal güvenlik aracı olarak faydası, üçüncüsü ise çocuğun bir neşe kaynağı olarak faydasıdır. Birinci fayda ekonomik yönlüdür. Yani daha çok kırsal toplumlarda aile içindeki üretim süreçlerine dahil bir tüketici olmakla beraber aynı zamanda üreten birey konumundadır. Tabi ki bu durumun, kentte yoksulluğun etkisiyle çocuklarını çalıştıran aileler için de geçerli olduğu söylenebilir. Fakat sadece tüketici olup üretime katkısı olmayan çocukların ailelerinde bu fayda söz konusu değildir. İkinci fayda hem ekonomik hem sosyal olarak düşünülmektedir. İkinci fayda yine birinci faydaya eşdeğer olarak kırsal geleneksel ailelerde görülmektedir. Küçük yaşlarda aile içindeki işlerde yardımcı birey konumundayken ilerleyen yaşlarda anne ve babasına bakmakla yükümlü olmakta aynı zamanda ailenin sosyal statüsünü devam ettirmektedir. Üçüncüsü ise psikolojik türde özelliğe sahiptir. Çocuğun neşe aracı olarak kabul edildiği aileler genellikle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan aileler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik ve sosyal statünün devam ettirilme kaygısının yaşanmadığı durumlarda çocuğun, neşe kaynağı olarak görüldüğü yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Ailenin sosyo- ekonomik düzeyi arttıkça çocuk psikolojik ve neşe sağlama aracı olarak görülürken, sosyo-ekonomik düzeyin düşmesiyle de çocuğun sosyal ve ekonomik değeri ön plana çıkmaktadır. (Leibenstein (2000)’den akt. Kahramanoğlu, 1996: 139). Kağıtçıbaşı’nın (1981: 89) çocuğun değerine ilişkin yapmış olduğu çalışması, Türkiye’de çocuğun ekonomik açıdan değerinin yüksek olduğunu ve bu değerın kırdan kentlere doğru gittikçe azaldığını göstermektedir.

Kırsal yaşamda aile bireyleri, çocuğun dinsel, mesleki ve kültürel eğitimini yerine getiriler. Kişilerin aile içinde, komşuluk ilişkilerinde, yaş ve cinsiyet gruplarında ve iş bölümü içerisindeki yerleri uyarınca belli başlı toplumsal rollerin gerçekleşmesine, bir takım sabit ilişki biçimleri eşlik eder. Öğrenilenlerin aktarılmasını ve toplumsal yaşamın yeniden üretimini bunlar sağlar (Castel, 2017: 40). Aile içinde yaşayan bireylerin hane içindeki üretime katkı sağlamaları aile için önemlidir. Bundan dolayı çocuğun eğitimi de aileye sağladığı ekonomik katkıdan sonra gelmektedir. Çocukların hiç okula gönderilmemesi ya da çalışmadan sonra kalan zamanlarda okula gönderilme düşüncesinin egemen olduğu gözlenmektedir (Özbay, 1984:55).

Çocukların ev işlerine ve tarımsal işlere katılmaları hemen hemen her kırsal toplumda görülen bir olgu olmuştur. Kırsal toplumlarda çocuk bahçede çalışır, annesine ev işlerinde yardım eder, erkeklere işlerde eşlik eder, evcil hayvanlara bakar, atölyede zanaatkarlık yapar. Bu da göstermektedir ki Ortaçağ'da ve erken modern dönemlerde kırsal bölgelerde çocuk, çalışma hayatının içinde tıpkı yetişkinler gibi birçok işin peşinden koşturup durmuştur (İnal, 2014: 37).

Çocuk emeğinin en yaygın görünümü, özellikle kırsal kesimlerde ve az gelişmiş ülkelerin gecekondü gibi yoksul mahallelerinde, çocukların aile içinde veya dışında ebeveynlerinin zorlamasıyla çalışmalarıdır (İnal,2007: 117). Kırsal yörelerde çocuklar alışılmış yaşam biçiminin etkisiyle küçük yaşlardan itibaren tarımsal faaliyetlerde çalışmaya başlamakta ve ailenin üretimine katkı sağlamaktadır. Çocuk, çalışarak aile içinde sosyalleşme işlevini yerini getirmekte, yaşamda eğitim, gelecekte iş bulma sağlamaktadır (Bulutay,1995: 12). Çocuklar çeşitli yardımcı görevler için çok erken yaşta çalıştırılmaya başlarlar. Çocukların yerine getirmesi gereken en önemli işler olarak, küçük kardeşlerinin bakımı, gözetilmesi ile ev işleri olarak görülür. Örneğin; su taşımak, bahçeden sebze, meyve toplamak, ipek böceği kozalarını sınıflandırmak gibi. Küçük çocuklardan bütün gün çalışmaları beklenmez, bunlara oyunla karışık iş yaptırılarak işe alışmaları ve işi sevmeleri sağlanır. Buna karşılık yetişkin çocuklardan iş mevsimi süresince aile bireyelerine yardımcı olmaları beklenir (Yıldırak,1990: 140).

Kırsal alanda çocuk emeğinin kullanımına ilişkin bir değerlendirme yapacak olursak, genellikle çocuğun çalışmasının, sosyalizasyon sürecinin bir parçası olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu sürecin ortaya çıkmasında yoksulluğun da önemli bir etkisi vardır.

“Türkiye’de Çocuk Emeğinin Kullanım Biçimleri” araştırmasında, yoksul kırsal haneler için çocuk emeğinin kullanımının son derece önemli ve vazgeçilemez bir gelir kaynağı olarak görüldüğüne vurgu yapılmaktadır (Ertürk, 1994: 29). Çocuklar, aile içinde ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılmakta, toplum içinde de bu durum normal karşılıp kültürel bir değer parçası olarak görülmektedir. Yaşanılan göç sonrası yaşatılan bu geleneksel kültür açısından çocuğun ev içi işlerde veya tarlada ücretsiz çalışmasıyla kentsel alanlarda fabrika, küçük işletmeler veya sokakta çalışması arasında bir fark gözetilmemektedir. Buna ek olarak çocuğun ücretli olarak çalışıp haneye maddi gelir sağlaması daha çok kabul görmektedir (Şişman, 2004: 5).

3. Araştırmanın Konusu

Çocuk emeğinin kullanımı, olgusal bir gerçeklik, aynı zamanda sosyal bir sorundur. Toplumların sosyo-ekonomik alandaki aksaklıklarının bir yansımasıdır. Günümüz toplumlarında çocuk emeğinin kullanımı oldukça yaygındır. Bu kullanım şekli ve alanları değişiklik gösterebilir fakat çocuklarda meydana getirdiği olumsuz sonuçlar hemen hemen benzer şekillerdedir. Çocukların çalışması durumu bazı toplumlarda olağan karşılanmakta iken bazı toplumlarda acilen çözülmesi gereken bir sorun olarak görülmektedir. Özellikle tarımsal ekonomi ile geçimini sağlamaya çalışan geleneksel toplumlarda, çocuk emeği kullanımı oldukça yaygındır ve bu durum normal karşılanmaktadır. Van ilinin de sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından düşük düzeyde olması çocuk emeğinin yaygın olarak kullanımını kaçınılmaz kılmıştır. Toplumların kendine has sosyo-kültürel anlayışlarının etkisiyle ortaya çıkan ücretsiz çocuk emeği kullanımının Van ili üzerinden bir tablosuna ulaşmak araştırma açısından önemlidir. Bu anlamda Van ilinin kırsalında ücretsiz çocuk emeğinin kullanımında etkili olan faktörler irdelenmeye çalışılmıştır. Van’ın kırsal alanlarında çalışan çocukların, yaptıkları işler, çalışma alanları ve çalışma şartları ile çalışma-çevre-okul ekseninde gelecek beklentilerinin nasıl şekillendiği ve sahip oldukları sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerin çalışmalarındaki etkisi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

4. Araştırmanın Amacı

Çocuk emeğinin kullanım şekilleri ve alanları kendi içerisinde farklılık göstermekte ve farklı sonuçlar barındırmaktadır. Kırsal alanda özellikle ev içi ücretsiz çocuk emeği kullanımının yaygın olması ve bununla ilgili yapılmış çalışmaların yetersizliği, bu çalışmayı yapmamızda belirleyici bir etken olmuştur. Bu çalışmanın amacı Van'ın kırsal yerleşim birimlerinde çocukların çalışma nedenlerini sosyolojik olarak ortaya koymaktır. Başka bir ifadeyle çalışmanın amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz.

- Van'ın kırsal alanında, ücretsiz çocuk emeği kullanımına neden olan faktörleri açıklamaya çalışmak,
- Kırdaki çocukların yaptıkları işlerin türlerine ilişkin bir çerçeve oluşturmak,
- Çocuğun çalışma durumu ile okul yaşamı arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını ortaya koymak,
- Çalışma durumunun, çocukta oluşturduğu fiziksel, psikolojik ve sosyal etkilerin neler olduğunu ortaya koymak,
- Çalışma durumunun, çocukta nasıl bir gelecek beklentisi oluşturduğunu açıklamaya çalışmaktır.

5. Araştırmanın Veri Toplama Teknikleri ve Analizi

Kırsal alandaki anketlerin yapılması için Van İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden alınan bilgiler doğrultusunda ilçe ve köylerindeki mevcut okul ve öğrenci sayısına ulaşılmıştır. Van merkez ve diğer ilçelerinde okul öncesi, ilköğretim, ortaokul ve lise kademelerinde okuyan toplam 311.478 öğrenci bulunmaktadır. Bahçesaray 4.364, Başkale 15.967, Çaldıran 20.056, Çatak 6.202, Edremit 35.333, Erciş 48.312, Gevaş 7.206, Gürpınar 9.441, İpekyolu 81.768, Muradiye 15.368, Özalp 21.949, Saray 6.006, Tuşba ise 39.497 öğrenci sayısına sahiptir. Alınan veriler doğrultusunda eğitime devam eden ve ulaşılabilir öğrenci sayısının 288.960 olduğunu söyleyebiliriz. Van ilçe merkez ve köylerinde okula devam eden bu çocuklar çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Bu sayının yaklaşık %2'lik bir oranı alınarak örneklem grubu oluşturulmuştur. Bu doğrultuda her ilçede ortalama 60 çocuğa anket uygulanması

hedeflenmiştir. Bu bağlamda ilçe ve köy okullarındaki öğrenciler olasılığa dayalı olmayan tabakalandırılmış amaçsal örneklem tekniği ile belirlenmiş ve anket uygulanmıştır. Özalp'ta 58, Erciş'te 49, Çaldıran'da 57, Gürpınar'da 90, Bahçesaray'da 56, Gevaş'ta 40, Çatak'ta 78, Saray'da 52, Başkale'de 87, Muradiye'de 59, Edremit'te 51, Tuşba'da 59, İpekyolu'nda 45 anket yapılmıştır. Literatür araştırması sonucunda çeşitli kaynaklardan elde edilen sorular ışığında anket formu soruları oluşturulmuştur. Anket, okullardaki öğrencilere belirlenen sayıya göre uygulanmış, anketlerden elde edilen bulgular SPSS (*Statistical Package for Social Science*) veri analizi programına yüklenmiş ve istatistiki tablolar-grafikler oluşturularak yorumlanmıştır.

6. Bulgular

Türkiye'nin doğusunda bulunan Van ili, en büyük yüz ölçümüne sahip illerden biridir. Yüksek, engebeli ve dağlık bir coğrafik yapısının olması yerleşimi de etkilemiştir. Karasal iklimin etkisi, bölgedeki tarımsal üretimin çeşitlenmesini sınırlandırmıştır. Sanayi ve hizmet kollarının gelişmemesi özellikle kırsal alanda yaşayan ailelerin temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık faaliyetleri olarak şekillenmesinde etkili olmuştur. Çalışmamızda elde edilen saha bulgularına bakıldığında; Van ilinin ilçelerindeki geçim kaynaklarına ilişkin geniş bir çerçeve sunmaktadır. Van ili ilçelerinin tamamına yakınının geçimlik ekonomisinin tarım ve hayvancılık olduğu görülmüştür. Gelişmişlik özelliklerine göre birkaç ilçenin farklı iş sahalarında da geçimini sağlayan aileler olsa da ilçe merkezinden köylerine doğru indikçe tablonun benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Van İli ve İlçelerinde İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı (2000)

Sektör	Tarım, Balıkçılık ve İTF	Hizmetler	İnşaat	Sanayi ve Madencilik	Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Otelcilik	Genel Toplam	İlçenin İstihdam İçindeki Payı(%)
İlçe							
Erciş	90,4	4,7	3,3	0,9	0,9	100	17,9
Merkez	87,7	8,0	2,6	0,7	0,8	100	16,8
Özalp	91,6	4,6	2,7	0,4	0,7	100	11,7
Başkale	89,1	9,8	0,5	0,2	0,4	100	10,2
Çaldıran	90,4	7,0	2,0	0,1	0,5	100	9,4
Muradiye	92,2	4,6	2,2	0,5	0,4	100	8,2
Gürpınar	84,7	13,3	0,9	0,4	0,7	100	7,4
Gevaş	90,1	7,0	1,8	0,5	0,5	100	4,5
Çatak	81,2	17,6	0,6	0,2	0,5	100	4,4
Saray	89,0	7,6	2,4	0,3	0,7	100	3,9
Bahçesaray	92,1	6,8	0,4	0,2	0,5	100	3,1
Edremit	87,6	7,0	3,4	1,2	0,7	100	2,7
Toplam	89,2	7,5	2,1	0,5	0,6	100	100

Kaynak: (Parin ve Arlı, 2016: 47)

7. Çalışan Çocukların Sosyo-Demografik Özellikleri

7.1. Cinsiyet ve Yaş

Görüşülen çocukların cinsiyet dağılımına bakıldığında; %53,6'sı kız çocuklarından %46,4'ü ise erkek çocuklarından oluşmaktadır. Çocukların yaş ortalamalarının 11-14 yaş aralığı olduğu görülmüştür. 7-10 yaş aralığında olanların %21,3; 11-14 yaş aralığında olanların %50,4; 15-18 yaş aralığında olanların ise %28,3 oranını oluşturduğu görülmüştür. 11-14 yaş aralığı en yüksek orana sahiptir. Ayrıca görüşülen kişilerin cinsiyet ve yaş dağılımına bakıldığında da kız çocuklarında 7-10 yaş aralığının %21,3, 11-14 yaş aralığının %44,5, 15-18 yaş aralığının %34,2 olduğu görülmüştür. Erkek çocuklarında ise 7-10 yaş aralığının %21,4, 11-14 yaş aralığının %57,2, 15-18 yaş aralığının ise %21,4 olduğu araştırmanın bulgularından hareketle söylenebilir. Kız ve erkek çocuklarında yoğunlaşma, 11-14 yaş grubundadır.

7.2. Baba ve Anne Eğitim Durumu

Çocukların baba eğitim durumuna bakıldığında %41,9'u ilkokul, %21,2'si ortaokul, %13,5'i lise, %2,2'si ise üniversite mezunudur. Okur-yazar olmayanların oranı %9, okur-yazar olanların oranı %12, üniversite terk olanların oranının ise %0,3 olduğu görülmüştür. Çocukların %5'i babalarının eğitim durumlarını bilmediklerini, %5'i de babasının hayatta olmadığını belirtmiştir. Baba eğitim durumunun en yüksek olduğu düzeyin ilkokul olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Ailenin eğitim durumuna bağlı olarak çocuklar model aldıkları aile üyelerine paralel şekilde eğitim hayatlarına devam etmekte veya etmemektedirler. Eğitim üzerinde ailenin model olarak etkisinin yanı sıra ekonomik etkenler de etkili olabilmektedir ki, bunun sonuçlarını çocukların eğitim hayatlarına devam edip etmemek istemediklerine yönelik olan düşüncelerinin tespitinde görmekteyiz. Kadınların toplumsal yaşamda ev içi rollerinin Türkiye'de daha ön planda olduğu bir gerçektir. Bu düşünce yapısının etkisiyle kadınların okullaşma oranı erkeklerden daha düşüktür. Anne-baba eğitim düzeyinin yükselmesi, çocukların ev içi işlerde veya sokakta çalışma olasılığını da düşürmektedir. Babanın eğitim durumunun mesleği ile doğrudan alakalı olduğu ve annenin eğitim seviyesinin çocuğu ile olan ilgisini belirlediği gerçeğinden hareketle anne baba eğitiminin çocuk işçiliğinin önlenmesindeki kilit rolü anlaşılacaktır. Anne eğitim durumundaki benzer durum baba eğitim düzeyi için de geçerlidir. Erkeklerin okullaşma oranı kadınlara oranla daha yüksektir. Ataerkil bir toplum olan Türk toplumunda erkeğin eğitim sürecinden yararlanma şansı kadına oranla daha yüksektir (Kılıç, 2009:99). Görüşülen çocukların anne eğitim durumuna bakıldığında, İlkokul mezunu olanlar %36,5, ortaokul mezunu olanlar %8,1, lise mezunu olanlar %2,5'tir. Okur-yazar olmayanların oranı %45 iken, okur-yazar olanların oranı ise %7,9'dur. Anne eğitim durumunun en yüksek olduğu düzey ilkokuldur. Okur-yazar olmayan annelerin sayısı, okur-yazar olmayan baba sayısına oranla daha yüksektir. Ayrıca baba eğitim durumunda üniversite düzeyine sahip olanlar var iken anne eğitim durumunda bu düzeye sahip kimsenin olmadığı dikkat çekmektedir. Anne- baba eğitim düzeyleri ile çocukların çalıştırılması doğru orantılıdır (Acaroğlu,2010:145), yaptığı araştırmada bu durumu ortaya koymuştur. Erkek çocuklarının istihdamdaki oranı kız

çocuklara oranla daha fazladır. Bu durum hem kentsel hem kırsal alanlar için farklılık arz etmemektedir. Ailedeki ebeveynlerin eğitim düzeyi çocukların çalışmasında oldukça etkilidir. Eğitim düzeyi arttıkça çocukların çalıştırılma oranı da düşmektedir.

7.3.Baba ve Anne Mesleği

Çocukların baba mesleklerine bakıldığında, %13,8'inin çiftçi; %0,5'nin güvenlik görevlisi; %10,9'unun hayvancılık yaptığı; %42,5'inin işçi (inşaat, İŞ-KUR); %0,4'ünün korucu; %3,1'inin memur, %0,8'inin muhtar; %5'inin ise zabıta olduğu görülmüştür. Serbest meslek (boyacı, şoför, mermerci, tüccar, tamirci, demirci, oduncu) ile uğraşanların oranı ise %24,5'tir. Babası işsiz olanların oranı ise %3 oranındadır. Baba mesleğindeki yoğunlaşma, kol gücüne dayalı işlerdedir. Serbest meslek sahibi olanlar ile çiftçilik ve hayvancılık yapanlar işçilikten sonra en fazla orana sahip meslek gruplarıdır. Türkiye'de kadınların meslek hayatına atılmaktansa evde kalıp ev işleri ile ve de çocuklarla ilgilenmesi yaygın olarak görülen bir düşüncedir. Özellikle geleneksel aile yapısına sahip ailelerde bu anlayış daha fazladır. Bununla birlikte ülkemizde kadınların faaliyet gösterdiği meslek kolları genellikle vasıfsız meslekler ya da kolaylıkla öğrenilebilecek mesleklerdir. Tekstil sektöründe, temizlik sektöründe, hizmet sektöründe kadın emeğinin daha yaygın olması ucuz işgücü temini açısından tercih edilmektedir (Kılıç, 2009:96). Anne mesleğine bakıldığında, %99,5'inin ev hanımı; %0,5'inin ise işçi olduğu görülmektedir. İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞ-KUR) kısa vadeli dönemlerde çeşitli pozisyonlara işçi alımları yapmaktadır. %0,5'lik oran İş-Kur tarafından işe alınan işçi pozisyonundaki bu kadınlardan oluşmaktadır. Anne eğitim düzeyinin düşük olması ve mesleki saygınlığının olmaması, kırsal kesimdeki kız çocuklarının çok fazla okutulmayıp erken yaşta evlendirilmesinde oldukça etkilidir. Lise ve üniversite bitiren annelerin sayısı oldukça düşüktür ve kız çocukları genellikle ilkokul ve ortaokuldan sonra eğitim yaşantısı sona erdirilerek ideal ev hanımlığı rolüne hazırlanmaktadır. Görüşülen çocukların toplam kardeş sayısına bakıldığında; 5 kardeşe sahip olanların oranının %17 olduğu ve bunun en yüksek oran olduğu görülmüştür. Bu sıralamayı %16,5 ile 4 kardeş, %15,9 ile 6 kardeş ve %13,3 ile 7 kardeş sahibi olanlar takip etmektedir. %0,4 ile 12 kardeşi olanlar ve %0,5 ile 1 kardeşi olanlar en düşük orana sahiptir. Sahip olunan kız ve erkek kardeş oranları göz önünde bulundurulduğunda, çocukların kalabalık aile yapısına sahip olduğu görülmektedir.

Geleneksel kırsal yaşamda çocuk sayısının fazla olması, artı bir durum olarak algılanmakta getirisinin de fazla olduğu düşünülmektedir. Geleneksel kırsal ailelerde ekonomik işleyiş, bir iş bölümüne ve iş birliğine dayalıdır. Çocuk, iş birliğinin bir parçası ve birer iş gücü anlamı taşımaktadır. Çocuk geleneksel kırsal ailelerde bir sosyal statü ve topluma kabul edilme göstergesi iken bu değerlerin kentte özellikle sosyo-ekonomik gelir düzeyi yüksek ailelerde böyle bir öneme denk gelmediği görülmektedir. Çocuğun değeri ve algılanan maliyeti, gelişmişlik düzeyinin artmasıyla değişkenlik göstermektedir. Gelişmişlik düzeyi arttıkça erkekler için düzenli olarak çocuğun algılanan maliyeti azalmaktadır. Kadınlar için de benzer bir durum söz konusudur. “Terbiye etme sorunları” ile “duygusal baskı ve sorumluluk” şeklinde çocuğun maliyetini arttırmaktadır (Kağıtçbaşı, 1981:101). Geleneksel kırsal toplumlarda sosyo-ekonomik düzeyin düşük olduğu aileler için çocuk sayısının fazla olması önemlidir. Kent yaşamında ise sosyo-ekonomik düzeyin yüksek olduğu aileler için çocuk sayısında azalış söz konusudur. Sosyo-ekonomik durumun yükselmesi, aile içinde çocuğun maliyetini de arttırmaktadır. Kırsal yaşamda hanedeki işlere yardımcı birey konumunda olan çocuk, kentsel yaşamda bu işlevini yitirmektedir. Bu durum, ailelerin sahip olduğu çocuk sayısında düşüşe neden olmaktadır.

8. Çalışan Çocukların Aile Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Çalışmadan elde edilen verilerden hareketle ailelerin çoğunun geçim kaynağının tarım ve hayvancılık üzerine olduğu söylenebilir. Yalnızca hayvancılıkla geçinenlerin oranı, %31, tarım ile geçinenlerin %9,1, tarım ve hayvancılıkla geçinenlerin oranı ise %26,1'dir. Kamu sektöründe çalışanlar %10, özel sektörde çalışanlar ise %6,5'i oluşturmaktadır. İnşaat işçiliği yaparak hanesini geçirenlerin oranı %10 iken serbest meslek (boyacı, şoför, mermerci, tüccar, tamirci, demirci, oduncu) yaparak geçimlerini sağlayanların oranı ise 6,1'dir. Herhangi bir geliri ve geçim kaynağı olmayan hanelerin oranı da %1,2'lik bir dilimi oluşturmaktadır. Tarım ve hayvancılık ile geçimlerini sağlayan ailelerde çocuklar da bu faaliyetlerin içerisinde yer alırlar. Ücretli olmasa bile ücretsiz aile işçisi konumundadırlar. Görüşülen çocukların maddi durumları, hanenin aylık gelirine göre gruplanmıştır. Görüşülen çocukların hane aylık gelirine baktığımızda; geliri 0-750 TL arasında olanların %19,6; 751-1500 TL arasında olanların %61,2; 1501-2250 TL arasındakilerin %8,8; 2251-3000 TL arasındakilerin %5,2; 3001-3750 TL arasındakilerin

%1,2; 3751-4500 TL arasındakilerin 2,1; 4501 TL ve üzeri olanların ise 2,2 oranına sahip olduğu belirlenmiştir. Düzenli bir gelire sahip olmayan ve hanede bir geçim kaynağı olmasına rağmen buradan çok az gelir elde eden hanelerin oranı yüzde %19,6 olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle serbest işlerde çalışan, inşaat işçiliği yapan ve herhangi bir iş sahibi olmayan kişiler bu kategoriye girmektedir. Tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlayan hanelerde çocuklar daha çok ücretsiz aile işçisi olarak karşımıza çıkarken herhangi bir geliri olmayan veya az geliri olan ailelerde çocuklar ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır. Özellikle mevsimlik işçi (başkasının tarlasında ücretli çalışan), ayakkabı boyacılığı, çay ocağı/tamirhane çıraklığı gibi işler yapmaktadırlar.

9. Çocukların Çalışma Durumuna İlişkin Bilgiler

Görüşülen çocukların çalışma şekillerinin ücretli mi, ücretsiz mi olduğuna bakıldığında; %92,8'inin ücretsiz aile işçisi olduğu; %7,2'sinin ise ücretsiz aile işçisi olmanın dışında ücretli olarak da çalıştığı görülmektedir. Araştırma kapsamındaki çocukların tamamı herhangi bir ev içi veya ev dışı faaliyetlerden birinde bulunduğunu ifade etmiştir. Çocuklar ücretsiz aile işçiliğinin yanında hane ekonomisine maddi olarak destek olmak amacıyla ücretli işlerde de çalışmaktadır. Çocukların ücretli ve ücretsiz olarak yaptıkları işlerin türü ve sıklığı, bu işlerin cinsiyet, yaş ve okul ilişkisi bağlamındaki etkileri sonraki tablolarda açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 2. Görüşülen Çocuğun Çalışma Şekline Göre Cinsiyet Dağılımı

		Ücretsiz Aile İşçisi(Ev içi veya tarla/bahçe işleri)	Ücretli Çocuk İşçi	
Kadın	Sayı	412	6	418
	Yüzde	98,6	1,4	100,0
Erkek	Sayı	312	50	362
	Yüzde	86,2	13,8	100,0
Toplam	Sayı	724	56	780
	Yüzde	92,8	7,2	100,0

Çocukların çalışma şekli ile cinsiyetleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; erkek çocuklarının, ev içi işlerde ücretsiz olarak çalışmalarına ek olarak ücretli bir işte de faaliyet gösterme oranlarının kız çocuklara nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bu oran erkeklerde %13,8 iken kızlarda %1,4'tür. Kırsal bölgelerde kız çocuklarının da ücretli işlerde çalıştırıldığı tablodan görülmektedir. Özellikle yaz ayında okulların kapanmasıyla bu çocuklar bahçe ve tarlalarda mevsimlik işçi olarak çalışmaya gitmek durumunda kalmaktadır.

Tablo 3. Görüşülen Çocuğun Yaptığı İşin Türüne Göre Dağılım

	Sayı	Yüzde
Mendil Satıcılığı	2	,3
Simit Satıcılığı	1	,1
Yük Taşımacılığı	2	,3
Tartıcılık	2	,3
Tamirhane/çay ocağı gibi küçük işletmede	3	,4
Ayakkabı Boyacılığı	3	,4
Mevsimlik İşçi	11	1,4
Tarla/bahçe/hayvancılık işler (ücretli olarak)	31	4,0
Ev İçi İşler	724	92,7
Diğer	2	,3
Toplam	781	100,0

Yapılan işlerin türüne bakıldığında en yüksek oranın ev içi işlerde olduğu görülmektedir. Ev içi işler (ev temizliği, bulaşık-çamaşır yıkama, getir-götür işleri, eşya taşıma, odun kırma, kömür taşıma, odun taşıma, perde takma, soba yakma, sofraya kurma-kaldırma, su taşıma, ütü yapma, yatak toplama, yemek yapma, koyun-inek sağma, ot taşıma, hayvanlara bakma, hayvanlara su taşıma, ahır temizleme, ot taşıma, ot biçme, pancar toplama v.b) %92,7'lik bir orana sahiptir. Ev içi işler olarak tanımlanan bu işler ücretsizdir. Bunun dışında tablodaki diğer işlerin tümünde bir ücret alımı söz konusudur. Tarla/ bahçe ve hayvancılık işi yapanlar %4; mevsimlik işçi olanlar %1,4 oranındadır. Bu iki iş türü arasındaki fark, mevsimlik işçi olarak çalışanlar belirli dönemler içerisinde tüm aile veya bir kaç hane üyesi olarak evden ayrılıp başka şehirlere çalışmaya gitmektedirler. Başkasının tarla/bahçesinde çalışma veya hayvanlarına bakma durumunda, evden herhangi bir ayrılma durumu söz konusu değildir.

Bu iki durum göz önüne alınarak anket formu doldurulmuştur. Tamirhane/ çay ocağı gibi küçük işletmelerde çalışanlar ile ayakkabı boyacılığı yapanların oranları %0,4'tür. Mendil satıcılığı, yük taşımacılığı ve tartıcılık yapanların oranı ise %0,3'tür. Simit satıcılığı yapan %0,1; diğer işlerde çalışanlar ise %0,3 gibi bir oranı oluşturmaktadır. Ev içi işlerde anneye yardım edenlerin oranı %90,5; yardım etmeyenlerin oranının ise %9,5 olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Anneye Yardım Edilen İşlerin Türüne Göre Dağılım

	Sayı	Yüzde
Alışveriş	5	0,4
Bahçe/Tarla işleri*	47	3,6
Ekmek Yapma	8	0,6
Ev İçi İşler	325	25,1
Ev Temizliği	766	59,2
Hayvanlara Bakma**	79	6,1
Kardeşlere Bakma	63	4,9
Toplam	1293***	100,0

* Pancar toplama, ot biçme, ot taşıma, ağaç dikme

** İnek sağma, ahır temizleme, hayvanlara su taşıma, koyun sağma

*** 3 iş türünün genel toplamı verilmiştir.

Anne ve babaya hangi işlerde yardım edildiği farklı kategoriler üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Yardım edilen işlerin önceliği ve sıklığı göz önünde bulundurularak 3 kategori hazırlanmış ve çocuklardan öncelikli olarak ilk 3 iş türünün belirtilmesi istenmiştir. Anneye yardım edinilen iş türüne toplamda 1293 babaya yardım edilen iş türüne ise toplamda 771 cevap alınmıştır ve bu cevaplar belli başlıklar altında toplanarak analiz edilmiştir. Kız çocuklarının yaptığı iş türü ve hem anne hem de babaya yardım etme sıklığı erkek çocuklarına oranla daha fazladır. Bu nedenle kız çocukları hem ev içi hem de ev dışı işlerde daha fazla çalışmaktadır. Kadınlar kırsal bölgelerde; ev temizliği, çocuk bakma, yemek yapma, çamaşır-bulaşık yıkma gibi işlerin yanı sıra dışarıda hayvanlara bakma, tarımsal alanda çalışma gibi işlerle de uğraşmaktadır. Erkekler ev içi işlerle çok az ilgilenirken kadınlar her iki alanda da çalışmak durumundadır. Bu nedenle kız çocukları da erkek çocukları da küçük yaşlardan itibaren hem anne hem de babaya yardım etmektedir. Fakat bu yardımın sıklığı ve yardım edilen alanın sayısı kız çocuklarında daha fazladır. Bu durum, erkeklik ve kadınlık rollerine hazırlanıldığı düşünülen çocukların, küçük yaşlardan itibaren fiziksel ve psikolojik olarak sömürülmesine neden olmaktadır. Anneye hangi işlerde yardım edildiğine bakıldığında; %59,2 ile ev temizliğinin en yüksek oran olduğu görülmektedir. Ev

İçerisinde risk ve tehlike bulundurmaktadır. Anneye ev içi işlerde yardım etme sıklığına bakıldığında; her gün yardım etme %69,4; haftada birkaç kez %25,3; ayda birkaç kez %3,7; ayda bir kez %0,4; yılda birkaç kez yardım etme oranı ise %1,1'dir. Her gün yardım etme oranının diğerlerine oranla yüksek olduğu görülmektedir. Babaya ev içi işlerinde yardım etme oranlarına baktığımızda; %64,9'unun yardım ettiği; %35,1'inin ise yardım etmediği görülmektedir. Babaya yardım etme oranının anneye yardım etme oranına nazaran daha düşük olmasındaki nedenler olarak, ev içindeki işlerle çoğunlukla annenin ilgilenmesi ile anne ve babanın ev içindeki iş alanlarının farklılaşması gösterilebilir.

Tablo 5. Babaya Yardım Edilen İşlerin Türüne Göre Dağılım

	Sayı	Yüzde
Alışveriş	9	1,2
Araba Yıkama	12	1,6
Babanın Mesleki İşinde Yardım	6	0,8
Bahçe/Tarla işleri	411	53,3
Ev İçi İşleri	83	10,8
Ev Temizliği	2	0,3
Hayvanlara Bakma	198	25,7
İnşaat İşleri	17	2,2
Mazot, Sigara Kaçakçılığı	1	0,1
Tamir İşleri	32	4,2
Toplam	771	100,0

Babaya en çok %53,3 oranla bahçe-tarla işlerinde yardım edildiği görülmektedir. Hayvanlara bakma %25,7; ev içi işler %10,8; tamir işleri %4,2; inşaat işleri %2,2; araba yıkama %1,6; alışveriş yapma %1,2; babanın mesleki işinde yardım %0,8; mazot, sigara

kaçakçılığı gibi işlere yardım %0,1 oranındadır. Ev içindeki iş bölümü, yardım türünün de farklılaşmasında etkili olmaktadır. Anneye yardım edilen alan ve işler daha çok ev içindeki işlerdir. Baba ise çoğunlukla ev dışı işlerde çalıştığı için çocukların babaya yardım ettikleri alan genellikle ev dışındaki işler (bahçe-tarla işleri) olmaktadır. Geleneksel kırsal yaşamın etkisiyle çocuklar tarımsal faaliyetlerde uzun yıllar boyunca çalış(tırıl)mıştır. Çocuk emeğinin tarımsal faaliyetlerdeki biçimleri değişkenlik gösterse de en fazla kullanıldığı alan tarım sektörü olmuştur. Çocuk emeğinin genellikle tarımsal faaliyetlerde maddi bir karşılığı olmaz ve bu işi daha çok ailelerine yardım etmek için yaparlar. Çocuklar bu işlerini kimi zaman okulla birlikte yürütmekte kimi zaman ise eğitimlerini bırakmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumda çocuklar eğitimlerini devam ettirseler bile başarı oranlarının düşme olasılığı oldukça yüksektir (Erbay, 2008: 17). Babaya ev içi işlerde yardım etme sıklığına bakıldığında; her gün yardım etme %31,7; haftada birkaç kez %51,1; ayda birkaç kez %9,3; ayda bir kez %2,6; yılda birkaç kez yardım etme oranı ise %4,6'dır. Hafta birkaç kez yardım etme oranının diğerlerine oranla yüksek olduğu görülmektedir. Tabloda dikkat çeken önemli bir nokta da şudur; yapılması yasal olmayan ve suç olarak görülen mazot ve sigara kaçakçılığı gibi bir faaliyete çocukların da dahil olması ve bunun bir iş/ geçim kaynağı olarak görülmesidir. Bu şekilde tehlikeli ve yasal olmayan bir faaliyete çocukların küçük yaşlardan itibaren başlaması, içinde birçok risk barından durumların oluşmasına da zemin hazırlayabilmektedir.

Tablo 6. Cinsiyete Göre Anneye Yardım Edilen İşin Türü Dağılımı

		Kadın	Erkek	Toplam
Ev temizliği	Sayı	302	124	426
	Yüzde	70,9	29,1	100,0
Ev içi işler	Sayı	58	90	148
	Yüzde	39,2	60,8	100,0
Bahçe/tarla işleri	Sayı	4	15	19
	Yüzde	21,1	78,9	100,0
Hayvanlara bakma	Sayı	19	25	44
	Yüzde	43,2	56,8	100,0
Kardeşlere bakma	Sayı	14	13	27
	Yüzde	51,9	48,1	100,0
Ekmek yapma	Sayı	1	1	2
	Yüzde	50,0	50,0	100,0
Alışveriş	Sayı	1	1	2
	Yüzde	50,0	50,0	100,0
Toplam	Sayı	399	269	668
	Yüzde	59,7	40,3	100,0

Anneye yardım edilen iş türü ve cinsiyet ilişkisi karşımıza anlamlı bir tablo çıkarmaktadır. Kız çocuklarının ev temizliğinde %70,9 oranıyla erkeklerden daha fazla faaliyet gösterdiği görülmektedir. Ev içi işlerde erkek çocukları %60,8 oranında, kız çocukları ise 39,2 oranında faaliyet gösterdiği görülmektedir. Erkek çocuklarının kız çocuklara oranla ev dışı işlerde (hayvanlara bakma, bahçe işleri vb.) daha fazla çalıştığı tabloda görülmektedir. Ev içindeki iş bölümünün, çocukları cinsiyet rollerine hazırladığı söylenebilir. Çocukların ev içindeki işlerde çalışmak zorunda olması, Türkiye’de var olan çocuk işçiliği biçimlerinden biridir. Bu durum “evcil-kamusal” iş bölümünün kız ve erkek çocuklar arasında ortaya çıkan cinsiyetçi ayrımı da göstermektedir. Hanenin ekonomik faaliyetlerine katılma zorunluluğu bulunan erkek çocuklarında ise cinsiyetçi iş bölümüne dayalı kendine özgü bir çocuk işçilik biçimini yansıtmaktadır (Köse v.d, 2001:73). Geleneksel bakış açısı, en azından son zamanlara kadar, kadın ve erkek kimliklerini sosyalizasyon sürecinin bir parçası

olarak görmekteydi. Sosyalizasyonun esas olarak kız ve erkek çocuklarının cinsiyete uygun davranışları öğrendikleri çocukluk döneminde gerçekleştiği düşünülmektedir. Cinsiyet özellikleri setlerinden birinde ya da ötekinde eğitilmenin, beklentilerin daha hayatlarının ilk aşamasında farklı renklerde, pembe veya mavi, giydirilmesiyle, oburca beslenmeye teşvik edilmesi ya da engellenmesiyle başladığı düşünülmektedir. Kız çocukları, ev işleri ve sanat öğrenmeleri yönünde teşvik edilirken erkek çocukları daha çok fen ve zanaat konularına yönlendirilir. Böylece cinsiyete dayalı iş bölümündeki yetişkin rollerine hazırlanırlar şeklinde açıklamıştır (Walbly, 2014:110). Buradaki erkek ve kız çocuklarının toplumsal rollerine ilişkin hazırlanma süreci ile Türkiye'deki süreç bazı noktalarda farklılık göstermekte ve bunlar içinde yaşadığımız toplum için geçerliliğini yitirmektedir. Erkek ve kız çocukları ev içi ve ev dışındaki alanlarda çalışarak ve gündelik yaşamın iş bölümlerine dahil olarak sosyalizasyon süreçlerini tamamlamakta ve bunu yaparken de “erkeklik ve kadınlık” rollerine hazırlandıkları düşünülmektedir. Yapılan bu işler, daha çok yaşanılan ve bir parçası olunan toplumun kültürel özelliklerini içinde barındıran ve bunun etkisiyle şekillenen uğraşlar olmaktadır. Başka toplumlarda kız ve erkek çocukların sosyalizasyonunu sağlayan fen ve sanatsal faaliyetler içinde yaşadığımız kültürel doku ve sosyal yaşantı için geçerli bir durum değildir.

Türkiye'de ev işlerinde çalışmak, temizlik yapmak, çamaşır, bulaşık yıkamak, küçük çocuklara yaşlı ve bakıma muhtaç hastalara bakmak, yemek pişirmek gibi işler olarak tanımlanabilirken, ev hizmetlerinde çalışan çocuklar kendi evlerinde çalışanlar ve başkalarının evlerinde çalışanlar olarak ayrılmaktadır. Kentsel ve kırsal yaşamda ev içindeki işlerle kız çocukları daha fazla ilgilenir ve daha fazla çalışırlar. Çocuk bu işleri yaparken çoğu zaman emeği sömürülmektedir. Tam da bu hususta Erder ve Lordoğlu (1993:18) çocuk emeği ile ilgili yapılan araştırmalarda bu noktaya dikkat çekmektedirler. Çocuğun yapmış olduğu işlerin bir sosyalizasyon süreci mi yoksa sömürü mü olduğudur. Bu çalışmanın bulgularından da hareketle şu söylenebilir: çocukların yaşları ve cinsiyeti ile yapılan iş türleri göz önüne alındığında bu durum daha çok bir sömürüdür. Anne ve babaya yapılan yardımların tümünde aynı durum söz konusu değildir ancak çocukların yapmış olduğu işlerin çoğu, ağır iş yüküne sahip işlerdir ve içerisinde çeşitli riskler bulundurduğu açıktır. Bu çalışma şekilleri çocukları; fiziksel, sosyal ve psikolojik olarak olumsuz

etkileyebilmektedir. Bir diğer unsur da, ev işlerinde çalışan kız çocukları erkek çocuklarına göre oran olarak fazladır ve cinsiyetçi ayırım küçük yaşlarda başlanarak yapılmaktadır.

10. Sonuç

Geleneksel kırsal yaşamda bireye, doğduğu andan itibaren çeşitli görev ve sorumluluklar yüklenir. Bu görev ve sorumluluklar, çocuğun küçük yaşlardan itibaren çalışmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada 7-10 yaş grubunda yer alan çocukların, çalışma yaşamının bir parçası oldukları ve hane içinde anne babaya çeşitli işlerde yardımcı birey konumunda oldukları görülmüştür. Kırsal alanda yaşayan ailelerin geçim kaynaklarının çoğunlukla tarım ve hayvancılık olması, çocukların sadece ev içinde değil ev dışındaki alanlarda da çalışmasına neden olmuştur. Bu çalışma biçiminin çocuk açısından riskleri ve fiziksel olarak zorlayıcılığı daha fazladır. Kırsal alanda ev içindeki ve ev dışındaki işlerde çalışma yoğunluğu kız çocuklarında daha fazladır. Kız çocukları hem anne hem babaya yardım ederken, erkek çocuklarının az bir kısmı her ikisine de yardım etmektedir. Ev içindeki işler (ev temizliği, yemek yapma, çamaşır-bulaşık yıkama, kardeşlere bakma) genellikle kız çocuklar tarafından yapılmaktadır. Çocukların yaptıkları işler, bir yetişkinin yapabileceği türdeki faaliyetlerdir. Geleneksel kırsal yaşamda, çocukların küçük yaşlardan itibaren çalışma ve işi öğrenme düşüncesi hakimdir. Bu da çocuğun çalışma hayatında erken yaşta yer almasına neden olmaktadır. Bu çalışma ve işleri öğrenme süreci, çocukların toplumsal cinsiyet rollerini öğrenmelerinin bir parçası olarak görülmektedir. Geleneksel ataerkil düzen, kız çocuklarını “iyi bir ev hanımı”, erkek çocuklarını ise “eli iş görür adam” olmaları yönünde yetiştirmektedir. Bu durum çocukların hem gelecek beklentisini hem de eğitim yaşantısını olumsuz etkilemektedir. Ortaya çıkan eşitsiz ve adaletsiz düzenin kendini çocuklar üzerinden sürdürmeye çalıştığı söylenebilir. Ailelerin sosyo-demografik ve ekonomik özelliklerinin, çocukların çalışmasında önemli bir faktör olduğu çalışmamızın sonuçları bağlamında ortaya konulmuştur. Kırsal alanda ev işlerinde çalışan çocukların aile profillerine bakıldığında; ebeveynlerin büyük bir çoğunluğunun eğitim düzeyleri ilkökul iken okuryazar olmayanlar da oldukça yüksek bir orana sahiptir. Aynı şekilde baba ve anne meslekleri eğitim yoluyla kazanılan meslekler değil, içinde yaşadıkları geleneksel kültürün etkisiyle devam ettirilen meslek gruplarıdır. Ailelerin aylık gelirleri asgari düzeydedir veya bu düzeyin altındadır. Çocuğun çalışmasında, anne- babanın eğitim düzeyinin düşük olması,

meslek saygınlığının az olması ve hane aylık gelirinin düşük olması oldukça etkilidir. Çocuğun kırsal yaşamdaki değeri, daha çok ekonomik ve sosyal statü-güvence üzerinedir. Çalışmanın aile sosyo-demografik verileri de bu tezi desteklemektedir ve çocukların çoğunlukla 4 kardeş ve üzerine sahip olduğu görülmüştür. Çocuk sayısının fazla olması ev içindeki işlerin yapılmasını kolaylaştırmakta ve kırsal yaşamda çocuk bakımının çok masraflı olmaması da bu sayının artışı etkilemektedir. Çocukların ev içi ve ev dışı işlerde çok fazla zaman ve enerji harcamaları eğitim yaşamlarının ve gelecek beklentilerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Tarla ve hayvancılık işinde oldukça yoğun çalışan çocuklar, okulların açıldığı dönemde eğitim-öğretim hayatına geç başlamakta ve okulların kapandığı dönemde ise erken ayrılmak durumunda kalmaktadırlar. Çalışmanın yapıldığı okullarda okul yönetimlerinden alınan ve çocukların vermiş oldukları bilgiler göstermiştir ki; kırsal alanda çocukların eğitimi çalışmalarından sonra gelmektedir ve okul aileler içinde ikinci planda tutulmaktadır.

Kaynakça

- Acaroğlu, H. (2010). An Empirical Approach About Some Important Features of Child Labor in Turkey. *Business and Economic Horizons*, 3(3), 135-146.
- Bulutay, T. (1995), *Türkiye’de Çalışan Çocuklar*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Uluslararası Çalışma Örgütü Yayınları.
- Castel, R. (2017). *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çevik, D. (1997). *Çalışmazsam Okuyamam*. Ankara Büyükşehir Eğitim Kültür Daire Başkanlığı.
- Duyar, İ., & Özener, B. (2003). *Çocuk İşçiler Çarpık Gelişen Bedenler*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Erbay, E. (2008). *Çocuk İşçi Olmak –Çocuk İşçiliğine Retrospektif Bakış*. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını.
- Erder, S., Lordoğlu, K. (1993). *Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine: Bir Alan Araştırması*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları.
- Ertürk, Y. (1994). *Patterns of Child Labour in Rural Turkey*. Ankara: ILO Yayını.
- İnal, K. (2014). *Çocuk ve Demokrasi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnal, K. (2007). *Çocuğun Örselenen Dünyası*. Ankara: Sobil Yayıncılık.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1981). “Çocuğun Değeri”. *Psikoloji Dergisi*, Sayı:1, s.89.
- Kahramanoğlu, E. (1996). *Türkiye’de Çalışan Çocuklar Sorunu ve Çözüm Yolları*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Nauman-Vakfı Yayını, Ankara.
- Kılıç, F. (2009). *Çocuk İşçiliği ve Ailenin Rolü: Kütahya Örneği*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Özbay, F. (1984). “Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişmeleri”, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Türkiye’de Ailenin Değişimi, Toplum Bilim İncelemeleri. Ankara.
- Parin, S., & Arlı, A.(2016), “Van ve İlçelerinde İstihdam Yapıları”, Van Kent Araştırmaları, Bağlam Yayıncılık, Ankara.

- Şişman, Y. (2004). *Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine Yönelik Eskişehir Örneği*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Walby, S. (2014). *Patriyarka Kuramı*. (Çev. Hülya Osmanağaoğlu). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yıldırak, N. (1990). *Toplumsal Ekonomik Durumları ve Sorunlarıyla Türkiye’de Köy Çocukları*, Ankara.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Yazar Katkı Oranı: Birinci yazar %50, ikinci yazar %50.

Author Contributions: 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors.